

ІГОР МУРАТОВ

На кримах
Літани

ІГОР МУРАТОВ

На крилах Літани

*Поезії:
зі збірок, із недрукованого
й призабутого*

Харків «Майдан» 2012

УДК 82-1
ББК 84(4УКР)
М 91

Художник
О. Лісничка

Дизайн
В. Носаня

Муратов І. Л.

М 91 На крилах Літани: Поезії. Зі збірок, із недрукованого й призабутого / Упоряд. О. І. Муратов; передм. Н. Білецької-Муратової, О. Муратова. — Харків: Майдан, 2012. — 494 с.

ISBN 978-966-372-453-9.

До книжки визначного українського поета, прозаїка, публіциста, драматурга, кіносценариста, літературного критика Ігоря Леонтійовича Муратова (1912–1973), укладеної його сином Олексієм Ігоровичем Муратовим, увійшли поезії зі збірок, що побачили світ за життя автора, ліричні твори, що друкувалися в періодиці, а також недруковані речі.

УДК 82-1
ББК 84(4УКР)

ПРО АВТОРА

Ігор Леонтійович Муратов народився в Харкові 28 липня 1912 р.

Друкуватися почав з 1925 р.

Член Спілки письменників України з 1934 р.

Закінчив філологічний факультет Харківського університету в 1939 р.

Учасник радянсько-фінської та Другої світової воєн.

Перебував у німецькому полоні (1942–1945 рр.).

Автор 28 поетичних збірок, 5 повістей, одного роману, чотирьох п'єс, двох оперних лібрето, двох кіносценаріїв. Активно виступав у пресі як літературний критик і публіцист.

За «Буковинську повість» удостоєний Державної премії СРСР (1952 р.)

Помер 29 березня 1973 р.

Як жартував Ігор Муратов, він як письменник був «тричі нелауреатом» Державної премії ім. Т. Г. Шевченка. Саме стільки разів члени Шевченківського комітету вітали його по телефону з присудженням премії, яке миттєво скасовувалося через втручання наглядачів з ЦК української компартії.

Наталя
БІЛЕЦЬКА-МУРАТОВА

«...НЕ СМІЮЧИ СКАЗАТИ: “ВІН ПОМЕР”»

Я намагаюсь упорядкувати швидкоплинний нелогічний перебіг думок моїх про Ігоря Муратова, про наше з ним життя, але даремно, бо впливає з пам'яті щось таке дріб'язкове, нехарактерне, і як завжди в останні роки — без нього — думки зосереджуються на тому страшному фіналі... А що якби... Може, треба було б... А чому тоді... В очах зелено — це колір, укарбований у пам'ять про той день: досі бачу перед очима

візерунок на своєму зеленому платті, хоч і плаття те давно викинула, щоб не згадувати т о г о...

Сиділа коло його ліжка, мовчала і дивилася на зелену тканину... Ігор лежав, майже заплющивши очі, і нічого не казав. Уночі з ним був син Альоша. Вранці, коли у дворі лікарні зустрілася мені жінка-начмед і, розгублено зупинившись, промовила: «Йому вже краще», — стало млосно, хоч я давно була до цього готова. В останні три роки Ігор із лікарні виписувався додому лише на недовгий час.

Заходжу в палату. Альоша сидить на ліжку, однією рукою обійнявши батька за плечі, а другою тримаючи розтруб кисневого балона...

— Наталочко, мені дуже погано...

Єдина думка — не дати йому зрозуміти, що це кінець.

Відправила Альошу в якихось «важливих» справах, не хотіла, щоб він бачив це. Двері відчиняються, заходять лікарі. Постояли

мовчки, подивились, пішли. Все... Адже протягом п'яти днів — три реанімації. Цього разу вже — все. Заходить лікарка-медсестра Людмила Іванівна зі шприцем. Морфій... Кажу Ігореві якусь дурницю і не впізнаю свого голосу... Чи помічає це Ігор? Рядки з його листа до мене з Трускавця у березні 1971 року, ці рядки не виходили з голови ось уже два роки: «Якби мені менше любити вас, щоб ви не так плакали, коли я дам дуба...»

Він розплющив очі і, вгледівши біля ліжка лікарку, усміхнувшись їй, вимовив свій останній римований жарт-скаргу: «Ой, Люда, Люда, как мне худо!»

Так, справді, він намагався ще жартувати, бо така вже була у нього вдача...

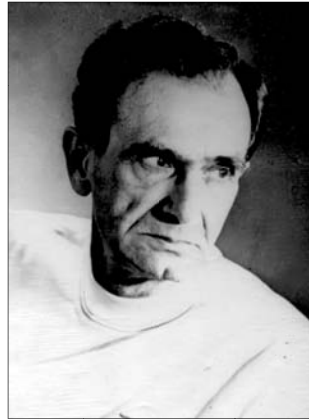
— Нічого, Ігоре Леонтіювичу, ось зробимо укол, і вам покращає...

Я притулилася губами до кволої Ігоревої руки, виснаженої довгою хворобою, з голубою жилкою. Вона ще пульсувала...

Альоша повернувся, і ми пішли з ним додому. Оля відчинила нам двері, зблідла, все збагнувши: ми прийшли обоє разом і принесли з собою таткову теку.

А далі — все як у тумані. Похорон... Пам'ять зберегла якісь чудні, несуттєві деталі: яке красиве волосся в Ігоря, немає зовсім сивини... бджоли над його волоссям... ні, бджілка не сяде на нього, полетить до пролісків... як тут багато квітів...

За кілька днів поїхала у відрядження. Дуже вдячна моїм та Ігоревим родичам і друзям у Москві за те, що не розпитували. Я й досі уникаю говорити про Ігоря. Хіба що в ділових розмовах зі сторонніми людьми та на самоті з онучками — адже хочеться, щоб дівчатка знали свого діда.

*Онуко моя синьоока,
З ляльковими довгими віями,*

Як легко ти м'ярокував давню мороку,
 Нудьгу осоружну розвіяла.
 І сумніви куці мої
 З безмежжям любові зіставила,
 Й крапки над проклятими «і»
 Безжурно і твердо поставила.

Так Муратов писав мені у листі з лікарні, додавши невибагливого чудного малюнка для Маринки — він і малювати вмів.

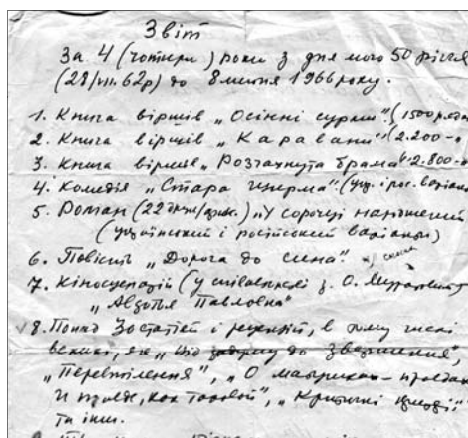
Останнім часом ретельно стежив, щоб жоден вірш, написаний десь не вдома, швидше потрапляв до нас, — боявся, що рядки загубляться, коли трапиться о т е.

У 1964 році Муратову зробили операцію у Москві. Рак. Наступні роки — дев'ять років — він тримався так, начебто з ним усе гаразд. І ми сподівалися, що, може, обійдеться. Надзвичайна, надлюдська Ігорева мужність гіпноотично впливала на нас усіх, я іноді й справді вірила в чудо: «А що як медицина помилилась?». Завдяки його невтомній енергії, веселій вдачі — ні дня без жарту! — усі ми, навіть лікарі, іноді вірили, що все буде добре...

Упродовж чотирьох (1962–1966) років, тих, подарованих життям, років його присутності серед нас, він неймовірно багато написав. Книги віршів «Осінні сурми», «Каравани», «Розчахнута брама»,

комедію «Стара ширма», роман «У сорочці народжений», повість «Дорога до сина», кіносценарій (у співавторстві з Олександром Муратовим) «Авдотья Павлівна»...

Протягом подальших семи років, з 1966 по 1973 рр., він написав і видав, незважаючи на свій тяжкий стан, збірку віршів «Надвечірні птахи», куди увійшли дві поеми: «Прометееве віче» і «Несміяна» (на мою думку,

коли б лише ці дві поеми написав Ігор Муратов за своє життя, він мав би залишитися в українській поезії).

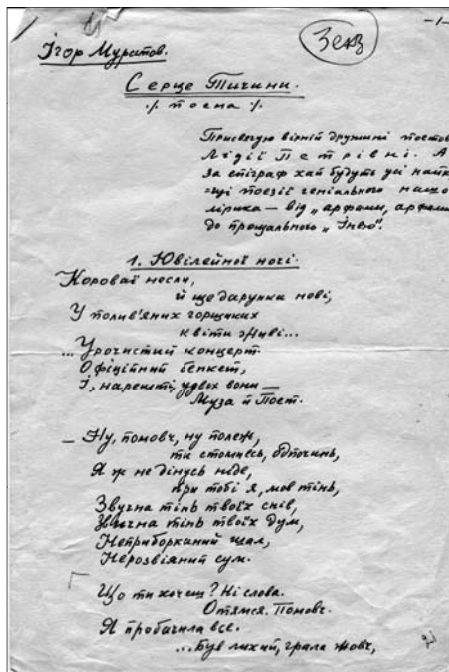
«Мить і вічність» — остання збірка віршів, написана в стані тяжкої хвороби. Поема «Серце Тичини» завершила творчість і життя Муратова.

І знову вертаюсь до того страшного тижня... Муратов написав «Серце Тичини» — без перебільшення — в останні години свого життя. Після реанімації він тиждень не вставав з ліжка, але не тільки жив, а й працював. У це важко повірити, але це так. 27 березня Ігор каже мені: «Поклич сюди Степаненка, я вам буду читати нову поему».

Віталій Михайлович Степаненко, завідувач відділення, цікавився літературою, та цього разу він мені прошепотів: «Це неможливо. Не погоджуйтеся слухати». За кілька годин до цієї розмови Ігореві зробили легеневу пункцію, йому стало легше дихати, він попросив дошку, яка правила йому за стіл. Напівлежачи, переписав поему майже каліграфічним почерком, рукопис цей ось і зараз лежить переді мною, і я своїм очам не вірю — начисто переписав усю поему «Серце Тичини» і поставив дату: березень—квітень 1973.

Та квітень настав уже без нього...

Чи він знав, що на нього чекає? Знав, але не говорив про це. Ще у 1965 році, 28 липня — це день Ігорєвого народження, — рано-вранці він написав на картонці з коробки «Казбеку» (чому на цигарках? адже після операції він не палив):

*І раптом згасає незгасне,
Стає твоїм часом невчасне,
Немовби незнане, неждане,
Незваною старістю дане.
І як ти йому без розпуки
Потиснеш простягнуті руки?*

Згодом цей вірш у дещо зміненому варіанті увійшов до циклу «Живому — жити».

У січні 1973 року в лікарні Ігор прочитав мені такий вірш:

*На незнайомому майдані
Ніч н'є неоновий бальзам.
На незнайомому майдані,
Як опинивсь, не знаю сам.
На незнайомому майдані
Чомусь я зовсім молодий.
На незнайомому майдані
Чомусь патлатий і рудий.
На незнайомому майдані
Волю впасти — не впаду,
На незнайомому майдані
Шукаю смерті й не знайду.*

— Подобається?

— Звичайно, подобається. Тільки навіщо ти згадуєш про смерть? Краще підправ оці вірші мого студента-дагомеця, щоб він міг їх на вечорі прочитати.

Ця розмова відбулася вранці. Приходжу з роботи — лист від нього: «Я твого Каніонга заримував, хай мені півлітру поставить. Правда ж, добре вийшло? А головне — непотрібне з голови зникло, то, мабуть, я йому винен півлітру за це. Я ще одного вірша про Дагомею написав».

*Богиня Дагомеї (а може, Сомалі)
Поважно бронзовіє у мене на столі, —*

Екзотика штампована,
Як сувенір купована
За гроші невеликі (а може, й немалі).
Рухоме коромисло
На голові трима,
Крути його, як хочеш,
А скинути — дарма:
Це мудрості, говорять, священне знамено,
Законом рівноваги тримається воно.
О, чародійні руки місцевих кустарів,
Я б залюбки повірив у символ ваших див,
Аби вам вольну волю,
Аби роздольну долю,
А не нову сваволю
Своїх же гендлярів.

Навіть у скрутні години свого життя Муратов не оминав «три-вог і болів змученого світу».

Можна було б навести чимало поетичних рядків, написаних ним у тяжкому стані, оригінальних за формою, — вони вражають влучними образами, сильною патетикою і сповнені туги та нестерпного болю. Але серед написаного Муратовим на цю тему — життя та небуття — переважають вірші, для яких характерне глибоко оптимістичне світосприймання, і мені здається, що цикл «Живому— жити» є кульмінацією його безмежно людяної поетичної філософії.

Про невичерпну Ігореву життєспроможність, життєлюбство, любов до людей, до краси, до поезії можна говорити багато.

За два тижні до того останнього дня прийшов до нас якийсь чоловік і приніс рукопис, просив, щоб Муратов переглянув. Я не хотіла показувати, що Ігореві так погано, віддала йому товсту теку. Раптом заходить Ігор до кухні: «Облиш усе! Я прочитаю тобі щось надзвичайне». Заперечувати я не могла. Сіла. Слухаю. Поема Павла Мовчана «Ван Гог». Справді, блискучий твір. Ігор написав для видавництва рецензію. Як це він міг зробити у тому стані? Скільки

духовної сили треба було мати, щоб подолати байдужість, яка охоплює людину в передчутті останньої години!

У день 60-річчя Ігоря Муратова, 28 липня 1972 року, йому було дуже погано. Безкінечні візити лікарів, медсестер, шприц не встигав охолонуту.

Нечувана спека стояла в тому липні. Поливали паркет водою, завішували від сонця вікна, включали вентилятори. Багато відвідувачів — друзі, родичі, якісь незнайомі люди — приходили поздоровити ювіляра. І для кожного Ігор знаходив кілька слів подяки, жарту, співчуття, поради.

До святкового столу ювіляр не вийшов, залишився в ліжку. Доводилось регулювати візити гостей до нього в кімнату. По радіо транслювали поему «Прометееве віче» у виконанні автора. Не можна було повірити, що записували його напередодні у нас вдома, в паузах між ін'єкціями — так мужньо, сильно і пристрасно лунав його голос...

Наступного дня Ігор дав, здавалось, абсурдну і нереальну команду: «На дачу!» Поїхали в Зелений Гай, і там йому покращало. Він навіть трохи поправився, був задоволений своїм виглядом, ретельно стежив за зовнішністю, добирав сорочки, голився двічі на день — борода відростає швидко, може Мариночку поколотити. Онуці було тоді два роки. Ігореві настільки покращало, що кілька разів я навіть залишала його на дачі удвох із Маринкою. Він охоче їй малював, читав Чуковського, навіть ходив з нею до ставка зустрічати мене з електрички.

З гори мені було видно їх здалеку. Судомо давила горло — Ігор був худий, виснажений. Але робив вигляд, що все нормально, не скаржився на біль. Де тільки він брав ту силу? Навіть свій «обов'язок» виконував: прибирав щопонеділка галявину біля ставка. Нагинатись йому було важко, то він забив цвяшка в руків'я палиці і ним наколював папірці, що їх понакидали в неділю неохайні приїжджі.

...30-го серпня йому знову стало погано. Коли їхали на машині швидкої допомоги в Харків, Ігор сказав: «Не хвилюйся, ми ще повернемося сюди». Але я вже знала, що повернення не буде.

З Ігорем ми познайомилися задовго до нашого шлюбу, ще до війни. Я жила в Харкові у тітки, письменниці Марії Михайлівни Романівської. Вчилася у школі. Дружила з дівчиною Валею — і вона і я цікавилися поезією. Валя тоді писала вірші про любов, присвячувала їх об'єкту свого нещасливого кохання — Грицьку Поженяну, що вчився з нею в одному класі. Поженян на той час над усе цікавився боксом і старанно приховував свій поетичний талант. Приятелювання з ним гарантувало повну безпеку, принаймні на нашій вулиці, бо всі остерегались його стусанів. З тієї пори і триває наша дружба з Григорієм Поженяном, коли можна назвати дружбою нечасті, здебільшого випадкові зустрічі, але зустрічі теплі, щирі, насичені розмовами і головне — віршами.

Якось Валя принесла книжку Ігоря Муратова «Остап Горбань» і прочитала нам із Гришком російський переклад уривка з поеми, що в оригіналі звучав так:

*...Остапе мій, і я, бувало,
Поміж людьми самотній був,
Бродив, топтав дороги срібні
У тиші місячній, ясній,
Листи забуті й непотрібні
І я беріг, Остапе мій,
І в час нежданої розлуки
Приходив сон минулих літ, —
Її тонкі дитячі руки, її очей блакитний лід...*

Звичайно, я не пригадую російського тексту, пам'ятаю тільки, що Поженян вимагав переробити рядки, де «голубой лед в глазах» римувався із словом «прах».

Це було моє перше знайомство з Ігорем Муратовим-поетом. 1938-й рік. Потім у Біликах, на Полтавщині— тоді там була письменницька дача — влітку 1939 року я вперше побачила Ігоря. Він був вродливий: блискучі медово-коричневі очі з густими віями, кучеряве темно-русьяве волосся над високим чолом, мужне роздвоєне підборіддя. Вражала невичерпна його дотепність, жартівливість, чарівна темпераментність, яка виявлялась у поведінці,

в манері розмовляти. У дотехах, жартах і вигадках рівного Ігореві не було: навіть вади свої він так дотепно висміював, що вони сприймалися як чесноти. Ми, дівчата, зневажали хлопців, які не вміли плавати, а те, що Ігор патологічно боявся води і заходив у Ворсклу лише до пояса, зовсім не завадило йому стати нашим кумиром.

Я дивилася на нього захоплено, але і в думці не мала закохуватись. Муратов на той час уже був визнаним поетом, у нього була дружина. Всі її звали Мілочкою, а ім'я його маленького сина відоме мені було з назви дитячої книжечки віршів «Сашкові казки».

Цікавилася творами Муратова — книжкою віршів «Багаття» (1940 р.), поемою «Степанида», «Мачуха», але закохана була тоді у Юрія Корнійовича Смолича. Знайомство з ним справило на мене неабиякий вплив і значною мірою сприяло нашому спітканню з Муратовим.

Якось у Біликах мешканці письменницької дачі влаштували прогулянку в ліс на бричках. Підбігла я, коли вже всі посідали і мали вирушати. «Сідайте, Нато!» — сказав Юрій Корнійович і поступився місцем. Я розгубилася: сам Смолич, автор прекрасних романів, запропонував мені місце поруч! Мені було тоді 17 років, і я безнадійно закохалась у сорокарічного Смолича.

Стрункий, підтягнутий, завжди елегантно вдягнений, у якихось оригінальних окулярах, Юрій Корнійович полонив мене своєю ерудицією, яку виявляв дуже тактовно, як і належить такій розумній інтелігентній людині. Особливо приваблювали мене його скептичність, іронія, удавана байдужість, показна життєва втома, багатозначні короткі фрази про сенс життя, кинуті влучно мимохідь — певно, він позував трохи, адже не міг не знати про мою захопленість. Кожне його слово було для мене одкровенням. Варто було Юрію Корнійовичу назвати якогось автора, і я вже бігла до бібліотеки, читала. Мені подобалося все, що подобалося Смоли-

чеві, наприклад, романи Кнута Гамсуна «А життя іде», Бернарда Келлермана «Інгеборг». Я й досі пам'ятаю мало не весь текст, бо Юрій Корнійович казав, що це його улюблені книги. Від нього я вперше почула про Курбаса, про «Березіль», узнала багато цікавого про український театр. Варто було йому охарактеризувати якусь людину, як я вже дивилась на неї очима Смолича. «Ігор талановитий і розумний, ми подорожували з ним по Україні, і я побачив, що Муратов — надзвичайно цікава людина», — такі слова не пройшли повз мої вуха.

Я вдячна долі, що мені пощастило якийсь час спілкуватися з Юрієм Корнійовичем у тому віці, коли все вкарбовується міцно у свідомість і відгукується чимось суттєвим у подальшому житті.

У 1939 році Муратов пішов до армії — брав участь у війні з фіннами. Навесні 1940 року, живий і здоровий, приїхав у відпустку додому.

Був літературний вечір у Харківській організації Спілки письменників. Я прийшла туди з Ігоревою сестрою та поетом Петром Дорошком, другом Муратова і його сусідом по одинадцятій квартирі будинка «Слово».

Муратов у військовій формі, з медаллю «За відвагу» грав на більярді з Давидом Вишневським. Побачив мене: «Наталочко, заспівайте». Так Ігор дразнив мене ще в Біликах, напевно знаючи, що я зникаю. Але я вже була студенткою філфаку, не розгубилася і теж відповіла жартом.

На вечорі Муратов читав вірші Арона Копштейна, що загинув на тій війні. Із великим успіхом він прочитав і свої власні вірші. Йому щедро аплодували, вірші й справді були хороші: «Син», «Коваль Коваленко», «Елегія»... Прикінцеві рядки Муратов прочитав «на біс»:

*Я хочу жить...
Щоб за любов мою кохані друзі
І за ненависть недруги лукаві,
Над тілом бездиханним стоячи,
По щирості ридали і раділи,
І путь мою недовгу вшанували,
Не сміючи сказати: «Він помер».*

Ці прикінцеві рядки, що тоді врізались у пам'ять, пригадалися мені недавно в театрі. Поруч я побачила знайоме обличчя, — це був доцент Харківського університету Наконечний, котрого Муратов любив і поважав, часто радився з ним щодо мовних зворотів тощо. Щоб не заважати слухачам, я звернулася до свого сусіда письмово: «Миколо Федоровичу, приходьте до нас 29-го березня, адже це день, коли Ігор...» Тут я відчула, що не можу написати те слово. І Наконечний зупинив мою руку: «Про Муратова не можна так казати...»

В антракті я розповіла Миколі Федоровичу про вечір у Спілці письменників, де вперше почула той вірш. Згадали, як добре Муратов читав свої поезії — була у нього своя манера читання, якась «золота середина» у ступені темпераментності. Муратовське грасуюче «р» було якимось особливим і не сприймалось як вада, а навіть прикрашало його мовлення. Може, те грасування було наслідком спілкування в дитинстві з французькою мовою, адже до п'яти років Ігор жив з батьками в Парижі, бо його батько був політемігрантом.

Батько Ігоря, Леонтій Максимович Муратов, син мешканця з села Бітюги з-під Воронежа, був професіональним революціонером. Виконуючи наказ есерівської партії, до якої належав у 1909–10 роках, вчинив замах на життя полтавського генерал-губернатора, жорстокого садиста-звіра. Я не пригадую всіх обставин, а могла б достеменно про це розповісти, коли б пам'ять була краща. Адже Іван Адріанович Багмут якось покликав нас з Ігорем до себе (він жив поверхом нижче) і показав газету (чи журнал?), де було написано про вчинок Ігорового батька і про вирок над ним — смертна кара через повішання. Леонтію Муратову влаштували вте-

чу, але він знову був засуджений, цього разу — на довічну каторгу. Виявилось, що чужий паспорт, з яким тікав хоробрий юнак, — йому було тоді 20 років — належав карному злочинцеві, якомусь Акимову. Та Муратов-Акимов знову втік до Франції. По дорозі встиг передати своїй коханій записку: «Коли не прийдеш до мене, то сам повернись, ризикуючи життям». Вісімнадцятирічна Євгенія Розенбаум покинула заможний батьківський дім управителя маєтку князя Святополк-Мирського і поїхала до Парижу. Там вони зареєстрували шлюб у мерії — обоє були атеїстами і не вінчалися. Про життя в еміграції Ігорева мати охоче розповідала: бідували вони там, частенько голодували, хворіли (лікувала їх лікарка — дружина Плеханова). Батько займався різними справами — працював то аптекарем, то фотографом, часом не мав заробітку, але життя було цікаве, бо спілкувалися з такими відомими людьми, як Луначарський, Плеханов, і свято вірили в перемогу над російським царизмом, у своє повернення додому.

Після жовтневої революції у 1917 році подружжя Муратових з п'ятирічним Ігорем повернулось у рідне село, а згодом оселилось у Харкові.

Світлій пам'яті батька Ігор присвятив кілька віршів.

*...Розстріляний безбожно П'ятий рік...
І вила бунтарів у грізнім русі...
Йде подорожній. Дням утратив лік.
Це батько мій. Він з каторги утік.
Коли не дійде — я не народжуся.*

Згадував його ніжно, з любов'ю. «Як я вдячний батькові, що він забрав мене, дванадцятилітнього, зі школи, звідки мене мало не вигнали за пустощі і погане навчання. Ми з ним пішки обійшли весь Крим. Напівголодні були, виснажені важкою ношею, але які незабутні години і дні провів я тоді в бесідах із батьком! Він жодного разу не нагадав мені про мої кепські шкільні справи, не дорікав за мою паскудну поведінку. Коли ми повернулись, батько

перевів мене в хімічну профшколу. Я з того часу навчався значно краще, навіть добре, і став обережніший у витівках».

Ігор не знав напам'ять своїх віршів, завжди читав їх, підглядаючи в рукопис або в книжку. Це дивно, адже він добре знав класичну та сучасну поезію. Ми з ним часто ходили у філармонію на різні концерти — музичні, літературні. Бувало, сидимо, слухаємо читця, і раптом Ігор мало не підстрибує. Помічав не тільки порушений ритм чи втрачену риму, а й змінений читцем епітет, перекручене слово і часто доводив свою правоту з книжкою в руках. Може, він не пам'ятав своїх віршів тому, що інколи писав їх, так би мовити, уривками? З-поміж написаних Муратовим віршів є досить багато тимчасівок, переспівів самого себе, повторів, серед яких раптом виринає блискучий образ, який міг там загинути, загубитись. Та з часом він з'являвся десь у іншому творі, сяяв усіма барвами, знайшовши собі достойну оправу.

Якось він подзвонив із Києва: «Подивись, як там далі...» І проказав по телефону:

*Я знав музику; очі сині,
Від ніжних пальців — запах трав.
Він на німому клавесині
Собі й богам беззвучно грав...*

Далі Ігор не міг пригадати. А над цим віршем він багато працював. Є три його варіанти. Їх цікаво порівняти, бо кожен з них — завершений.

1941 рік. 22 червня. На Римарській вулиці приголомшено слухаю промову Молотова. Переляку ще не відчуваю, просто думаю: а що ж далі? Романтичні мрії про подвиг — адже мені 18 років! Оббігали з дівчатами всі військкомати: «Візьміть нас! Будемо рани перев'язувати, виносити поранених з поля бою, недарма ж закінчили медичні курси в університеті».

У Харків прийшли ешелони з пораненими. Нічні чергування на вулиці Трінклера, де тепер музей природознавства університету...

Романтичні уявлення про свій внесок у перемогу над фашизмом швидко змінилися розумінням серйозного обов'язку перед Батьківщиною. Я була впевнена: моє місце на фронті.

Від Ігоря не було ніяких звісток. Матері його було відомо, що до 22 червня 1941 року він служив десь у Білорусії, в 20-му полку 37-ї стрілецької дивізії.

Ми евакуювались у вересні з Харкова разом з тіткою в Середню Азію, а звідти я — добровільно — медсестрою на фронт. Листувалася з Оленою МуратОВОЮ, Ігоревою сестрою. Вона писала з далекого Самарканда, що про Ігоря спочатку нічого не було чути, а згодом прийшло повідомлення, що Муратов загинув... Нестерпно жаль стало Ігоря, такого красивого, веселого, талановитого; уявила собі, як йому, мабуть, було страшно на війні, адже він і плавати не вмів, і спортом не займався, і взагалі до практичного життя з побутовими труднощами не був пристосований, хоча з 18 років працював у ливарному цеху ХТЗ і фінську війну пройшов...

Весною 1943 року наш сортувальний госпіталь приймав поранених у боях під Ржевом. По дві-три доби без відпочинку стояли лікарі й сестри біля операційних столів; кількість поранених залежала від обстановки на фронті — наступали чи відступали... Яюсь тимчасове затишшя дало змогу побувати в Москві. Супроводжувала поранених.

До столиці я потрапила вперше. Ніколи не забуду того хвилювання, яке відчула, побачивши Красну площу, Великий театр, пам'ятник Пушкіну. Багато було цікавих зустрічей за ті два швидкоплинні московські дні.

Олег Сосюра, мій ровесник, лежав у той час поранений у московському госпіталі; він якимось чином добув свою одягу, втік через вікно, і ми з ним ходили в готель «Москва» провідати його батька, Володимира Сосюру. Побачила славетного лірика у військовій формі. Вона йому личила. Дружина — Марія Гаврилівна — частувала нас обідом, було незвично спокійно після фронту. Володимир Миколайович говорив, що після війни житиме десь у затишному місці на природі і писатиме тільки ліричні вірші, а тепер — ось вони, його твори, в газетах — про війну, і, звертаючись до Олега: «Пишу поему, тобі присвячену, капітане». І таки дійсно написав поему «Син».

Юрій Корнійович Смолич жив тоді з дружиною Адою Федорівною, акторкою Харківського ТЮГу, у Лаврушинському провулку в квартирі Паустовського. Вони гостинно прийняли мене, запросили переночувати. На жаль, самого господаря квартири не було: він жив і працював тоді в Алма-Аті. Там, до речі, вони і зустрілись у 1941 році — Смолич, евакуйований з України, і Паустовський. Костянтин Георгійович віддав Юрію Корнійовичу ключа від своєї московської квартири, коли той виїздив до Москви, отримавши призначення на посаду редактора журналу «Україна». У воєнні роки цей журнал видавався саме в Москві.

Отже, того вечора, вірніше, тієї ночі, багато було розмов про Харків, про друзів, спогадів про довоєнне життя, про Середню Азію, про фронтовий госпіталь, про тих, хто на фронті. Мене тоді здивувала обізнаність Смолича у медичних справах. «Та я ж був санітаром під час громадянської війни. Я вам про це розказував на даху «Слова», пам'ятаєте?»

Так, я, звичайно, пам'ятала.

Якось у Харкові одного серпневого вечора 1941 року Юрій Корнійович чергував разом з Костем Олексійовичем Гордієнком на даху будинку «Слово», щоб знешкоджувати запалювальні бомби, якими німці буквально закидали Харків. Такі пости були по всьому місту. Я, дізнавшись про чергування Смолича, «випадково» опинилась на тому ж дахові у супроводі Тараса Божка, сина Наталі Львівни Забіли, — ми теж, мовляв, готові рятувати будинки від пожежі.

Тоді на дахові, серед міської темряви, — все місто було занурене в пітьму, — Юрій Корнійович згадував громадянську війну, розповідав про Юрія Корецького. Говорив дуже тепло про цю молоду високоосвічену людину, знавця кількох мов. Був, наприклад, випадок, коли до Харкова прибули гості з Америки, письменник Ерскін Колдуелл з дружиною. Корецький був за перекладача. Юрій Корнійович тоді ж згадував, як він уперше приїхав до Харкова з театром імені Франка — був там актором. Може, ті його спогади на даху були нав'язані передчуттям неминучої розлуки з Харковом? А нам, юним, війна страшною не видавалась, тож і не вірилось,

що справді сюди можуть прийти німці. «І про Муратова нічого не чути, адже війна його застала близько західного кордону», — сказав тоді Юрій Корнійович.

Так, я це знала. Ігорева мати оплакує сина, і сестра Лена, моя подруга, засмучується, коли питають про Ігоря...

А у 1943 році, в квартирі Паустовського, Юрій Корнійович сказав: «У перший день війни загинув Ігор Муратов. Справжній поет і людина прекрасна. Письменники в Уфі, куди евакуювалося українське правління спілки, вшанували його пам'ять хвилиною мовчання». І прочитав мені вірша Тереня Масенка:

*Де Ігор наш, поет і брат?
Чи знайдемо його могилу?
Його картавість ніжно-милу
Не викличем до наших свят...
Лежить він десь в лісах густих
За Вітебськом, у Білорусі.
З небес весняно-золотих
Його не збудять криком гуси,
І не покличуть вже повік
На Україну — в рідний вирій...
Ти в шумі трав, у співі рік —
Наш брат, розгніваний і щирий...
З тобою не поїдем більш
До Мінська ми на ювілей...
Не викличеш ти новий вірш
З криниці пам'яті своєї.
Вже не почують в другий раз
Схвильований гарячий голос
Ні Танк, ні Куляшов Аркадзь,
Ні друг наш і учитель Колас.*

На моє щастя, на наше превелике щастя, те сповіщення було помилкове: Муратов — живий! — повернувся додому у вересні 1945 року після лихоліття німецьких концтаборів.

У 1945 році Смолич написав у Харків листа:

«Київ, 15 жовтня.

...Не знаю, чим це пояснити, але не раз, коли ми говорили про товаришів загиблих, я висловлював надію, що Ви з'явитесь після війни. Щоразу, як мені доводилось підписувати якусь довідку, що Санька — сирота (Ви ж фігурували в списках загиблих письменників), я казав, що підписую, бо треба, але певний, що це не так. Дорогий Ігоре! Ми ж горілку пили за Вашу пам'ять, і тепер, коли Ви приїдете, і доведеться пити назад, пригадаю і розповім, де, коли і за яких обставин пили ми за Вас, — Вам тепер, як Ви живі, цікаво буде послухати про посмертні тости про Вас...

Яновський казав мені, що Ви написали мені листа, про що є згадка в Вашому листі до нього. Але я так і не дочекався Вашого листа. Думаю, що Ви, мабуть, відправили його до Харкова, а там, побачивши на конверті Ваш зворотний адрес, лист той розпечатали, а мені потім на radoщах забули його віддати. Може, саме з листа, адресованого мені, і довідалися у Харкові про Ваше воскресіння? Я ж тепер живу от уже півтора року в Києві.

Коли Ви з'явитесь тут у нас? Коли побачимось, і розповісте про своє життя? Напишіть все, що можете написати...

Ну, сядемо, як приїдете, вип'ємо назад усі заупокійні тости і розповімо все і про все поговоримо.

Найкоротші інформації про мене: з Харкова був евакуйований з усіма харківськими письменниками до Алма-Ати. Наприкінці 42-го був викликаний в Москву і призначений відповідальним редактором журналу «Україна», єдиним на той час українським органом преси. Був увесь час у Москві, потім — Харків (зима 43-го), потім — Київ. Коли восени 43-го, слідом за армією, прилетів до Харкова і ввійшов у свою квартиру в «Слові», то застав тільки обідок від електричної лампочки в своєму кабінеті. Це було все, що зосталося від передвоєнного життя і з чого почалося життя післявоєнне. Я не маю навіть своїх власних книжок і лише незначну їх частину роздобув у букіністів. Але друкую Вам цього листа на моїй машині (чи пізнаєте мій шрифт?). Вона одна була нерозлучно зі мною в усіх перипетіях і злигоднях.

...Ви напишете кілька книг, які будуть сповнені розуміння світу і людського життя. Саме Ви напишете ці книги. Пам'ятаєте, скільки ми з Вами говорили і не договорювали? Хай це Вам буде дивним, але я завжди відчував у Вас романіста. Може, в тому винні Ваші балади, такі наївні, коли Ви пригадаєте їх тепер. А може, якраз і не твори Ваші, а щось інше, що завжди сповнювало мене письменницьким довір'ям до Вас, може, це просто шосте чуття прозаїка.

Ну, я вас не агітую, самі побачите.

Мушу Вам сказати, що з усіх загиблих на війні письменників за всяких обставин найбільше мови було якраз про Вас. Мова про Вас була не тільки в товариському плані — ах, який добрий товариш загинув, — а найбільше якраз у плані літературних сподіванок, — шкода, що загинув Ігор, він би багато дав.

Саньку Вашого знайдете козаком хоч куди! Він був найперший з тих, хто знав, що Ви не загинули і повернетесь.

Я нетерпляче чекаю від Вас листа. Було так у дні війни, що де б я не був і де б не були товариші, на всіх фронтах від Білого до Чорного моря — ми листувались і в листах держались один за одного в найтяжчі хвилини. От тільки не було листів від Вас. Тепер, нарешті, прийде і Ваш лист. Обіймаю Вас, дорогий Ігоре.

ЮРІЙ СМОЛИЧ».

Влітку 1946 року ми з Ігорем відпочивали у Ворзелі. Були в Києві. Звичайно, перш за все пішли до Юрія Корнійовича. Приємно, затишно було у домі. Олена Смолич частувала нас чимось смачним, випили за зустріч, говорили про свої плани, наміри, відчуваючи,

З сином Олександром

що життя для всіх нас починається знову. Позаду війна, тяжкі невідплатні і невідновні втрати в кожного, але ось уже Київ з руїн підводиться, життя йде вперед, і ми маємо нові сили боротися за радість у ньому.

Останній раз я бачила Юрія Корнійовича влітку 1975 року в Кончі-Озерній на 70-річчі Оксани Іваненко. Там було багато людей, і мені навіть словом перекинутися з Юрієм Корнійовичем не довелось, лише здалеку він зробив привітальний жест рукою в мій бік...

Працівників медичної служби після Перемоги не демобілізували. Нас відрядили на Далекий Схід, де ще була війна. Перед відправкою отримала відпустку. Куди поїхати? Батьків у мене немає, про єдину сестру Катю нічого не чути. Як виявилось згодом, тоді, весною 1945 року, вона служила в одному військовому з'єднанні з Ігорем, у 386-ій бригаді. Туди Муратов потрапив після визволення з німецького концтабору.

Я поїхала у відпустку наприкінці липня 1945-го року до Харкова. Сюди вже повернулася з евакуації моя тітка, мої подруги, повернувся мій університет. Рідне місто лежало в руїнах, та на серці було радісно. Будинок «Слово» серйозних пошкоджень не зазнав. У ньому отримала житло Ігорева сім'я: мати, сестра, дружина з Сашком. Оселилась тут і Марія Романівська, моя тітка.

У прикінцевий день моєї відпустки, 18 серпня 1945 року, прийшов від Муратова лист. Я дізналася, що Ігор — живий... Муратову пощастило потрапити до своїх. Удвох з поляком Владеком Раткевичем вони пішли з розбитого вщент концтабору на Узедомі назустріч Радянській Армії. Я про це говорю побіжно, бо про всі поневіряння Муратова мовитиметься згодом: зберігся запис, коли Ігор згадував війну, полон, концтабір, своїх друзів, розповідав про пережиті тортури, а наша приятелька, яка тоді гостювала у нас на дачі, все це записала на магнітофон.

Сліпа Ігорева мати, Євгенія Йосипівна (вона втратила зір ще в 1941 році), жінка надлюдської мужності — я з нею прожила вісімнадцять років і жодного разу не бачила її сліз, не чула скарг

на свій стан, — коли почула, що її син живий, вигукнула: «Я знала, що він живий!» І справді, жорстоко голодуючи в евакуації, — адже сліпа, працювати не могла, пайок одержувала мізерний, — вона категорично відмовилась від допомоги за загиблого сина.

Коли я повернулась після демобілізації, ми стали жити в Харкові, в будинку «Слово», утрюх: Марія Михайлівна Романівська, моя сестра Катя і я.

Якось прибігла Олена Муратова: «Іди до нас швидше, Ігор приїхав!» Це було 19 вересня 1945 року.

У вицвілій гімнастерці зі слідами погонів на плечах, у кирзових чоботях, він сидів на поставленій на цеглини залізній сітці — невибагливими в той час були меблі в 12-ій квартирі будинку «Слово». Заради такого свята топилася пічка з виведеним у вікно дымоходом, варилась їжа, широке підвіконня правило за стіл, якесь червоне вино... Того вечора ми пили з бляшаних банок, закусуючи хлібом — я принесла півбуханки житнього. На вбитім у стіну цвяшку висіла шинеля. Туди я повісила й свою офіцерську.

«Наталочко, заспівайте, — згадав Ігор свій давній жарт, підводячись мені назустріч. — Дивись, яка виросла!» Про війну, про полон, про концтабір, про тяжке життя в евакуації того вечора не було й мови. Дотепи й жарти сипалися з Ігоря невичерпно. Від акробатики його розуму, яку він демонстрував легко й невимушено, захоплювало дух...

Ігор умів спілкуватися, можна сказати, що в нього був талант співрозмовника; ніколи не давав співбесіднику відчуття своєї переваги, вмів слухати, і тому кожен почував з ним себе дуже легко. Мені здається, що це була його найхарактерніша риса — повага і доброзичливість до співбесідника. Якось моя подруга написала в листі, як незручно, ніяково було їй вперше переступати поріг нашого дому. «Мені було страшно, я боялась вимовити

слово, почувала себе жалюгідною провінціалкою. Здавалося, всі мої вади ось-ось вилізуть напоказ. Раптом увійшов Ігор, привітався, і буквально за кілька хвилин я вже сміялась, щось розповідала, відчула себе людиною, яку Муратов аж ніяк не ставить нижче од себе, а головне — він не тільки уважно слухав, він реагував доброзичливо, зовсім не виказував своєї зверхності і навіть коли сперечався і щось стверджував категорично, відчувалося, що він не забуває про мене, що все моє йому не байдуже. Як це в нього виходило? Адже часом він бував різким, запальним, іноді навіть міг жорстко вилаяти... Міг, але відходив за кілька секунд і ладен був хтозна-що зробити, аби йому пробачили».

Того вечора, 19 вересня 1945 року, вірніше, тієї ночі ми з Ігорем простояли до ранку в під'їзді, а вранці всім сповістили, що одружємось...

Пам'ятаю, у Харківській організації Спілки письменників відбувся дуже цікавий творчий звіт Муратова. Він читав поему «Прометей» (до образу Прометея поет звертався неодноразово) та поему «Один у полі». Ці твори були частково написані в концтаборі.

*Коли б я вовком народився,
Я б залюбки у хащах жив
І в час звірячої печалі
На блідосірій місяць вив,
І шаленів від коливання
Здійнятих вітром кінських грив.
Та я людиною родився,
Тому страждаю і мовчу,
І шаленію, і не смію
Кричать і плакати досхочу.
О, краю мій многотраждальний,
Як безліч мук перелічу?*

Так він писав у концтаборі в своєму блокноті — для конспірації поміж рядків народних пісень.

У лютому 1946 року Ігоря сповістили, що його посилають делегатом на Всесвітній конгрес в'язнів німецьких таборів.

Повернувся він із Варшави — і я його не впізнала: у модному костюмі, в пальті, на голові капелюх. Виявилось, що в Києві перед від'їздом делегатів добре вдягли. Так не пасувало його модне вбрання до обшарпаної війною кімнати, до тодішнього нашого побуту. Моя тітка Ліда терміново перешлила мені офіцерську гімнастерку на жіночу блузу, але досягнути Ігоревої елегантності було неможливо — кожух, валянки. Валянки... Вони стояли біля вікна, їх по черзі носили ми з Леною і Катею. Якось туди звалився з підвіконня Ігорів годинник, а я так і ходила з ним, не підозрюючи про це, адже валянки були завеликі для мене, і годинник не заважав... Де тільки ми не шукали того годинника! Врешті я висловила припущення, що його вкрав слюсар, який приходив щось ремонтувати. Ігор обурився: «Як можна звинувачувати людину!»

Незабаром Олексій Іванович Полторацький, виїжджаючи до Києва, запропонував нам перебраться до тринадцятої квартири будинку «Слово», яку він займав. Ми потрапили в дві обжиті кімнати, а в третій жила теща Полторацького з дочкою Галиною Володимирівною Штоль. Хай земля їй буде пухом — чарівна була жінка. Обдарована балерина, вдова знаменитого режисера Форрегера, розумна, освічена, високоінтелігентна, з великим почуттям гумору. Ігор любив її. Галя багато смалила. Ігор теж не випускав цигарки з рота. В кухні за невибагливою їжею було весело. Ігор і Галя жонгливали дотепами — шукати приводу не мали потреби. Вони могли бачити смішне у всьому. Погляди їхні збігалися. Я слухала ці розмови з великою цікавістю: мій домашній університет.

Ігор тоді працював удень і вночі. Це були жахливі для його здоров'я роки. Сім'я величезна і досить безпорадна. Нас троє (народився уже син Олексій), Ігорева сестра Олена — студентка, її немовлята, сліпа Євгенія Йосипівна, десятирічний Сашко, мої безпомічні родичі... Треба було хоч мінімально забезпечити всіх.

Тоді в моді були таблетки первиту, можна ковтнути — і цілу добу спати не хочеться. От він і ковтав їх, курив... Багато писав віршів, виконував замовлення газет, радіо, перекладав лібрето опер і оперет. Разом з нині покійним Олександром Хазіним писав скетчі для театру мініатюр, фейлетони, репризи для цирку.

Пригадується один чудний випадок із їхньої праці. Час був важкий: карткова система, продуктів не вистачало. Ми всі тоді частину свого пайка продавали на Сумському ринку, щоб купити щось більш необхідне — картоплю, пшоно, міряне склянками, цеберку вугілля та інше. Одного разу прибігла я на базар, продала банку консервів, купила пшона і шматок сала. Подрібнене на скибочки сало продавала сусідка Хазіна Лісова. Бідна жінка крутилася, як могла, аби прогодувати своїх дітей у повоєнний час. Повертаюсь додому. Ігор спить: вночі у Хазіна щось писали. Іду до кухні, виймаю з паперу куплене у Лісової сало і бачу... почерк Ігоря на обгортці. На звороті — рука Хазіна... Все зрозуміла: чернетки їхнього нічного писання якось потрапили до сусідки. Показую Ігореві. Він аж підскочив. Є нагода розіграти Хазіна! Адже вночі вони спільно конструювали хитромудрий сюжет. Коли ж робота загальмувалась, Ігор пішов додому. Тут на Хазіна зійшло натхнення, і він уже на самоті викрутив подальший хід. Аж тут дзвонить Ігор йому: «Сашко, ти знаєш, я от сидів-сидів і вирішив ось так повернути». І цитує все, що написано рукою Хазіна.

— Чи ти чаклун? Чи я запаморочений? Чи й досі сплю?

Прибіг до нас, усі сміялись.

— Як до Лісової потрапили чернетки?

— Я їх на вікно в туалет викинув, — не без єхидства відповів Хазін.

Влітку 1949 чи 1950 року ми з Ігорем та чотирнадцятилітнім Сашком відпочивали в Коктебелі. Ігор був непосидючий, дозволяв йому набридло швидко. Жили ми в одній кімнаті, і це завважало йому писати. Десять днів він «відмучився» на пляжі, нарешті сказав: «Як це я тебе послухав і поїхав у цю глухомань? Я тут більше не витримаю. Бібліотеку Волошина вже подивився, злавив

на Карадаг, побував у Сердоліковій бухті. Більше не можу. Отже, я купив квитки на пароплав, попливемо морем».

І ось ми вже в Одесі, де жив Ігорів дядько, естрадний актор, куплетист-гітарист Михайло Пономарьов, напрочуд схожий на Ігоря і зовні, і веселою вдачею. Родичі нам зраділи, гостинно прийняли, запросили в гості Цесевича, знаменитого оперного баса. З'ясувалось, що під час громадянської війни М. Пономарьов виступав разом з Цесевичем у військових частинах. Шкода, що не пам'ятаю тих цікавих розмов.

Тоді ж Ігор пригадав і своє попереднє перебування в Одесі: «У 1934 році був призов ударників виробництва до літератури. Одного разу приходять у ливарний цех ХТЗ, де я тоді працював, і питають: «Хто з вас Муратов? Ми маємо сфотографувати його як молодого поета для поштової картки». Справді, невдовзі з'явилися у продажу ті листівки, і я їх накупив, щоб дарувати друзям. А згодом нас, молодих літераторів, повезли на екскурсію по Україні. Потрапили в Одесу. Я перш за все їду до родичів похвалитись своєю популярністю, подарувати листівку з моїм зображенням. Приходжу, кидається мені на шию дядько Михайло і на всю Дерибасівську гучним своїм баритоном вітає мене мало не зі світовою славою: «Про тебе в «Крокодилі» написали!» І показує мені номер журналу. Дивлюсь — бачу своє славнозвісне фото і щось біля нього написано. Серце тьохнуло, відчув щось негаразд, якщо в «Крокодилі». Так воно і було — фейлетон: випустили, мовляв, поштові листівки з портретами «талантів», котрі ще жодної книжки не мають, чи не зарано? І саме моє фото, як приклад. «Чого ти зажурився? — говорить дядько Михайло. — Адже такої популярності тобі довіку не мати, хоч би ти сто книжок написав! Тож давай вип'ємо за твою всесоюзну славу!»

У 1951 році Ігор одержав Державну премію за «Буковинську повість».

Якось дзвонить мені Глебов, директор Літфонду: «Наталю Андріївно, поїдемо, я покажу вам чудову місцину, де можна побудувати дачу. Адже Ігор Леонтійович давно мріє про це». Приїхали у Зелений Гаї під Харковом. Подивились — краса надзвичайна. Ставок, липи, дуби, дві чарівні груші-дички червоніють вересневими барвами. Пагорб укритий квітами та травою, дуби ще зелені, а під грушами — вже опале бордове листя. «Ось межа», — сказав Глебов, коли ми піднялися вгору по невитопаному зеленому килиму.

У Зеленому Гаю

Саме тут, під грушею, згодом зробили столик із лавочкою, Муратов там працював. Прокидався рано, робив зарядку, довго голівся — любив цей процес, не користався електробритвою, завжди піклувався, щоб були запасні леза (яких тільки не було у нього в шухляді!). З цього приводу згадалося, як у 1956 році, коли ми жили в Берліні, завітав до нас драматург Василь Петрович Минко — був у складі туристичної групи. «Порадь, Ігоре, що мені сувенірне купити в Берліні на пфеніги?» — спитав Василь Петрович. Не вагаючись Ігор відповів: «Леза». Увечері прийшов наш гість, обмінюємося враженнями, даємо поради, бо ми вже рік прожили в Берліні і все знаємо. Василь Петрович показує свої покупки: «Ось леза купив. Звуться «Геба». Як же сміявся Василь Петрович, коли зрозумів, що то була наша «Нева» — він її прочитав на німецький лад. Така сила конформізму!

Кращі свої поезії Ігор Муратов написав у Зеленому Гаю.

До Берліна Муратов поїхав у січні 1955 року. Його призначили редактором газети «За повернення на Батьківщину», яка видавалась комітетом під такою ж назвою. Очолював його генерал Михайлов Микола Пилипович, в минулому в'язень Бухенвальду, людина дуже високих моральних якостей. Члени комітету — теж колишні в'язні німецьких концтаборів. Мета роботи комітету — сприяти поверненню додому наших співвітчизників, котрі опинились на чужині під час війни і дуже там бідували.

Я приїхала до Берліна з восьмирічним Альошею десь восени 1955 року. Ігор зустрів нас на вокзалі — веселий, гарно вдягнений, дуже зрадів нам. Приголомшив своєю невимушеною німецькою говіркою, вільно спілкувався з німцями. Не одразу я зрозуміла, що Ігор плутає всі відмінки, дієслова вживає в хибних формах, про прийоменникове керування не має уявлення, ігнорує синтаксичні правила. Навіть згодом, коли я вивчила граматику, мені часто

*З дружиною
Н. Білецькою
та сином
Олексієм*

бракувало рішучості вимовити будь-яке речення, а він про що завгодно говорить, анекдоти править. Німці регочуть — усе розуміють, і головне — Ігор миттєво реагує на скоромовку берлінського діалекту, виходить — розуміє!

Двоповерховий будинок на Гоннеферштрассе у Карлсхорсті, що в Берліні, із загостреним, укритим черепицею дахом, не став нам рідним за два роки. Все там було страшне, в пам'яті жила війна, важко було здолати формулу «німець — ворог», хоч у нас там серед німців і з'явилося багато справжніх друзів. Наприклад, у нас часто бувала німкеня Крістіан Ріттер, вчила нас німецької мови. Вона ненавиділа фашизм. Ми з Ігорем з цікавістю слухали її розповіді про жахливі роки коричневої чуми. Нічого нового, все відомо, але живий свідок подій — це завжди справляє сильне враження. Наче перед очима поставало велетенське вогнище з книжок Гайне та інших «неарійців» на березі Шпрее біля Марієнкірхе; смерть її чоловіка в гестапо; знущання над непокірними режимові...

Напружена робота в комітеті, безконечні прес-конференції, листи, інтерв'ю, багато зустрічей, розмов, відряджень — все це

уже тоді чергувалось із хворобами. Ігор почував себе часом погано, їв неохоче, схуд... Як завжди енергійний, до всього цікавий, сповнений усяких намірів, задумів, готовий при нагоді до жарту, але водночас — знервований, нетерплячий, погано спав, багато палив. Перемагаючи втому, — працювати доводилось дуже багато — міг раптом надумати кудись поїхати розважитись; робив це блискавично швидко і дуже сердився на мою неоперативність.

Любив музику. Ігорева мати гарно співала. З дитинства навчала його усяких пісень та оперних арій. Ігор — без перебільшення — знав напам'ять майже всі популярні опери. «З оперного театру я не вилазив, стирчав на всіх виставах та репетиціях. Дядько мій, стоматолог, лікував багатьох оперних акторів, отже, я завжди мав вільний вхід», — пояснював Ігор, коли хтось дивувався його обізнаності в «Борисі Годунові», «Піковій дамі» чи «Аїді».

Якось дядько подарував Муратову програмку меси Баха «Страсті по Матфію» з теплим написом. А Ігор у відповідь зробив йому віршований переклад латинського тексту «Реквієму» на російську.

Літературна праця його обмежувалась на той час роботою над повістю «Жила на світі вдова»; щось у нього не виходило, кілька разів починав, виправляв, знов писав. Вірші теж не йшли: «Хочу додому, не пишеться тут».

У редакції робота була нескінченною: крім редагування міжнародної газети (її надсилали у 92 країни російською мовою та мовами союзних республік), писав статті, вірші і поеми. Підписувався — Павло Стеценко. Саме цим ім'ям називав себе в німецькому концтаборі.

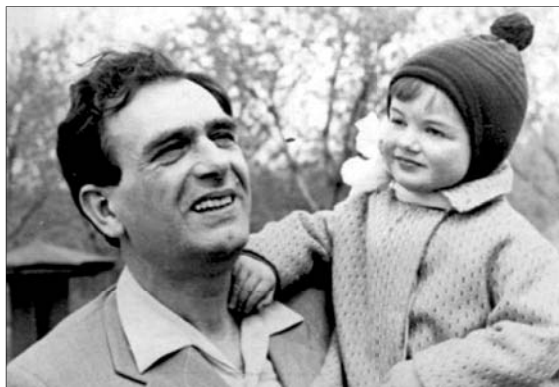
І як тільки він устигав робити стільки всяких справ?

Організованість у всьому, пунктуальність, швидкість і точність реакції. Він ніколи не витрачав часу на розшуки потрібних йому речей. Все мало своє місце, буквально по хвилинах розписаний день, що саме і коли повинно бути зроблено, до того ж — залізна самодисципліна: неодмінно виконати те, що заплановано.

Саме оця його риса в останні важкі роки життя допомогла йому триматись, зберегти працездатність, не бути прикутим до ліжка. Як не важко було, а він щодня піднімався вранці точно по будильнику, неодмінно робив зарядку, обов'язково голився і йшов гуляти на годину навіть у негоду, беручи з собою цукор і валідол, бо гіпоглікемічні кризи часом заставляли його посеред вулиці, і цукор був необхідним.

Ігор любив дітей. Сталося так, що війна надовго розлучила його зі старшим сином, а вже діти повоєнні (Олексій та Ольга) зростали на його очах, і батько приділяв їм багато уваги. Листи його до дітей жартівливі та ніжні. З Трускавця, наприклад, у 1968 році посилав Олі щодня листівку із серії «Ляльки в національних костюмах». На кожній — віршик, а на передостанній: «Чи буде цим лялькам кінець? А правда ж: татко — молодець?» І на останній «Оце і все: парад ляльок. Тепер чекай мене, Ольок!»

З донькою Олею

Муратов написав кілька цікавих статей про виховання дітей. І справді, у нього добре виходило спілкування з малими, він умів їх зацікавити, розважити, заспокоїти і головне — невимушено і ненав'язливо показати добрий приклад.

Про веселу вдачу Муратова, невпинний потяг до жарту, що зберігся у нього буквально до останніх хвилин життя, можна ба-

гато говорити. Один литовський письменник сказав мені: «Ваш чоловік, певно, гуморист? Він стільки анекдотів розповів, що мені на все життя вистачить їх переказувати. Адаже я їх записав».

День народження у когось із нас — Ігор ніколи не обмежувався витратою грошей на подарунок. Завжди складав якісь жартівливі вірші, телеграми, листівки. Напередодні мого сорокаріччя я поскаржилась, що старію, з'явилися зморшки, ніхто вже в мій бік і не погляне... І от зранку починають надходити телеграми з комедійно-трагедійними освідченнями в коханні, кожна підписана чоловічим ім'ям, а наприкінці дня, коли склали всі телеграми в хронологічному порядку, з початкових літер імен вийшло: Ігор Муратов. Іншого разу принесли квіти і вірш без підпису — стилізована державинська ода. Пам'ятаю кінцівку: «Гляди: откель подарок сей, подруга? Акростих выдаст всё». Початкові літери кожного рядка все пояснювали: «Он просто от супруга».

Якось поспішаю до театру. Ігор дзвонить: «Ти скоро?» — «Я замовила таксі. Встигну, не хвилюйся». Виходжу після дзвінка диспетчера, сідаю на переднє сидіння в таксі. «Куди?» — «У театр»... Раптом ззаду хтось хапає мене за плечі з п'яним, як мені здалося, белькотінням. Оглядаюся — Ігор. Розсердилася, звичайно... Мало не побила... А йому просто набридло мене чекати. Дізнався, що замовила таксі, гайнув до диспетчерської, сів у ту машину, яка мала мене довести. Пожартував...

Часом у жартах переходив межу. Дружина Голованівського одного разу знепритомніла від Ігоревої витівки. Це було ще до війни, під час якоїсь екскурсії письменників у Ленінград. Пішли в Петропавлівську фортецю; жахливо там; страшні камери, в деяких сидять на нарах чи стільцях воскові фігури в'язнів. Екскурсанти оглядають камери через маленькі вічка. Ігор забіг наперед — швидкий, як завжди, побачив відчинені у камеру двері, зайшов туди, сів на ліжку, затулив обличчя рукою і став чекати, коли підійдуть і подивляться на нього. Катя Голованівська першою зазирнула у віконце, а Ігор поворухнувся, похитав головою... — бідолашна знепритомніла.

У Муратова, такого жадібного до всього нового, непізнаного, до краси, не було ніякого, як-то кажуть «хобі»: рибу не ловив, на полювання не ходив, колекцій теж не збирав ніяких, спортивними змаганнями не захоплювався. Ігор любив читати вголос, читав добре, коментував цікаво, влучно. Він взагалі не міг насолоджуватись книжкою сам-один, йому необхідний був обмін думками, емоціями з приводу прочитаного. Так, у 1951 році я захворіла, і мені не можна було чита-

ти, то він прочитав уголос всю «Війну і мир». Ці години незабутні подвійною насолодою: від геніального твору і від блискучого безпосереднього Ігорового аналізу.

Як він працював? Мабуть, так, як це робить більшість творчих людей: коли «треба» — організовано, розплановано, коли є натхнення — то швидко, де завгодно і коли завгодно. Міг зупинитись на вулиці, притулитись до дерева, до будинку, до телефонної будки, вийняти будь-який клаптик паперу або купити газету і писати на берегах, дуже дрібно, нерозбірливо.

*Осоненим ранком увінчана,
Від сонця й сама золота,
Іде за метеликом дівчина,
І це вже для неї — мета.
А він без мети, просто з радощів,
Бо день цей на світі живе,
Купається в мореві пахоців,
Кружляє, летить і пливе.*

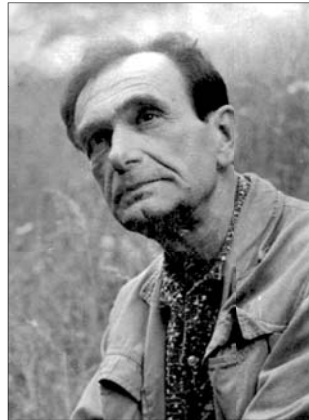
Він написав ці рядки, йдучи через ліс із села Пустого до Сімферопольського шосе на обкладинці від туалетного мила, яке щойно придбав.

*Ну що мені з веселкою робити,
З її сьома стійкими кольорами...*

Вірш невеличкий, вісім рядків. Муратов умістив його на проїзному квитку в електричці.

Коли працював над прозовими творами, був організований, прокидався рано, звечора розписавши наступний день буквально по хвиликах. Все обмірковував: де лежатимуть довідники, куди падатиме світло. Дуже сердився, коли ми йому заважали. А таки заважали, бо родина велика. Так склалося, що кабінет його був прохідним, і як ми не намагалися передбачити все, щоб повз нього не ходити, — не виходило. Тому Муратов любив працювати на дачі, в мансарді, там ніхто не заважав йому.

Іноді їздив у будинки творчості, в санаторії, але до кінця терміну путівки не досиджував майже ніколи. «Умови для роботи просто блискучі, дали мені прекрасну кімнату, затишну і дуже зручну, буду писати тут повість...», — писав він у січні 1971 року з Трускавця, куди йому треба було час від часу їздити пити воду. Та коли за кілька днів почали надходити листи-вірші, я вже зрозуміла, що одноманітність набридла, і його тягне додому.

*Сам-один, сам-один, сам-один...
Скільки ще цих годин і хвилин,
Дожидань — і нема твоїх рук,
Прокидань — і нікого навкруг!
Якби ж це у билинні літа,
Коли голубом серце зліта
І від смутку свого навтьоки...
Але ж є у мій час літаки!*

*То невже їхня сила мала,
Щоб розвіять мізерні діла,
Щоб бажання крилатим було
Й простягло мені сизе крило!*

І вслід телеграма: їде додому.

«Який би презент зробити Наталці на ознаку нашого шлюбного двадцятиріччя?» — спитав Ігор у моєї подруги. Та відповіла не вагаючись: золоту обручку. Сталося так, що я забула якось у тієї приятельки свій золотий годинник. Отож вона порадила Ігореві замінити в ньому золотий корпус на позолочений, а золото перелити на обручку. Так він і вдіяв. Викарбували на ній «XX I. M.». І вручив мені чоловік коштовний дарунок з милими жартівливими віршами. «Ну, нащо ти таке зробив, адже ти знаєш, яка я роззява, бач, годинника забула, то і обручку можу загубити», — кажу я. «А ти бережи, це пам'ять від мене. Олечці потім подаруєш, коли вона... підросте (він не сказав: «коли мене не буде»), щоб з чоловіком їй так повезло, як тобі».

Я тоді вжахнулася: не треба моїй дитині цієї обручки, такого везіння і такого лиха... Адже тоді минуло лише півтора року від тої жахливої операції, і я не живу, а мучуся страшенно, бо знаю — біда моя велика не за горами...

Минули роки... Оля недавно побачила ту обручку:

— Мамо, чого ти її не носиш? Не лізе на палець? Можна, я примірю на себе?

— Носи, носи, доню, на здоров'я і на щастя!

Березень 1981 р.

**Олексій
МУРАТОВ**

**«Я ДАВНО ЗБИРАВСЯ, МЕНЕ ПРОСИЛИ
РІДНІ ТА ДРУЗІ РОЗПОВІСТИ...»**

Повільно обертаються магнітофонні касети. Я чую голос. Він говорить про те, чого не вигадаєш, сидячи за письмовим столом. І знову — ніби слухаю вперше — переді мною оживають незнайомі мені люди, ті, які для батька були друзями, і ті, які були ворогами. І знову дивуюсь тому, що весь цей жах можна було пережити і... майже забути, а багато років по тому згадувати, вивуджуючи з пам'яті веселі подробиці життя в неклі. І знову не можу собі уявити, що батько і герой цієї оповіді — одна особа.

Крутнув коліщатко праворуч — голосніше, ліворуч — тихіше. Ось так. Тепер голос звучить майже як тоді, в Зеленому Гаю. Тільки відтоді вже минуло багато років... Тільки поруч немає тих, кому все це розповідалось — кімната порожня... Тільки його вже немає...

Рік, два, п'ять... Скільки днів, місяців, років має пройти, щоб навчитися говорити про батька в минулому часі? Невже я вже можу? Батько? Ігор Муратов. Той, хто гойдав мене колісь на колінах, розповідав казки, прикладав долоню до лоба, коли я температував. Дарував чудні римовані поздоровлення на дні народження, читав уголос щойно написані вірші — про нього говорити особливо важко. Він і тепер зі мною: у його речах, у його книгах, у моїх снах, найбільше — у снах. І кожного разу я боюся прокинутись...

Але ж був інший Ігор Муратов — письменник. І Муратов — солдат. Людина, яка любила і яку любили, яка ненавиділа і яку, хоч і була вона мені батьком, я напрочуд мало знаю. Мені більш або менш добре відома біографія цієї людини, його вчинки і деякі звички. Але ж як цього замало, щоб мати хоча б найменше право судити про його внутрішній світ, намагатися зазирнути в його душу!

Не лише вчинки, а їх мотиви, відкинуті думки, невимовлені слова мусив би я знати про таку близьку для мене людину, як батько. Але, на жаль, цього я не знаю, а вигадувати не хочу.

Про що мовчить ваш батько?

Про що мовчав мій?

Коли б хоч на годинку повернути час назад! Але я у цьому безпорадний і неоригінальний. То що ж мені лишається?

Я перечитую написані ним книжки, слухаю магнітофонні плівки з його голосом, розглядаю старі фотографії і доходжу висновку, що мушу розповісти про той час із життя Ігоря Муратова, коли він ще й не був мені батьком: про воєнний час. Для цього треба пригадати все те, про що він колись розповідав. Зробити це можна, бо зберігся магнітофонний запис деяких його розповідей, а решта — в моїй пам'яті. Але чому ж, спитають мене, у своєму бажанні розповісти про батька вибір випав саме на воєнні роки?

«У літературних колах поширена думка, що кожна людина несе в собі щонайменше один роман. Сумнівно. Я знаю декількох чоловіків і жінок, які дійсно несуть в собі роман, але величезна більшість людей, котрих я зустрічав, носить в собі, може, лише одну фразу, або, в кращому випадку, оповідання». Про справедливість цього висловлювання, у всякому разі, про кількісні пропорції, можна сперечатися з його автором — героєм твору американського письменника Ірвіна Шоу. Та коли підійти до біографії мого батька з такою міркою, то переконаний, що мова піде про роман.

Навіть у дуже хороших романах не всі сторінки рівноцінні: трапляються «зайві», начебто не виправдані логікою відступи, які порушують композицію, і, навпаки, сторінки і навіть цілі розділи, в яких — основний сенс, стрижень твору. Вважаю таким «стрижневим» розділом в житті Ігоря Муратова три роки, проведені ним у німецькому концтаборі, бо саме там проявились основні риси його характеру. Нелегко було вижити в концтаборі, але зберегти віру в людяність, залишитись оптимістом, не втратити почуття гумору і, нарешті, не зрадити поезії — було значно важче. І про це, на мій погляд, варто говорити. Все, про що піде мова далі, — повторюю — я чув із вуст батька. Магнітофон, пам'ять, кілька листів — джерела, якими я зміг скористатися.

Я не був та й не міг бути свідком описуваних подій, тож передаю їх зі слів Ігоря Муратова. Це до деякої міри дає мені право вести розповідь від його імені, і цим правом я скористаюсь...

Отже:

СТОРИНКИ НЕВИГАДАНОГО РОМАНУ

«Я давно збирався, мене просили рідні та друзі розповісти про перебування в німецькому полоні. Ну от, здається, зібрався. Перший час по війні мені взагалі не хотілося про все це згадувати, а тим більше — писати. Рука не піднімалася. Потім сталося якось само по собі: поступово почав згадувати про це у віршах. Правда, не завжди вони були автобіографічні. Я не хотів писати про полон, не хотів прилучатися до багатьох колег, які пишуть на цю тему. Бо переконаний: не варто писати художній твір, у якому герой поставлений в такі життєві умови, що не може чинити опору. Огідно писати про суцільні муки й приниження, про те, як день у день зневажається людина, навіть коли це правда. А було саме так: у фашистських таборах не тільки вбивали фізично, а намагалися зробити з людини слухняне бидло.

Відомо, що активною формою боротьби в умовах полону є повстання. На цю тему написано кілька книжок — набагато більше, ніж, на жаль, могло бути і ніж дійсно було успішних повстань у німецьких концтаборах. У моєму першому таборі, у Пелітці під Штеттіном, їх не було, як не було і в інших, куди я потрапляв згодом. Іноді бували втечі, але, як правило, далеко втекти не вдавалося: за кілька днів утікача вшали і розстрілювали кожного десятого. Як мені відомо, у більшості таборів — і мій не був винятком — у підпільних організаціях проходили дискусії про право на індивідуальну втечу, про її ціну. Надто високою вона була. Це перше. А друге те, що герой, коли він безконечно стоїть на колінах і страждає, навіть коли він людина по суті праведна, стає неприємним. Отже, я не буду на догоду мистецтву вигадувати догідних небелиць, тож розповім, як було.

А було от що.

Наша 37-ма стрілецька дивізія відвоювалася на Фінському фронті в 1940 році...

Задовго до тої пам'ятної «магнітофонної» розповіді я спитав батька, чому він не їсть рибної юшки. «Як не їм? — сказав він і підсунув до себе повну миску. — Але колись я й справді не міг дивитись на рибу. І знаєш чому?» — «Ні», — відповів я.

Коли «лінію Маннергейма» було прорвано і воєнні дії на Фінському фронті припинилися, нашу дивізію поставили прибирати трупи. Цю роботу приємною аж ніяк не назвеш, та після передової, після окопів вона здавалася відпочинком. Весна. Сонце. Зелена травичка на березі Ладозького озера. «Царство Боже на землі», — сказав би я, аби потрапив туди при іншій нагоді. Але тоді там раєм і не пахло. А тільки-но сонечко почало припікати, за смерділо трупами, які розкладалися. Обв'язавши рота і носа ганчірками, ми збирали відталі останки своїх і фінських солдатів.

Знову, як і до війни, ми почали жити за розпорядком дня. У встановлений час лунали команди «підйом» і «відбій», у встановлений час ішли на роботу і поверталися з неї. З'явився навіть «особистий час», словом, з кожним днем наближалася моя демобілізація. Залишатися військовим я не хотів.

Нас годували ситно, але одноманітно. На перше — суп із концентрату, на друге — каша з концентрату. Зраділи, прочувши, що командування пообіцяло включити до нашого раціону свіжу рибу. Що може бути для солдата приємнішим, ніж мирна праця, тим більше праця риболовна? Рано-вранці, години за дві до підйому, чоловік із десять добровольців виїхало на Ладозьке озеро за «делікатесом». Мене взяли теж, хоча раніше я ніколи не рибалив. Але то було раніше, до армії, і зовсім інша справа — після Фінського фронту. Тепер я все умів, до того ж особливого вміння і не вимагалось: робота мені випала примітивна — збирати в траві рибу, витрушувану із сітки, складати до кошиків. Я брав за зябра товстих, як поросята, коропів і одного за одним кидав до сплетеної з лози тари. Звичайно, до нас потрапляли й окуньки, і пліточки, та куди їм до коропів! Я стояв і дивився, як наші хлопці — вже вчетверте чи навіть уп'яте — витягали на берег сітку, що смикалася, немов жива.

— Дивись, — раптом сказав мені шофер півторатонки, який спостерігав за ловом з вікна машини. — Бачиш? Іще один. — Я не зрозумів, про що він говорить, вирішив — про якогось величезного коропа, мабуть, і ствердно хитнув головою.

— Та ні, не туди дивишся, — вигукнув шофер. — У воді, он — бачиш?

Тепер побачив і я. З води, метрів за три від нас, біля самого берега, стирчали двоє напівзасипаних піском чобіт. Точніше, було видно тільки підосви і стесані підбиті металевими підківками каблукі. Все інше: халяви, ноги, тулуб — неясною плямою темніло під водою. Судячи з форми підківок, це був фінн. (На той час я вже міг відрізнити наші чоботи від фінських навіть по підосвах).

— Ще, видно, не всього зжерли, — сказав шофер, переводячи погляд з убитого на тремтячих коропів. — Однак, від'їлися!

— Пусте! — заперечив молодший політрук, який керував «рибною операцією», — коропа — не хижакі, вони живе не їдять, вони — більше водорості та хробаків.

— Та хіба ж він живий? — вів своєї шофер.

— Відтоді, — сказав мені батько, — риби я й до рота не брав. Років двадцять. А надто коропів.

— А інші тоді їли? — спитав я.

— Ні, — відповів він. — Не їли. А втім, більше й не ловили.

Взагалі ж про фінську батько розповідав небагато, обмежуючись кількома фактами. Приміром, так:

— Служив на посаді командира відділення, потім — вартовим при дивізійній редакції. Газета називалася «Бойова червоноармійська». Писав для неї все: від передової до римованих інструкцій, як правильно намотувати онучі, щоб не муляло.

Якось склалася ситуація, коли довелося підняти підрозділ в атаку. За це був нагороджений медаллю «За відвагу» за якимсь малим номером — чи 26, чи 126, не пригадаю. Нагороду одержав у Кремлі з рук Калініна.

Після фінської кампанії наша дивізія розташувалась у Вітебську.

21 червня 1941 року нас повезли до міста Ліда, що в Західній Білорусії. Першим ешеленом їхав штаб дивізії, особливий відділ,

розвідувальний батальйон та редакція «Бойової червоноармійської». Та ще там був клуб. За нашим ешелонам йшли інші, з полками. Артилерія посувалася власним ходом, на машинах і конях.

22 червня, близько першої години, ми зупинилися перед закритим семафором поблизу містечка Вороново. Тиша. Спекотний, посправжньому літній день. Минає година, друга — стоїмо. Нарешті командир дивізії не витримав: «Довідайтесь, у чому там справа!» Пішли дізнатися. «Дивно! — мовив капітан із штабних. — Точно, як від бомб воронки». Дійсно, вздовж залізничного полотна виднілося багато воронок. «Дурниці!» — заперечив інший офіцер. — «Це учбове бомбардування було, — сказав третій. — Бачите, жодна бомба в полотно не влучила. Молодці наші льотчики!»

На цьому й погодилися. Потім прибіг захеканий лейтенант і при всіх доповів начальникові штабу, що на станції порожньо. «На семафорі нікого — ані стрілочниці, ані чергового! — пояснив. — А люди кажуть, — додав він стиха, — що нібито бомбили тут і що Ліду на світанку німці бомбами підпалили. Війна, кажуть».

У тому напрямі, куди ми мали їхати і де знаходилась Ліда, справді стояла димна хмара. Ешелони посунули повз закритий семафор на Ліду. Ми ще не дісталися палаючого міста, а вже стало ясно, що війна і справді почалася. Начальник вагона-клубу ввімкнув радіоприймач, коли передавали в запису промову Молотова. Ні бомбові воронки, ні заграва над Лідєю, ні розповіді місцевих жителів не змогли переконати наш штаб у тому, що сталося неймовірно. Переконала промова Молотова.

Розвантажувались ми неподалік Ліди на якійсь побічній вітці. А що ми розвантажували? Мішені, агітплакати, брошури. А поруч, кілометрів за три від нас, вибухи: німці бомбардують. Пройшли на бриючому прямо над нами, і вивантажувати стало нічого, бо згоріло геть усе. Багато людей загинуло тоді, ще більше постраждало від поранень. Врятувалися ті, хто встиг сховатися в житі.

«На війні, як на війні», — кажуть французи. Ми ж потрапили не на війну, а на роль овечок на бійні. Майже не було патронів для гвинтівок, без жодного снаряда лишилися танки. У гаубичному полку припадало лише по два снаряди на гармату. Цієї кількості вистачило, щоб уночі відбити атаку німецьких танків.

Кілька прямих влучень примусили фашистів повернути. Але... але боеприпасів більше не було. На машинах, на підводах, пішки наша дивізія відійшла назад у напрямі до того самого Воронова і зупинилася в лісі.

Наступного дня ми обкопали штаб дивізії, і мій командир — редактор «Бойової червоноармійської» Павло Петрович Козик, все ще не вірячи в те, що не окремі літаки і танки німців, а регулярні частини, дивізії і армії просунулися так далеко на нашу територію, послав розвідку на шосе. Звідти чутно було гуркіт танкових колон. «Ідуть на Мінськ. З хрестами», — доповіли розвідники. «Не сіяти паніки!» — наказав їм Козик.

Як я вже говорив, патронів у нас було обмаль: по чотири на гвинтівку. Все ж ми відкрили вогонь. Німці не зупинились і навіть не почали стріляти у відповідь — ніби нас зовсім не існувало. Коли майже вся колона проминула нас, — а там було не менше двохсот машин, розвідник, якому все було видно з високої сосни, раптом заволав: «Ідуть! Десять танків пруть на нас!»

Десять ночей, останніх його ночей, ми були з батьком разом у лікарняній палаті. Він знав, що родичам дозволяють доглядати хворих у найтяжчих випадках, але не хотів про те думати. І я намагався не думати... Ми багато говорили з ним тоді. Про все. Про його нові вірші, про роман Маркеса «Сто років самотності», про мою доньку і про майбутнє... На третій день, коли йому покращало, він напівлежачи знову працював над поемою «Серце Тичини». А за кілька днів — прочитав її. Встиг прочитати.

*...У груди стука барабан.
Скорботно дзвякають тарелі.
І він — прикутий до постелі.
...Де ви, іюневі постелі?
...Не Зевс...
не Голуб-Дух,
не Пан...
Терзає слух знайома фуга.
Трунове віко — у вінках,*

Ховають друга?
Ні, не друга —
Йому приснився Ворон-птаха.
Йому. Не квапся, віщий пташе,
Всю правду й друзям прокричи.
Співдружжя вистраждане наше
Урветься, може, й уночі...
Й уранці... Вранці... Браво, серце!
Ти спромоглося на двобій
З відьомським кодлом, з мертвим колом
Медовоустих безнадій;
І, проминувши перший іній,
Не полічило ще й донині
Ані подряпин, ані ран.
Тож хай вогонь передніх ліній
Останній кличе барабан.
Хай б'є. У груди. Барабан.
Хай б'є. Останній. Барабан.
Б'є бараба...

— Та ви молодець, — сказала йому палатна лікарка удавано-веселим тоном, — років п'ять я вам гарантую. — Вона хотіла сказати: «Господи, вам би ще жити й жити, та...»

— Лише п'ять? — щиро здивувався він. — Дорога моя, мені потрібно щонайменше п'ятнадцять! За п'ять я нічого не встигну...

Він умів перемагати смерть, і ми — родичі, друзі, лікарі — звикли до цих перемог. Їх було багато: стільки, скільки разів він був на волосинку від загибелі. Як у той от червневий день сорок першого, коли гусениця танка...

— Не повірите, але команда «окопатися» мене розвеселила. Танки за двісті метрів, а говорять: окопуйся. «Ні, — сказав я собі, — до біса! Витрачати марно сили не буду». І озирнувшись, нагледів собі стару сосну, заліг у заглибленні під нею, як в окопі. Чекати довелося недовго. «Я двічі поранений», — крикнув раптом Козик, і слідом гримнув вибух. Це він кинув гранату. Тут же, швидше інстинк-

тивно, ніж продумано, я теж кинув кудись перед собою гранату, і замість того, щоб схвати голову за сосну, чомусь визирнув із-за неї. Мене могло вбити власною ж гранатою, але не вбило. Просто переді мною, вертикально, наче собака на задніх лапах, стояв танк. А за мить він завалився. На мене. І так це швидко скоїлось, так неправдоподібно швидко, що я не встиг навіть злякатися. Думаю, що танкіст не помітив ані мене, ані гранати. Він просто звалив сосну, яка випадково трапилася йому на шляху, і, як по мосту, проповз по ній черевом. Я був живий. Я міг дихати, міг навіть кричати, але вибратися з-під сосни не міг. Зовні стирчали тільки мої ноги, що так і не вмістилися в крихітному окопчику, та десь під корінням виверженої сосни була моя голова.

Ліс загорівся. Німці підпалили його вогнеметами. Я кричав що було сили, щоб хто-небудь допоміг вибратися. Та хіба серед кулеметної стрілянини, вибухів гранат і гуркоту танкових гармат почувеш людський голос? Я бачив наших солдатів. Все далі й далі попластунськи вони відповзали від того місця, де був я. Ніхто з них не озирнувся і не подивився в мій бік. Так мені здалося. Вже після Перемоги я дізнався, що це було не зовсім так. Хоч і не мене, але танк, що навалився на мій окоп, бачили. І Козик, той самий, двічі поранений у цьому бою, а потім при переході лінії фронту поранений втретє, доповів про мою смерть нашому батальйонному комісару Філяшкіну. З комісаром ми товаришували. Йому подобались мої вірші, а мені — він сам, його принциповість та ерудиція. Саме від Філяшкіна про мою «загибель» і дізнався голова Спілки письменників України Микола Бажан, і мою пам'ять вшанували хвилиною мовчання. В Уфі, бо саме туди була евакуйована спілка.

Через чотири роки, перед самим кінцем війни, підполковник Чуксін, заступник командира 13-го бомбардувального полку, у відповідь на пропозицію начальника СМЕРШу пригадати все, що було йому відомо про Муратова, напише так: «Я знаю Ігоря Леонтійовича Муратова з 1934 року по Харкову...» (Далі йде опис обставин, за яких він познайомився з батьком). І далі: «У п'ятницю, 20 червня 1941 року, Муратов прийшов до мене на квартиру в авіаційне містечко попрощатися, бо вітебська дивізія вирушала до кордону на навчання... Муратов розповідав мені про Харків,

про родину, дав адресу своєї дружини, а по обіді читав вірші. З них пам'ятаю вірш «20-й полк». Надвечір я провів його до міста. 22 червня почалася війна. Нам стало відомо, що вітебська дивізія полками була відправлена до кордону, а командний склад — поїздом. І не встигла дивізія розгорнутися, як зустрілася з німецькими танками і потрапила в оточення. Нам довелося з повітря надавати їй допомогу, розшукували в болотах Білорусії наших солдатів. Більшість людей з дивізії загинула, лише невелика частина вийшла з боями з оточення, виявляючи при цьому мужність і героїзм. Загинув славною смертю і письменник Ігор Муратов. Про це мені розповів знайомий політпрацівник, котрому пощастило пробитися до своїх. Так, я підтверджую, що письменник, старший сержант Ігор Леонтіївич Муратов загинув смертю хоробрих у боях за нашу Батьківщину в перші дні війни».

В кінці дата: 27 березня 1945 року.

Письменник Олександр Никифорович Чуксін, він же — підполковник Чуксін — щиро описав усе, що знав про життя і смерть свого побратима по перу.

А я був живий! Мабуть, мене контузило, бо пам'ятаю, як пройшли танки, як гули палаючі дерева... Але що було потім? Прийшов до пам'яті я від того, що мене шарпнули за ногу. Першої миті нічого не міг зрозуміти: де я, що зі мною? Тут хтось знову схопив мене за ногу, потягнув. І тоді у мозкові все стало на свої місця. Я лежав, устроївши обличчя у сірий, перемішаний із сосновими голками пісок, і думав повільно: кому це потрібно тягнути мене за ногу?

Мародери? Що змусило тих селян знімати з убитих чоботи? Крайне убозтво? Злидні? Коли з мене почали стягати другий чобіт, я відсмикнув ногу. Потім якось умудрився підвести голову і побачив кількох мужиків у брилях і ходаках. Селянин, який тримав обома руками мій чобіт, відскочив і, вказуючи на мене пальцем, підкликав інших. І тут я подумав, що страшно бути розчавленим танком, але здохнути через якісь чоботи — це вже в жодні ворота не лізе.

Уже було поночі, коли, обрубавши коріння сосни, вони-таки відсунули стовбур, скинули з моєї спини шар піску, забрали чо-

боти, тобто обміняли їх на ходаки, шматок сала й дрібку махорки, і пішли туди, де були німці. Я ж пішов до лісу. Йшов, не роздивляючись навкруги. По-перше, тому, що вважав себе у відносній безпеці (вовків не боявся, а танки відійшли), і по-друге, тому, що був зайнятий важливою справою: просто на ходу зашивав у пілотку документи — членський квиток Спілки письменників і медаль «За відвагу». Ось так, з пілоткою в руках, я вийшов на освітлену пожежею дорогу, коли раптом, зовсім поруч, просто над вухом почув тихий шиплячий голос: «Ком! Ком гір!»

Мені, безперечно, «щастило» цієї доби на фашистські танки. Із замаскованого гілками і травою танка з білим хрестом на броні на мене дивився німець та ніжно, сказати б, інтимно-ніжно кликав до себе. «Ком гір!» — це раз сказав він, націливши автомат у мій бік. І я пішов. Бо що ж мені залишалось? Я був беззбройний. Мені як співробітнику редакції гвинтівки не видавали. Пістолети ж одержували тільки офіцери. Свою єдину гранату, як ви пам'ятаєте, я вже витратив. «Що треба?» — спитав я так твердо, як тільки зміг. Обшукавши мене, танкіст забрав хліб і махорку, потім штовхнув стволем у спину і сказав: «Гейе!» Я зрозумів, що треба йти, — дещо по-німецькому пам'ятав ще зі школи. Потилиця моя відчувала німця, зброю, і я йшов і думав: тільки не бігти, тільки не бігти. Ще з дитинства знав: злякаєшся, побіжиш від собаки — вкусить.

У цих краях мені довелося прожити до березня наступного року.

За кілька днів, а може, за тиждень після того пам'ятного дня я зустрів трьох червоноармійців. Потім нас стало ще більше: чоловік із п'ятнадцять. Утворився загін. Там, де наша дивізія зустрілася з німецькими танками, можна було знайти і гвинтівки, і патрони. Єдине, чого в нас бракувало, — це командира. Тому все вирішували колективно. Куди йти? В бік Орші, мабуть? Там, здається, ще тримаються наші. Але пройти не вдалося. Лінія фронту посувалася на схід із жахаючою швидкістю. Шукати партизанів — було наше наступне рішення. Про них у тутешніх краях уже загомоніли. Не зразу і не просто досягли ми цієї мети, та врешті довгожданий день настав — ми у партизанів загону імені Костюшка. «Свої! Поляки! — зрадів я. — Звичайно ж, свої! Якщо проти фашистів —

то, природньо, за нас!» Але на четверту добу після радісної зустрічі, прокинувшись, ми не знайшли біля себе гвинтівок. «Росіянам зброя не належиться, — пояснили нам. — Будете працювати на кухні». Того ж дня один із наших, добре знаючи польську мову, підслухав розмову, з якої стало ясно, що цей загін має радіозв'язок з Лондоном. Звідси виходила проста логіка: якщо нам не довіряють, якщо сьогодні відібрали гвинтівки, то що буде завтра? Чи не до стінки? Словом, наступного ранку ми полишили табір.

Я ніколи не пишу в анкетах, що був у партизанах, хоча загалом декілька місяців прожив у лісі зі зброєю в руках. За цей час ми мали кілька сутичок з поліцаями, але жодної значної акції проти німців нашої групі провести не вдалося...

Не знаю, як і де воювали мої тодішні товариші після зими 1942 року, бо на самому початку березня я залишив загін. «Залишив», — сказав я, а вірніше було б сказати, що мене напівпритомного винесли із загону на ношах. Чи то була дизентерія, чи інша хвороба, що нагадувала її, але після тижня кривавого проносу ходити я вже не міг.

Неподалік від нашої землянки стояв хутір, відділений густим лісом від сіл і доріг. Його господар, за тамтешніми поняттями, людина не бідна, а то й багата, навряд чи співчував радянській владі. Та, як відомо, в лісі госпіталів нема. Тож не лишалося нічого іншого, як спробувати влаштувати мене там. Розмова з власником хутора була швидкою і діловою. Один хлопець, найстарший з нас, із довгими, як у Тараса Бульби, вусами, витяг з кишені сірники і, поклавши руку на моє плече, сказав: «Якщо з ним щось трапиться — пропаде твоє хазяйство ні за цапову душу. І ти разом з ним». А потім ще (вже мені): «Не бійся. Він не продасть. Нема резону: ми поруч, а німці далеко. Та й будівля його дерев'яна». Чи повірив погрозам цей хуторянин — хтозна, та, видно, вирішив з вогнем не гратися.

Що б там не було, а від смерті він мене врятував: вилікував і німцям не виказав. Хоча нагода траплялася не раз. Звичайно, ніяких ліків ні на хуторі, ні в найближчих селах не було. Мій хазяїн, треба віддати йому належне, знав, що робити. Сухий мак і кип'ячена вода. Це все, чим він годував мене протягом п'яти днів. Тільки на

шосту добу я отримав кухоль бульйону, їжу приносив тільки сам, нікому не довіряв. Все ж, думаю, ані про сірники, ані про німців він не забував: надто вже обережно пробирався до мене на сінник, дотримувався цілковитої конспірації.

Минуло тижнів зо два. Я вже настільки зміцнів, що почав думати про те, як дістатися до своїх. Та сталося інакше.

Того ранку мене розбудив галас, несподіваний для глухого хутірця: гавкання собак, тріскотнява кулеметів, вигуки, лайка. «Господар таки виказав!» — промайнуло в голові. Але тоді навіть ж їм там, унизу, горлати? Адже мають знати, де я. Ледве встиг про це подумати, як чую — йдуть, лізуть приставною драбиною. Що робити? Зброї в мене не було. І раптом мороз по шкірі: «Пілотка! Пілотку їм віддавати не можна!»

У моєму розпорядженні були секунди, і я не став їх гаяти. У пухке сіно пірнула «За відвагу», за нею вслід пішов письменницький квиток.

Коли вони почали штрикати сіно багнетами — я виліз. Литовські поліцейські (а не німці) стягнули мене вниз і поставили біля повітки. Там, із зв'язаними у ліктях руками, вже стояв Вітас — син хазяїна. Зв'язали й мене. Облава! — зрозумів я. — Дійшла черга й до хутора. Ще тоді, коли я із своїм загоном блукав лісами, до нас доходили чутки, що після облав фашисти кудись вивозять молодь. Кажали, що нібито до Німеччини. Райх потребував робочої сили.

— Хто це? — вказав пальцем на Вітаса поліцейський.

— Син, — відповів переляканий батько.

— А це?

— Швагер.

Він назвав мене швагером, тобто зятем, і цим урятував від шибениці нас трьох. Ані його, ані Вітаса не погладили б по голівці за переховування червоноармійця.

На щастя, родинні стосунки мало цікавили п'яних поліцейських, ніхто з них не став перевіряти, чи є взагалі у господаря дочка. І добре, що не перевіряли, бо дочки у нього таки не було. Мене обшукали, зв'язали руки і разом з Вітасом кинули на воза. Ми обидва — вгодований куркульський синок і я, що комплекцією скидався на мумію, були визнані придатними для безвідплатної

допомоги «Великій Німеччині». Критерій, яким вони керувалися, був один — працездатний вік. Вітасу було вісімнадцять, мені — майже тридцять.

Я багато разів був свідком того, як різні люди заздрісно говорили, що моєму батькові щастить. А ще говорили, що він оптиміст. Батько реагував, звичайно, по-різному, в залежності від того, з ким велася розмова. Одним відповідав жартом, іншим більш-менш серйозно. Але мені він якимось, можливо, з виховною метою, сказав, що везіння — одна з найважливіших характеристик людини. Можна бути премудрим, але якщо тобі не фортунить — ламаного шельга не вартий. «Я, — гордо сказав він, — із тих, кому щастить. І не тому, що у сорочці народився (а це, між іншим, факт!), а з іншої причини. Я люблю життя. Я вірю в те, що воно — немінуча цінність саме по собі. І те, що мені пощастило брати участь у житті — вже одне це я завжди вважав везінням. Вважав навіть тоді, коли інші, можливо, кликали б на свою голову смерть. Та, як відомо, ламати — не будувати. Померти набагато легше, ніж жити, тим більше жити так, щоб мати від цього радість. Це не просто, але за це варто боротися. Мій оптимізм — то віра в доцільність такої боротьби. І якщо можна сказати, що мені щастить, то лише тому, що прагнув, аби мені завжди щастило, і робив для цього все залежне від мене».

— *Хочеш бути щасливим — будь ним, чи не так? — запитав я.*

— *Так, — засміявся він, — але не за рахунок інших.*

— «Породичавшись» із Вітасом, я отримав на дорогу невелику торбинку з салом і сухарями, а, крім того, «швагеру» дали ще й куртку і черевики, бо виставу треба було догравати. Тож довелося господарю перетерпіти і ці збитки.

Коли ми під'їхали до залізничної станції, Вітас, плечистий парубійко, раптом розридався. Він притулювся обличчям до рукава моєї куртки, і сльози буквально наскрізь промочили товсту тканину.

— Заспокойся, — кажу я йому, — не плач. Може, втечемо. А то, дивись, і війна скінчиться.

— Я паровоза боюся. Він гуде! — відповів мені Вітас.

До Штеттіна нас везли в закритому вагоні, отже, милуватися пейзажем не довелося. Коли з'ясувалося, що я не литовець і не білорус, то замість трудового табору мене помістили до концентраційного — для нез'ясованих осіб. Чомусь, може, тому, що Вітас не відходив від мене ні на крок, у той же табір направили і його.

Передмістя Штеттіна, де врешті-решт нас вивантажили, мало назву Штеттін-Пелітц, мабуть, через колосальний хімічний завод фірми Пелітц. Величезні резервуари, наповнені бензином та нафтою, будівля заводу, дощані бараки, — такий вигляд мав мій перший табір. І, звичайно, все це було обгороджено колючим дротом. На кожному розі стирчали вежі з вартовими. По ночах сумління наша сторожа раз у раз освітлювала прожектором дроти. За ними був пустир. З міркувань безпеки заводське селище знаходилося кілометрів за двадцять від міста.

Штеттін бомбили щодня. Місто було зруйноване, згоріло робітниче селище, але жодна бомба не впала туди, де виготовлялося паливо для німецьких танків і де розташувались чотири бараки для військовополонених. Випадковість? Враховуючи, що на дві третини завод належав європейським та американським акціонерам, а бомбардувальники теж були англійськими й американськими, то чи не було тут закономірності? Але так чи інакше, завод уцілів і концтабір теж.

Було б натяжкою сказати, що в Пелітц-Штеттіні нас погано годували: нас не годували там зовсім. Супом називалася сира підігріта вода, змішана з травою. Води і трави було вдосталь. Тим, у кого від «супу» починався пронос, робили укол. Цієї людини ми більше не бачили, а його місце заступав новоприбулий. На вечерю нам давали шматок сухої бурякової макухи. Вижили ті, хто зміг, зумів примусити себе послухатись поради молодого хлопця, лікаря з Ленінграда: «Їжте тільки макуху, суп — гарантована смерть», — казав він.

Через деякий час голодний мор охопив увесь табір.

Одного разу нас зібрали в кантині. Так називався барак-їдальня, де ми ніколи не їли, але, мабуть, мали їсти. Кожного дня ми проходили до роздавального віконця кухні повз кантину і кожного

дня бачили на її дверях великий навісний замок. І раптом — наказано обідати там. Навіщо? Гарних сюрпризів ми не чекали.

Красивий сивоголовий старик, одягнутий у бездоганний костюм, чистісінькою російською мовою повідомив нас, що він граф фон Мірбах. Він все своє молоде життя прожив у Санкт-Петербурзі, отож має найніжніші почуття до російського народу і хотів би допомогти його безталанним синам. Чи не маємо ми потреби в чомусь? Спитати у людей, які дохнуть з голоду, чого їм бракує! «Пожерти б!» — сказав хтось упівголоса, але почули всі. Ми затамували подих, чекаючи розправи. Але, на диво, гумові дубинки цього разу не були пущені в хід. Фон Мірбах пішов, а нам, як завжди, видали трав'яного зілля й погнали на роботу. Але наступного ранку нагодували нас справжнісіньким супом — картопляним. Граф перевершив самого себе. А за кілька днів на плацу в нашій присутності, під барабанний бій, за крадіжки й розтрату повісили начальника табору. Ми раділи недовго, бо новий начальник був таким же садистом і злодієм, і годував нас тією ж трав'яною юшкою, але його не повісили.

У Штеттін-Пелітці не спалювали, як в Освенцімі. Лише розстрілювали «винних», примушували працювати й чекали, поки ми здохнемо самі. Так було економічно вигідніше. Довше витримували ті з нас, кому припадала легша робота. Спочатку пощастило й мені — послали копати канави. Тут стався випадок, розповідь про який я хотів був обов'язково внести в повість, роман, одне слово, будь-куди, аби не забути. Та досі так і не зробив цього. Але, як бачите, пам'ятаю.

А розповісти я хочу про Федора Пастернака, молодого колгоспника з Краснодару. Красень, здоровань: так можна було про нього сказати навіть тоді, коли, як і всі ми, він складався наполовину з кісток, наполовину зі шкіри. Не дуже грамотний — чотири класи освіти, він все ж викликав у мене асоціації суто літературні, і не тільки своїм прізвищем. Мовою і всім своїм зовнішнім виглядом він нагадував гоголівських козаків. Але це я так, між іншим. Головне, що кидалося в очі у ньому одразу, — це вміння працювати. Він однаково легко й спритно працював і лопатою, і киркою, і ломом. І що цікаво, практично від будь-якої праці мав задоволення.

З ним та ще з одним хлопцем з мого барака ми мали викопати довгу і глибоку канаву. Такі канави копають ярусами. Землю з дна спочатку кидають на перший (його ми настелили з дощок), потім перекидають на другий, а вже звідти — нагору, на купу. Найгіршим було становище того, хто стояв нагорі: його бачив форарбайтер — так називався наглядач, як правило, із фольксдойчів. Тільки-но в'язень зупинявся перевести подих, одразу ж чулася злоблива лайка: «Рус, бістро, шнель, шнель!»

Того разу нагорі випало бути мені. Спекотне сонце палило, і я заздрив хлопцям, які копали вниз, в прохолодній вогкості. Федір занурився в роботу повністю. Він стояв на дні і копав углиб, потім кидав землю на дошки і міг безбоязно перепочити десять-п'ятнадцять хвилин, поки ми перекидали землю нагору. Дуже вигідна була позиція у Федора. Ми усвідомлювали, що кожна вийнята лопата землі так чи інакше йде на користь ворогу. Ця думка гнітила гірше голоду, але зовсім не працювати ми не могли: саботаж карався шибеницею. Залишалось хоч якось зменшити кількість вийнятих лопат. Ми намагалися затягнути роботу, але, звичайно, наш внесок у боротьбу проти фашизму був надто мізерним, і ми це усвідомлювали. Але зробити їм хоч яку-небудь шкоду було нашою фізичною потребою, і якщо нам це вдавалося, ми по-справжньому раділи. А в концтаборі почуття задоволення — найдефіцитніша річ.

Отож коло тієї канави був пухкий піщаний ґрунт. Якщо після двогодинної роботи наступити «випадково» на край канави, і вона засиплеться до половини, то довести, що винуватий землекоп, а не сипучий ґрунт, важко. Ми намагалися робити це мало не щоразу, але непомітно. Того дня, про який я розповідаю, після чергового обвалу висувається з канави красива Федьчина голова, і він говорить мало не зі слізьми: «Хлопці, ви мене знаєте? Я б їх усіх власними руками передушив! Та не можу я так робити: весь час підчищаю, підчищаю, а ви обвалюєте. Я краще вилізу і сам обвалюватиму». І виліз з тіні на спеку, під форарбайтерське око. І згадався мені Сизиф. Греки знали, як можна доконати людину, що звикла до корисної праці.

А ще я працював у «пеклі». За знущальним збігом це місце і справді називалося «Пек-плац». Наші українці одразу ж прозвали

цей завод «пеклом». Як я туди потрапив? Та дуже просто. Час від часу, перед виходом на роботу, нас шикували і вели розділитися на десятки: «Перший, другий... десятий». І знову: «Перший, другий...» Потім лунала команда: «П'ятим номерам вийти!» П'яті виходили й прямували в бік заводу. Решту розбирали в такий же спосіб на інші роботи. Одного разу «п'ятим» виявився я. Порівняння з пеклом виправдовувалось ще й тим, що вже при наближенні до місця роботи відчувався сильний запах сірки, який розносився від величезної, як триповерховий будинок, купи. Уявлення про пекло доповнювалось незгасаючим величезним полум'ям, що палало в печі. Саме туди, до печі, в'язні мусили возити по вузьких дошках, як по рейках, тачки із сіркою. А було ж це літом, дуже спекотним літом.

Ми були шістнадцятою партією. П'ятнадцять попередніх засліпли, і їх вже знищили. Урешті-решт зір там утрачали всі: і ті, хто намагалися запобігати перед начальством, і ті, хто не робив цього. Першим дозволялося зав'язувати очі вологою ганчіркою і возити тачки навпомацки. Та рано чи пізно кінець був один: сліпота, розстріл. Найгіршим було становище тих, хто вивантажував сірку з вагонів. Від сухого дрібного порошку, схожого на зубний, не було порятунку. Мені припало працювати всередині вагона. Вже під кінець третього дня я зміг вибратися звідти лише за допомогою товаришів: сам уже не бачив нічого. Мої очі, як і очі моїх попередників, кривавились. «Сліпоту треба приховати», — прошепотів мені у вухо хтось із наших.

Кілька днів товариші ставили мене в середину шеренги, коли нас вели на роботу. Я ішов навпомацки, в буквальному сенсі слова покладаючись на лікоть того, хто був поруч. Очі пекло, але їх не можна було заплющувати, а забинтовувати — й поготів.

Німці завжди застосовували принцип розподілу праці: одні в'язні працювали киркою, другі — вантажили тачки, треті — їх возили. Отож наступного тижня я повинен був день у день підвозити смолу до печі. Навпомацки знаходив держак тачки, на слух із по дерев'яному настилу і, ледь почувши стук колеса, яке зіскочило з дошки, висипав смолу біля печі. Скільки так могло тривати? Навряд чи довго. Але потроху зір повертався: вже розрізняв силуети

своїми загноєними очима. Сьогодні ще живий, — відзначав я про себе, приплентавшись увечері до барака, — а завтра?..

Одного ранку нас вивели з території табору і кудись погнали. Куди? Чутки були жахливі: після такої каторги, після тих п'ятнадцяти партій на що можна було сподіватися?..

Але і цього разу везіння не відвернулося від мене. Прийшла пора копати картоплю. Для нас це було, звичайно, порятунком. Та що там казати! Хоч працювати доводилося з третьої години ночі і до десятої вечора, я знову почав бачити. Свіже повітря, печена картопля, картопляна юшка, молодість зробили своє.

Після того, як від селища Штеттін-Пелітц не залишилося каменя на камені, після того, як його буквально стерли з лиця землі фугасні бомби, нас знову повантажили в ешелон.

Острів Узедом не завжди був островом. Раніше його з'єднував з материком вузький перешийок, який для чогось перекопали. Отож Узедом з усіх боків оточила холодна балтійська вода. Вагони з людьми переправили через канал поромом і тільки там, за колючим дротом, вивантажили. Нашим табором стало колишнє курортне містечко Трассенгайде, що кілометрів на 12–15 тягнулося вздовж морського узбережжя. З першого погляду стало ясно, що звідси ані сушею, ані водою не втечеш. Набагато пізніше я дізнався, що все-таки знайшлися люди, яким це вдалося. Правда, з іншого табору Узедому, і не сушею, а повітрям. Герой Радянського Союзу льотчик-випробувач Дев'ятаєв з товаришами зуміли дістатися Швеції. Безприкладний випадок в історії авіації — підняти літак майже без розгону. Але про це я дізнався лише згодом.

П'ять днів по приїзді нас не годували, але й не примушували працювати. Нас навіть не били, бо, здається, ніхто не знав, для чого ми потрібні і що далі з нами робити. Люди різних національностей — росіяни, французи, поляки, — як вівці, були кинуті за колючу огорожу табору «для нез'ясованих осіб», і з дня на день чекали найгіршого. Адже для чогось їх сюди везли. Але невдовзі все пішло, як і повинно було бути: робота, помії на обід, і знову робота. У цьому таборі я потоваришував із польським авіаконструктором Раткевичем. Тільки Владеку та ще полтавчанину Альоші Чорненькому я назвав своє справжнє ім'я, для решти ж був Павлом

Семеновичем Стеценком. Якби німці дізналися, що я — український радянський письменник, мене повісили б на першій-ліпшій сосні, що їх так багато росло на Узедомі.

Як ми могли вижити? Ми, що перебули в концтаборі по два-три роки? Чому і кому маємо складати подяку? Доли? Чи, як то кажуть, своїй власній моральній стійкості? Мабуть, так. А ще — чуттю людського єднання, взаємодопомозі.

Головним анекдотником барака був я. Намагались розвеселити людей і інші хлопці (адже небагато засобів розважити в концтаборі душу), але я, мабуть, знав більше за всіх смішних історій, а якщо не знав, то вигадував. Добре, що публіка була невибагливою: гірший, кращий анекдот — однаково барак гуркоче від сміху так, що я лякався. Раптом начальство почує — ого, їм живеться надто весело!?

Владек теж чудово розповідав анекдоти. Але польською.

Як я вже казав, нас перевели на Узедом після масового бомбардування Штеттіна й Пелітца. Та ось нам почало здаватися, що англійські літаки — німці їх називали ніжно «Томмі» — навмисно переслідують бомбами не німців, а нас. Інакше — якого біса їм потрібно було скидати стокілограмові бомби поблизу наших бараків? Пізніше, коли ми дізналися, що на острові працюють підземні випробувальні стартові майданчики для ракет ФАУ-1, ФАУ-2, стало зрозуміло, що англійці просто хибили. Але ці помилки недешево обходились військовополоненим.

Однієї ночі я прокинувся від того, що на мене війнуло свіжим повітрям. Дивлюся і бачу: замість покрівлі — чудесне зоряне небо. Один на нарах, навкруги — нікого. І тут я зметикував, що не зірки це, а колосальні освітлювальні ракети. А тільки-но це зрозумів — почувся жадливий гуркіт, і я ледве не злетів з нар. «Владек!» — закричав я до найближчого сусіда. Раткевич спав униз, піді мною. «Що?» — питає той незворушно-байдуже. «Що це?» — кричу я. «Як що? — говорить він. — Бомбування». Раткевич був людиною із залізними нервами. «Рятуватися в такій війні безглуздо», — казав він. І коли всі тікали при черговому бомбардуванні в укриття, він залишався спокійно лежати на нарах.

Але коли ми вивозили із зруйнованого барака, то побачили найстрашніше, що тільки можна собі уявити. На тлі неймовірного,

як при кінці світу, гуркоту від вибухів фугасних бомб, у сліпучому молочно-білому світлі всячих над головою ракет багатотисячна юрба скелетоподібних людей, залишаючи шматки власних тіл на колючому дроті, роздирала його і бігла до моря. Чому до моря? Не знаю... Можливо, то був прояв атавізму, стихійне бажання втекти від кошмарної хиткої тверді в рятівну воду? Людям здавалося, що досить по горло зайти в море, і смерть їх не спостигне.

Досвід фінської війни і перших місяців Вітчизняної не пройшов для мене марно. Я знав, що страшніше від будь-яких бомб — паніка. І Владек, в минулому польський офіцер, це теж знав. Отож ми лягли на землю плиском, за три кроки від барака, і нікуди не бігли. «Там картопляні міти (так німці називали ями для зберігання овочів), — мовив Владек, — ти повзи до ближчої, а я спробую пробитися до тієї, що за нею. Я, — говорить, — настроєний містично, і мені здається, що, коли ми будемо поруч — а ми друзі — то когось із нас уб'є».

Я майже перестав чути гуркіт літаків, вибухи бомб, свистіння осколків і думав тільки про те, як дістатися до рятівної ями. Більше за все мене дратувало сліпуче світло ракет. Мені здавалося, що коли мене видно, то й осколкам легше влучити в мене. Саме біля міти на мене впала якась людина і, здригаючись усім тілом, почала голосно молитися польською: «Здоровась, Марія, ласкі пелна». А потім пролунав оглушливий вибух. Тугим, як глина, повітрям із мене зірвало все: рукава від сорочки, холоші штанів і щось важке з плечей. Я озирнувся і побачив того, хто щойно лежав на мені. Він був без спини — оголені легені пінилися кров'ю. Біля краю ями лежало ще кілька чоловік. Я крикнув їм, щоб посунулися, та вони не ворухнулися. Уже після бомбування я зрозумів, що розмовляв із мерцями. Їх убило вибуховою хвилею. На дні, серед картоплі, скиглила величезна сторожова вівчарка. Таких німці нацьковували на людей у смугастих робах. Зараз цей клятий пес від жаху весь час ліз під мене. Я його відкидав, а він однаково скиглив і ліз...

Точних відомостей про тих, що загинули в той день, у мене, звичайно, нема, але гадаю — кілька тисяч чоловік. Більшість із них — військовополонені. Я ж не був поранений, не був контужений — я був живий. Раткевич — теж.

«Це чорт його зна, що таке, — жартома сердився батько, — кожен, буквально кожен, може розповісти про «приголомшливий» епізод із свого життя, суть якого в комічному або трагічному збігові абсолютно неймовірних випадковостей. І ми слухаємо, дивуємось, але, як правило, віримо оповідачеві. Та спробуй напиши те ж саме на папері! «Так не буває, — одразу скаже читач. — Явно притягнуто за вуха!» І я, здається, в подібних випадках кажу те саме».

Тираду, подібну до цієї, може, трохи іншими словами, виголосив батько, коли я приїхав з піонерського табору.

Табір був розташований у Німеччині, на острові Рюген, зовсім недалеко від Узедому. Лише 12 років минуло відтоді, коли батько, здавалося б, назавжди розпрощався з цими місцями. Все, що я бачив там: море, сосни з червоними стовбурами, чорниця, дюни — все це бачив і він. І німців: старих, у шкіряних шортах — вони кожного ранку і кожного вечора проїздили повз наші вікна на велосипедах — школярів, знов-таки в шкіряних шортах, білявих і високих на зріст хлопців і дівчат, мабуть, зовні схожих на тих, колишніх... Майже таких же. Майже... Піонерський табір там, де був концентраційний. А в ньому — син колишнього полоненого «руса». Містика. Неправдоподібно!

— Мій наступний табір Пенемюнде був розташований все на тому ж Узедомі. Замість бараків поставили курені з гілок. Але в іншому він ненабагато відрізнявся від Трассенгайде. Охоронники, колючий дріт, плац для шиккування. Щоб ми не спілкувалися з населенням, біля табору встановили таблички з категоричною забороною наблизитися до зони — там, мовляв, холера і тиф. Насправді ніякої холери не було і тифу не було, а були спроби місцевих жителів передати нам через дріт хліба. Фашистів це лякало гірше за всяку холеру.

Взимку сталася подія, яка внесла в моє безрадісне існування в німецькому полоні якусь різноманітність і дещо збільшила шанс вижити.

Нас вишикували на плацу в один ланцюг, і бауер, німецький селянин, пішов уздовж шереди. Обійшов її і тицьнув пальцем

у Федька Пастернака та в мене. Чому він вибрав саме мене і Федора? Ми навіть не стояли поруч, та й схожі були один на одного, як чорт на янгола.

Федько — здоровань, вилицюватий козак, а я — щуплавий інтелігентик. Але розмірковувати не доводилося, і опинилися ми в селі Мойшефт на утриманні і під наглядом бауера Отто Янта. Як потім з'ясувалося, його зобов'язали підвозити вугілля для табору своїми кіньми. Ми ж потрібні були, щоб доглядати тих коней.

Отто Янт був місцевим ковалем. У будинку старих — а за моїми тодішніми уявленнями, шістдесятилітніх інакше й не назвати, — снували якись дивовижні особи, які говорили німецькою, але були схожі на таких же в'язнів, як і ми з Федором. Згодом з'ясувалося, що й справді то були німці з бараків, розбомблених тієї жакливної ночі. На Узедомі вони відбували трудову повинність. За дротом їх не тримали, але й не дозволяли залишати острів. Навіть до родин їх не пустили після того, як згоріли бараки. Люди ці здалися нам симпатичними своїм співчутливим ставленням до військовополонених та неприхованою ненавистю до Гітлера. Правда, на той час уже багатьом німцям стало ясно, що Гітлер — не бог, а злочинець.

Для мешкання нам визначили горище. Воно не опалювалось, але старі перини, які видала нам пані Янт, виявились досить теплими, щоб зігрівати ночами. Наступного ранку хазяйка здивувалась, що жодного з копчених окороків, які висіли на горищі, ми не торкнулися. Перелічивши, як і належить дбайливій німкені, скільки там було шматків м'яса перед нашим приходом і скільки залишилось на ранок, вона так і заявила: «Це дивно! Я могла б заприсягнути-ся, що ви не втримаетесь від спокуси з'їсти хоча б шматочок шинки». Насправді ніякої надчесності з нашого боку не було, а просто у темряві ми не помітили тих окороків. Зате потім, до самої весни, не було випадку, щоб нас годували не тим, що вони їли самі. Так справді було! Господаря аж ніяк не можна було назвати фашистом, хоча його старший син Йоахім — у нього їх було два, і обидва жили не з ним, — був запеклим наці, представником «вищої раси». Отто Янт, щойно той приїздив, прохав нас не з'являтися на кухні. «Нечистий поплутав сина, — зникловіло пояснював він після від'їзду Йоахіма, — ніколи не думав, що він піде туди, до них». Він

не казав, куди саме, а тільки показував на двері очима. Молодший син Янта — Вальтер, здається, ні в які фашистські ідеї не вірив, але боявся старшого брата і тому про всяк випадок у гітлерюгенді перебував.

Я був аж ніякий не фахівець з сільськогосподарських робіт. Господар розгледів те досить швидко і поставив мене порати худобу, а важчу роботу доручив молодшому і здоровішому Федору. І ось тут — нема лиха без добра — я залюбився кіньми. Ніколи раніше мені не доводилось мати з ними справи, але зважаючи на моє прізвище, мабуть-таки, в генеалогічному дереві моєї родини могли бути завзяті конярі — татари. Дехто з моїх родичів і справді знався на конях. Наприклад, мій батько і дядько родом із села Хренового Воронежської губернії, а село те було відоме кінним заводом.

У середині зими старий Янт виявив, що скінчився овес. До цього він ніяк не міг нахвалитися своїм конярем, тобто мною. Казав: «Ну й хлопець у нас! Які в нього коні гладкі!» А вони справді стали міцними, вгодованими, адже весь зимовий запас вівса я їм за один місяць згодував. Надто вже вони смачно їли! Довелося моїм підопічним решту зими бідувати на різаній соломі. Тільки зрідка Янт дозволяв підкинути їм порцію позиченого у сусіда вівса.

Одну лошицю називали Гадюкою — мабуть, через довгу, як у змії, шию. Янта вона слухалась, але тільки-но хтось, крім хазяїна, хотів підійти до неї спереду, вона намагалася вкусити його. Коли ж хто наближався ззаду — боронилася копитами. Брикалася дуже боляче. Навіть сам господар чортихався, дивлячись на лошицю, і міркував, як її позбутися. Мене вразило, що коли Гадюку не чіпали, очі в неї були зовсім не «змійні», а, навпаки, дуже лагідні, навіть жалісливі. І от якось я наважився. Підійшов не ззаду, як робив це Янт, а спереду і погладив її чорну морду. Дивно, але вона не вкусила. Тоді, насмілившись, я почав тихенько вести долонею по шії і десь біля ключиці відчув, як кобила здригнулася. Під шерстю в цьому місці гноїлася глибока рана. Чому Гадюка дозволила мені доторкнутися до неї? А тому, що в руці не було шкребка, який кожного разу троюдив її виразку. Коли промивав її теплою водою, а потім мазав мастилом, то, присягаюсь, Гадюка іржала від вдячності. Потім ця кобила ходила за мною, немов собака. Як побачить

мене, зривається з прив'язі й біжить слідом. І більше нікого не кусала.

Та найбільшою подією для мене тієї зими було аж ніяк не приручення норовистої кобили. Крім пристойної їжі, теплого ліжка і людяного ставлення Янта, в його хаті я отримав можливість писати вірші. Ще в Пелітці під Штеттіном я намагався писати на шматках обгорткового паперу окремі строфи для майбутньої поеми «Нащадки Прометея». Але там це заняття загрожувало миттєвою розправою. Адже все непередбачене розпорядком дня було категорично «ферботен». Та й як писати — ані олівця, ані паперу! А тут господар сам приніс мені і папір, і пера, і чорнило. Іноді він стояв поруч і дивився через моє плече на незрозумілі букви. «Тагесбух?» — питав він мене (Щоденник, мовляв, ведеш?). А ще нахилився до вуха і шепотів: «Тільки нічого не пиши про Гітлера! Повісять! Всіх нас повісять».

З поезій, написаних ночами на горішці невеликого німецького будиночка, батько склав і надрукував у 1966 році поему «Розчахнута брама» — так назвав він її. Ось що писав він, коли брама була ще зачиненою:

*Деся на рейді тужать пароплави
У приморськiм сивiм туманi,
Я i сам заплакав би з досади,
Та не можна плакати менi.
Де вже нам, згорбаченим та чорним,
Сумувать по-людськи, як колись:
Нашi очi висохли на вiтрi,
Нашi сльози в серцi запеклись.
То ховаймо ж глибше iх у грудях,
Щоб не лялись дощиком дрiбним,
Щоб, як прийде час, гiркi й пекучi,
Вибухли прокляттям громовим!*

— Мені не вдалося закінчити поему в Янтовій хаті. Закінчив у таборі. Почав писати і вже не міг не думати, не працювати далі. За хліб вдалося виміняти невеличкий записник, куди між куплетами

українських народних пісень вставляв строфи своїх поем. Конспірація? Мабуть... Хоча навряд чи вона допомогла б мені, якби хтось з німців або поліцаїв знайшов мій «тагесбух».

Одного разу я відчув себе, як на волі. І не просто на волі, а в стінах старого харківського особняка, пристосованого під відділення Спілки письменників. І хоч замість ліпної стелі наді мною чорніли дошки барака, у всьому іншому обстановка нагадувала засідання секції критики. Семеро обговорювали моїх «Запорожців». Ми чудово усвідомлювали, що́ нам загрожує, коли хтось підслухає, донесе. Адже сюжет поеми міг кожного учасника обговорення, не кажучи вже про автора, відправити на шибеницю. У «Запорожцях» я писав про початок війни, про партизанів, які борються проти німецьких фашистів. І раптом, коли я закінчив читати, бере слово один мій товариш і починає вщент розносити поему. Але за віщо? Цього я ніколи не забуду. Людина, яка потрапила в полон раніше від мене на півроку, яка пізнала на собі жах перших днів і місяців нашого відступу, декларувала, що я погано відобразив переможну ходу наших військ, що надто різко, у похмурих тонах, розповідаю про відступ у липні 1941! «Але ж так було!» — не знаючи, плакати чи сміятися, кричу я майже на весь голос. «Байдуже, але так не повинно бути», — відповідає він мені спокійно.

Отже, навесні мене з Федором знову відправили у табір. Старий мало не плакав, дізнавшись, що нас повертають за дріт. Але потреби підвозити вугілля на його конях вже не було.

У таборі, на перший погляд, все було, як і раніше, але то лише на перший. Як і раніше, на вежах стирчали вартові з кулеметами, але — інші вартові. Колишніх, відгодованих есесівців, відправили на фронт, а натомість надіслали тих, хто там уже був. Я бачив навіть охоронника без ноги. «Аллес іст шайсе (усе лайно), — крізь зуби лаялись вони. — Унд Гітлер — шайсе». Як я вже казав, наш табір не був табором смерті. Там, як і раніше, знищували в'язнів сотнями тисяч. Нас, «трудовиків», німці мучили під кінець війни менше, зважаючи на швидке наближення фронту. Вони, мабуть, не на жарт замислились про можливу розплату, а ми про те, як уціліти до тієї світлої години. Як же ми мріяли вижити!

Ще півроку тому нас обтяжували будь-якою, навіть безкорисною і безглуздою роботою, аби не давати нам спокою, аби сильніше знесилити, а тепер, навесні 1944 року, робочі руки на острові дійсно стали німцям у нагоді: треба було рити бомбосховища. Англійці дедали частіше бомбардували узбережжя Узедому, де були розташовані воєнні заводи, і врешті-решт зруйнували їх уцент.

На табір після тої страшної ночі, про яку я розповідав, більше не впала жодна їхня бомба. А якось вранці ми знайшли поблизу бараків листівки, скинуті вночі з бомбардувальників. Там ішлося про те, що трапилася жахлива помилка і що вона не повториться: табори нанесені на карти, і більше в'язням бомбардування не загрожує. Але фронт був іще далеко. Чи був надійний спосіб вижити в концтаборі? Так, був. Німці неодноразово про нього нагадували: йти до власовського війська. Та, наскільки мені відомо, лише одна-єдина заява про вступ до їхніх лав лягла на стіл оберлагерфюрера. Про зрадника ми дізналися від начальника барака — неабияка сволота, але не дурень. Вірно зорієнтувався, хотів собі про всяк випадок плюсовий знак мати.

Не впевнений, що рішення знищити потенційного власовця можна вважати справедливим. Адже той ще не встиг нікому заподіяти шкоди. Однак своїм підписом він зрадив нас. Лежав з нами на одних нарах і багато чув такого, про що не повинні були знати німці. Можливо, його треба було судити по війні... Але шансів урятуватися він собі вже не залишив. Коли найближчого дня в'язні розвантажували баржу, один з них раптом впав у воду з торбою цементу на плечах. Ніхто з охорони так нічого і не зрозумів: оступився «рус», потонув, от і все.

Скільки разів мене могли вбити? Дивне запитання. Десятки, сотні, тисячі разів — стільки, скільки діб, годин, хвилин тривала війна.

Дуже давно (мені було не більше п'яти), провівши рукою по батьковому волоссю, я намацав на тім'ї виїмку. «Що це?» — спитав я. — «Фашист ударив», — відповів він. І ще дуже довгий час після тієї короткої розмови я уявляв собі, як вруклопашину зіткнувся

з фашистом мій сильний і добрий батько, як, підступно вивернувшись, б'є його німець пістолетом по голові, і як, звичайно ж, батько перемагає. Навіть у думці я не міг припустити, що можна отак просто, без бійки, довбати голову беззахисної людини залізною.

— Одного разу мене послали крити дах у колишню заборонену зону, де ще недавно працювали таємні заводи, а тепер стояли лише кілька бараків, і вся земля навкруги була спотворена бомбами. Кому тепер могли знадобитися ці бараки? «У всякому разі, не мені», — вирішив я і бив молотком по цвяхах так, щоб вони згинались у криві кільця. «Віддай молоток, — сердито сказав старий німець. За непридатністю до чогось іншого його поставили працювати разом зі мною. — Тримай цвяхи, будеш подавати, бо забивати не вмієш». Він повісив піджака на якийсь цвяхок і заходився неквапно, але вправно вкривати покрівлю толем. Коли підійшов час сніданку, німець акуратно поклав інструмент до торби і почав злазити донизу, що було непросто, бо прямо біля драбини смерділа застоюна вода у величезній бомбовій воронці. Я залишився на даху їсти свій шматок хліба. Раптом бачу: дід знову лізе на дах, злий, як чорт: «Ти вкрав мою хлібну картку! Ти злодій! Крадеш у німців картки й об'їдаєшся хлібом, а ми голодуємо! Я донесу на тебе начальству, і ти все мені повернеш! А потім тебе повісять!» Так, бризкаючи слиною, горлав старий, та не міг я його лякатися, хоча він і не жартував. Неможливо було мені, тридцятидволітньому, лякатися діду-гана, що шамкотів яснами. «Знаєш що, — кажу я йому, — ліземо донизу, і якщо ти не знайдеш там своєї картки, то бий мене досхочу, а якщо знайдеш — то полізеш в оцю воронку, у гнилу воду». Уявляєте, він погодився! Злізли. І справді, я одразу помітив — плаває у калюжі папірець. Виловив його дрючком і віддав картку німцю. Мабуть, він якось витрусив її з кишені, коли вішав піджака. Але дід! Він ввічливо сказав «данке» і, знявши черевики, поліз у калюжу відробляти парі. Уявіть тепер таку картину: в'язень у смугастій робі регоче, дивлячись, як чистокровний арієць, ледве пересуваючи ноги, бреде по пояс у багнюці! Уявили собі? Саме таке видовище постало перед есесівцем-лагерфюрером із сусіднього концтабору, котрий не знати звідки з'явився на мою біду. Побачив таке дике

приниження німецької нації і не стерпів образи. Що було сили втелюшив мене пістолетом у тім'я. Линула кров, і я знепритомнів. Отямився, бачу — німець зачудовано дивиться на мене, майже злякано. Пізніше я дізнався, що за їхніми законами полонених без наказу не можна було вбивати. Не дозволялося. Нас можна було задушити в газовій камері, спалити в печі, повісити, випробувати на нас якусь отруту, одне слово, що завгодно, але... це мало бути зареєстровано і виконано в належному порядку. А так, за власним розсудом, можна було вбити людину тільки на окупованій території, а не в Німеччині. Щойно я трохи розплющив очі, цей мерзотник на весь голос зарепетував, що я бив німця, що він захищав того від рук бандита, тому застосував зброю. «До гестапо! Негайно до гестапо!» — закричав він до якихось людей, котрі схопили мене під руки. Тут я знову втрачаю свідомість, але встигаю зміркувати, що на цей раз мені дійсно кінець. Хоча б для того, щоб підтвердити слова есесівця, мене повісять за замах на життя німця. Коли я вдруге прийшов до тями, голова моя була перев'язана, поруч на столі стояла миска макаронного супу. Чудового супу! Це я зрозумів одразу по запаху. Що таке? Сон? Марення? Досі не можу пояснити, як це сталося, але факт лишається фактом. Врятували мене від неминучої шибениці німецькі прикордонники. Чому? Бог його знає. Можливо, тому, що армія не любила есесівців. А може, вони бачили, що я справді не винен? Зона, де знаходився саме той барак із зруйнованим дахом, називалася прикордонною, отже, тільки прикордонники були в ній хазяями. Ну, хіба не в сорочці я народився? Та яка б не була тому причина, але мене не віддали в гестапо і навіть не поспішали відправити до лагерфюрера. Спершу нагодували, навіть презентували мені кілька сигарет, тільки потім одвезли мотоциклом до мого «рідного» табору, до «рідного» лагерфюрера, який уже про все дізнався по телефону — і мій табірний номер, і в чому саме полягав мій «кривавий» злочин. «Ти думаєш, коли ваші в Східній Пруссії, то можна німців у калюжах топити?» — сікався до мене п'яний оберлагерфюрер і горлав: «Гей, несіть мого пістолета!» Солдати побігли за пістолетом, а в цей час біля мене опинився бараковий, про якого я вже розповідав. Це той, котрий повідомив про хлопця, що схотів служити власовцям. Він заштовхнув мене

в карцер і замкнув ключем важкі двері. Тож коли принесли пістолет, невідь-куди подівся ключ від замка. Так сказав оберові барак-овий: не схотів наприкінці війни брати на душу зайву смерть в'язня. Видно, не втрачав надії повернутися живим додому. Сім куль, одна по одній, вдарили з гуркотом у залізні двері. Це обер розрядив усю обойму спересердя. А коли солдати потягли п'яного геть, карцер відімкнули, і я потихеньку дошкандибав до свого барака.

Наступного ранку я стояв на плацу і чекав, прийде чи не прийде на шикунання оберфюрер, впізнає мене чи ні. Рана все ще кровоточила. Голова йшла обертом, але я намагався стояти струнко і чекав. На щастя, обер не прийшов.

Через місяць — а було це вже весною 1945-го перед кінцем війни — до нашого табору приїхала якась комісія з'ясовувати, чи правда, що східного робітника вдарили без суду пістолетом по голові. Вони почали практикувати такі обстеження, щоб документально довести, що ніякого беззаконня в таборах не було. Я не зізнався і таким чином уберіг оберфюрера від службового стягнення, а себе — від вірної загибелі.

Під кінець війни я вже не міг зносити бомбардувань. Від гуркоту з неба мене і тепер іноді кидає в холодний піт, але, присягаюся, тієї весни сорок п'ятого, коли я впевнився, що острів бомбардують наші, то відчуття страху майже зникло. Здавалося неймовірним — загинути від бомби, скинутої з червонозоряного бомбардувальника! Абсолютно невимовне відчуття: знати, що поруч, лише за двісті метрів від тебе, летить свій і що він може бачити тебе!..

Лінія фронту швидко наближалася. Зі сходу вже було чути канонаду. Німці почали вивозити поранених баржами і буксирами назустріч американському війську. Спочатку повезли французький табір. За кілька миль від берега судна, завантажені людьми, вибухнули. Оголосили, що подія випадкова, що баржі напоролися на міну. Ми ж були іншої думки. Логіка проста: чим менше залишиться живих в'язнів концтабору, тим легше буде фашистам приховати правду.

А про те, що вони боялися відплати, ми знали. Місяців за три до кінця війни американці скинули листівки, які багатьом із нас полегшили долю. Принаймні, режим у таборі став легшим. Текст

листівки було складено як наказ німецьким військовослужбовцям. Виглядав він приблизно так: «Наказ. Об'єднане командування союзних військ за санкцією президента США Рузвельта, прем'єр-міністра Великобританії Черчилла і прем'єр-міністра СРСР Сталіна наказує всім охоронникам і начальникам концентраційних таборів негайно припинити знищення наших підданих і т. ін. За невиконання наказу з часу його видання передбачається кара. За розстріл в'язня — повішення винуватих, за побиття — 30-річне тюремне ув'язнення і т. ін.» Ми порозклеювали листівки смолою, де тільки могли. І, як це не дивно, їх прочитали німці і злякались. Вони майже перестали нас бити. Наказ є наказ!

Однак на м'якосердя фашистів я не дуже покладався. Висадити нас у повітря «випадково» чи потопити перед відступом — на це в них розуму не забракне. І доля французів тільки зміцнила рішучість будь-що тікати. Та легко сказати: тікати! А куди? Адже острів лишився островом. Рішення прийшло несподівано і, як це часом буває, в останній момент. Вісімнадцять чоловік, а серед них я і Владек Раткевич, непомітно відстали від колони, скориставшись плутаниною, що панувала серед охоплених панікою німців. Колона в'язнів з нашого табору прямувала в порт, щоб вантажитися в баржі. Де було сховатися до прибуття наших частин? Вирішили триматися нарізно. Поодинці менше шансів потрапити в пастку. Острів спорожнів. Ми з Владеком сховалися в портовому бомбосховищі. У нас була хлібина на двох і по автоматичній гвинтівці на кожного: підібрали в порту.

Коли наші увірвалися на острів, ми були одними з перших, хто їх зустрів. Окрім, звичайно, власовців, яких німці залишили захищати протоку.

На збірному пункті з нас, колишніх полонених, нашвидку збили невеликий загін, і ми брали участь у боях. А потім нас переправили на материк, видали посвідчення, що ми зі зброєю в руках билися проти фашистів, і відпустили на всі чотири боки.

«Збірний пункт для колишніх військовополонених в Анкламі», — сказав нам на прощання лейтенант-особіст.

І я пішов німецькими шляхами. Назустріч мені мчали танки, самохідки, наша нова військова техніка, якої я досі й не бачив.

Це тепер я говорю про той день майже спокійно, а тоді... Важко передати почуття, яке охоплює тебе, коли раптом опиняєшся на волі, серед своїх. Я зробив, було, спробу описати його в поемі «Битва за сонце», але не впевнений, що мені те вдалося.

З відкритих танкових люків виглядали веселі хлоп'ячі обличчя. Скільки їм було? Вісімнадцять? Дев'ятнадцять? Діти! Справжні діти! Їх брудні від куряви та кіптяви обличчя запам'яталися на все життя. Був сонячний квітневий ранок, і я йшов німецькою землею, випроставшись на весь зріст, і був щасливий. Гадаю, не перебільшу, коли скажу: від щастя міг тоді померти.

Дорогу до Анкламу мені ніколи не забути. До дрібниць пам'ятаю все: як мчали танки, здіймаючи куряву, як нескінченним потоком ішли узбіччям французькі, голландські, радянські полонені, як під саморобними національними прапорами тяглися валки сільськогосподарських робітників, котрих фашисти зігнали з рідних земель. Пам'ятаю дике мукання корів із роздутим вим'ям, недоєних. Я чув це нестерпне ревище, та не міг нічим допомогти — не вмів доїти. А ті, хто вмів, — доїли. Навіть іноді самохідка зупинялася, з неї вистрибував хлопчина і біг до корови. Здоювали молоко абикуди: у пил, на траву...

На збірному пункті, куди я врешті дійшов, були столики, столики, столики, за якими реєстрували, заповнювали анкети, про щось питали і відповідали. До одного з них підійшов і я. «Прізвище?» — спитали мене, приготувавшись писати. «Муратов», — уперше за багато років назвав себе я. Не Стеценко, як звик називати себе друзям у таборі, не в'язень із шестизначним номером, як окликали мене охоронці, а Муратов. І знаєте, я навіть забув артикуляцію цього слова, забув, як вимовляється власне прізвище.

Мені дуже пощастило, що буквально за кілька кілометрів від запасного полку, куди мене направили до остаточного з'ясування особи, знаходився штаб 37-ої дивізії, саме тієї, майже повністю розгромленої в перші дні війни, де я колись служив. Дізнавшись, що я письменник, який служив у 37-ій дивізії, запит про мене надіслали туди підполковникові Чуксіну, письменнику, моєму давньому знайомому. Щира подяка йому!

Дав гарну характеристику, правда, написав про мене як про давно загиблу людину. Його позитивний відгук відіграв, мабуть, вирішальну роль у тому, що більше ніхто й ніде мене не перевірив.

Коли з'ясувалося, що я більш-менш пристойно володію німецькою, мене призначили начальником відділу по репатріації. На допомогу дали колишнього політрука Малова, і ми удвох з ним мали зустрічати іноземні обози. Для чого? А ось для чого. Завдання було — виловити поліцаїв, власовців, наших ворогів, які під кінець війни попристроювалися до чужих возів і намагались повернутися додому разом з ними. Ніхто нам не пояснював, наскільки важливим і справедливим було не дати уникнути покарання негідникам. Ну хто міг це усвідомлювати краще, ніж ми, їхні жертви? Нелегко було впізнати їх серед сотень і сотень колишніх полонених чехів, поляків, словаків. Завдання ускладнювалося ще й тим, що згідно з міжнародною домовленістю, ми не мали права зупиняти обози, перевіряти їх. І ось тут я, як письменник, розробив сюжет, який розігрувати треба було не на сцені, а просто на шляху. «Видавайте з трофейних запасів кожній повозці напутній подарунок, — запропонував я командуванню. — Хто ж відмовиться одержати хліб, а вже тютюн — і поготів?» І справді, коли оголосили проїжджаючим валкам про подарунки, до пунктів видачі хліба, цукру та тютюну потягнулися довжелезні черги. А в цей час наші хлопці обходили візок за візком і легко знаходили тих, хто не знав мови тієї нації, прапором якої прикривався. Крім незнання іноземної мови, власовців і поліцаїв неважко було відрізнити від усіх інших по гладких, відгодованих пиках. Вони ставили один одному синці, щоб скидатися на нас, колишніх полонених, але ситим власовцям важко було зрівнятися з нами, худими, жовтими, як правило, беззубими.

Пройшов тиждень, другий, і я почав напосідатися на начальника з рапортами. «Прошу повернути в діючу армію», — наполягав я і не зважав на умовляння: «Ну навіщо тобі армія? Залишайся тут. У твоєму розпорядженні все: трофейний склад, чудова їжа. Поглянь на себе! Який із тебе вояка?» — казав мені заступник командира полку і кидав мій папірець у кошик для сміття. Що правда, то правда: на бравого вояка я був мало схожий. З обов'язками ж на

пересильному пункті справлявся успішно, отже, відпускати мене на фронт не було резону, але... Але я знову подавав рапорти, бо майже із забобонних міркувань вирішив: пішов на фронт із гвинтівкою в руках — так і закінчити маю. А полон і все пов'язане з ним — геть із голови, ніби нічого того й не було. Гвинтівку, вірніше, автомат я отримав. Пілотку теж. Але воювати не довелося. По-перше, закінчилася війна, а по-друге, до нового місця служби, куди мене врешті направили, видно, дійшла чутка, що товариш, мовляв, із вибриками. «Письменник? Це ти пишеш в анкеті? — спитав глузливо командир батальйону. — Підеш командувати лазнею!» Мабуть, цей чоловік хотів із мене покепкувати. Та чи міг той, хто не звідав концтабірного знущання, збагнути того, хто це зазнав? Надівши замість смугастого капелюшка червонозоряну пілотку, я міг співаючи виконувати будь-що — хоч і нужники чистити, а тут — лазня! «Єсть, товаришу капітан! — весело козирнув я йому. — Єсть рушати до лазні!»

Під час командування «лазневим відділенням» я, до речі, написав чимало віршів — мав вільний час. Згодом мене призначили художнім керівником ансамблю пісні та танцю. Сам я не танцював, але танці любив і знав багато пісень, до того ж — писав власні.

Коли мене демобілізували, я пішов до начальника особливого відділу і сказав, що маю намір з'їздити на той хутір, де, може, залишились на сіннику моя медаль і документи. «Не треба. Це небезпечно, — сказав він. — Паняй додому!» І я поїхав додому.

Знайомий голос, втомлений довгою розповіддю, замовк, та магнітофонні касети продовжують обертатися. Тиша запанувала в болюче-милій моему серцю мансарді, — там батько працював, жив у теплу пору року... За один вечір тут наче почалася й закінчилася страшна війна... Тишу порушує чиєсь покашлювання, рипіння стільця, далеке гавкання зеленогайських дворняг.

Я не вимикаю магнітофон, бо пам'ятаю, що батько зараз простягає руку за пачкою сигарет, постукує нею по столі і відкладає вбік, бо — хворий, покинув палити.

«Забув розповісти вам найцікавіше», — зараз скаже він.

— Добре тому солдатіві, хто на війні не курить. Бо там із тютюном скрутно. Та все ж не позаздриш тому, хто не смалить. Бо не відчути йому насолоди від міцної затяжки, навіть якщо тютюнець є. А радощів у солдата на війні не так уже й багато. Тому майже всі вояки всіх армій світу — заядли курці.

Німцям, які охороняли наш табір, видавали лише по дві з половиною сигарети на добу. Саме так: по дві з половиною. А під кінець війни курива в них не стало зовсім. Зате тютюн, справжній міцний самосад, від якого дере в горлі й течуть сльози, з'явився в бараках для військовополонених. І хочете — вірте, хочете — ні, але дехто з охоронців потрапив до нас у «тютюнову залежність». А сталося це так.

Німецьким солдатам (а нам — і поготів) тютюну зовсім не видавали. Суто теоретично його можна було б купити або виміняти у місцевих селян. Та в тому-то й річ! Вирощування самосаду в гітлерівській Німеччині вважалося злочином, підривом державної монополії. Розстрілювали тоді й за меншу провину. Тому фермери воліли життям не ризикувати — своїм принаймні. Отож і доводилось їм удавати, що не помічають, як російські, польські та інші «східні раби», які батрачили в їхніх господарствах, потай сіють тютюн у міжряддях картоплі. Так що в селах тютюнове листя було, але есесівським охоронцям концтаборів тамтешні мешканці продавати його не наважувались. Для нас же це листя правило за валюту, за яку можна було придбати в охоронця цукор, хлібну картку або навіть шматок ерзац-ковбаси. Іншими словами, шанс не здохнути з голоду нам давав саме тютюн.

Але для цього його треба було якось принести в табір, за колючий дріт. Тільки б вискочити за огорожу! Зрештою, виник план. Була надія, що наші, тобто ті, кого привезли зі сходу і примусили працювати на бауерів поза табірною зоною, не відмовлять нам у допомозі. Їм теж було аж ніяк не солодко, та все ж краще, ніж в'язням.

Із тютюном і була пов'язана одна з найбільш значних, як на мене, подій у нашому таборі.

Начальник порту, куди нас почали ганяти на роботу під кінець війни, вважався одним із найжорстокіших фашистів, з якими нас

звела доля. Його звали Гелеман. Казали, що він був активним учасником нюрнберзького путчу. Завжди носив коричневу сорочку штурмовика. Звір. Справжній хижак. Він бив полонених спортивним способом — носакком чобота в підборіддя. Про це знали всі. Лише вартові з новачків на догоду начальникові змушували в'язнів нахилитися, а досвідчені цього не робили. Гелеман легко вражав чоботом у підборіддя навіть стоячого.

Утім, чого тільки на світі не трапляється! Союзні війська, що швидко наближалися до Узедому, збивали пиху навіть із таких, як Гелеман.

У бригаді, де я працював вантажником, був брат колишнього польського прем'єр-міністра Миколайчика. Принаймні так він нам відрекомендувався. Миколайчик, як і я, знав трохи німецьку і теж добував тютюн. На той час навіть у Гелемана, завзятого курця, сигаретні запаси остаточно вичерпалися. Тож якось він підійшов до Миколайчика і попросив закурити. «Ні, — відповів поляк. — Тютюн ми міняємо тільки на харчові картки». Ми отетеріли з жаху. «Гаразд», — промимрив есесівець... І... дав картку. І пішло! За тиждень картки в Гелемана скінчились, але він знову прийшов по тютюн. Про що вони розмовляли з Миколайчиком, я не чув, але бачив, що цього разу німець махорки не одержав. Єхидно посміхаючись, Миколайчик запросив мене і ще двох із нашої бригади підійти по обіді до роздаточної. «Обіцяю виставу», — сказав він. У вказаний час ми були на місці. А за кілька хвилин з'явився і Гелеман власною персоною.

«Ну? — сказав поляк. — Ми чекаємо».

«Без них», — мовив есесівець.

«Ні», — відповів Миколайчик.

І тоді, збліднувши, мов крейда, тремтячими губами Гелеман вичавив із себе: «Гітлер капут».

«Ану ще!»

«Гітлер капут, Гітлер капут!» — пробелькотів німець.

«Лови!» — задоволено промовив Миколайчик і жбурнув йому кашука з тютюном.

«22 серпня 1945 р.

Дорогий Ігоре!

Увесь вчорашній день пройшов у нас під знаком твого воскресіння. Адже ми, дорогий друже, тисячу разів ховали тебе, і навіть в офіційних виступах ти фігурував «по той бік добра і зла». Не віриться просто, що я пишу тобі — живому. Хотілося б одразу тебе розцілувати, що я і роблю в епістолярній формі. Знаю, що тебе цікавить головне, — зразу повідомляю: всі, абсолютно всі твої живі й здорові. Сьогодні я був у них, і ми всі раділи...

...Багато, дуже багато змінилося за цей час, про все одразу не напишеш. Нема Юри Корецького, Колі Трублаїні, Йосі Фельдмана. Коля загинув на самому початку війни, у нашій армійській редакції. Я був на фронті до серпня 1942 р., потім захворів, пролежав півроку в госпіталі і звільнений в запас. Кац і Котляров ще в армії. Серьожа Борзенко — Герой Радянського Союзу, працює в «Правде».

Де ж ти був, дорогий, як себе почуваєш? Зараз поставлено питання про демобілізацію письменників. Про тебе додатково повідомлять, щоб внести до списку. Пробач за безладного листа, але ти роз'ятрив стільки різних спогадів!

Пиши. Міцно цілую тебе.

О. ХАЗІН. Москва, 29 листопада 1945 р.»

«Дорогий друже!

Який я радий, що ти живий! Просто слів не можу знайти. Яке це щастя — воскресіння!..

...При першій нагоді приїду в Харків, наговоримось досхочу про все. Міцно обіймаю.

СЕРГІЙ БОРЗЕНКО. Київ, 6 вересня 1945 р.»

«Дорогий Ігоре!

...Вітаю Вас із поверненням до життя. Бо ми Вас поховали не один раз, не маючи звістки про Вашу долю...

...Надсилайте вірші і різні такі речі, адже я — відповідальний редактор нового журналу «Українська література»...

Вітаю Вас, пишіть.

ВАШ Ю. Я. (ЯНОВСЬКИЙ)»

«Київ, 15 жовтня 1945 р.

Ігоре, дорогий, обнімаю Вас, Ви живі! І не знаю, що Вам сказати спершу... Вірте чи не вірте, а у мене всі ці чотири роки було таке передчуття, що Ви живі...

...Вам, Ігоре, тепер виходу немає. Ви повинні стати прозаїком. Вам припало зазнати багато. І тепер я вже знаю, що Ви зробітесь прозаїком, і вже чекаю Вашої книги. Починайте її писати.

...Ах, Ігоре, скільки змінилось за ці роки і скільки зосталось незмінним!..

ЮРІЙ СМОЛИЧ»

І все. Всього кілька листів, дві магнітофонні бобіни... Пам'ять...
От і прочитані уривки кількох сторінок із невігданого роману...

Але як би я хотів, щоб він ще не був дописаний до кінця!..

Березень 1981 р.

У сні

У СНІ

Як у дитинстві сниться: я лечу.
Це ж я у сні расту, це я зростаю.
Скоріше, мамо, засвітіть свічу
І розбудіть: ви ж бачите — літаю.

Ще й залечу, і більш не прилечу,
І вам додам турботи і скорботи...
Не кваптесь, мамо, засвітіть свічу
І припиніть нічні мої польоти.

Бо я вже налітався досхочу,
Тут тісно, мамо, б'юсь об стелю хати...
О, пожалійте, засвітіть свічу,
У мене й крил немає, щоб літати.

1972

СНОВИДІННЯ

Я далеко утік
від злиденних мізерій,
Від прихованих кривд
і нещирих похвал,
Біlorогий бурун
б'є в пустельний мій берег —
Перельотного птаства
надійний привал.
Тут зальотні негоди,
зчинивши свій бешкет,
Залишають автографи —
піни дрантя,
І немає сюди
ні дороги, ні стежки:
Прірва.
Ривище хвиль.
Забуття.
Небуття.

1972

СОНЯЧНИЙ РЕКВІЄМ

Співця проводжають
в останню путь,
Чотири вдови
за труною бредуть:
Перша вдова —
невтішна жона,
Друга вдова —
коханка смутна,
А третя вдовиця —
гучна його слава,
Четверта —
це заздрість до нього лукава.
І тільки
пречиста
його наречена
Не проводжала
на цвинтар мерця,
Бо й зовсім не знала
про смерть співця:
То була його пісня натхненна.

1961

ОСІННІ СУРМИ

Шумить барвистий падолист
У листопадовім безвітрі.
У мовчазнім натхненні ліс
Мішає фарби на палітрі.
О ліній бунт!

Безладдя гам!

Відтінків шал!

З досади блідну,

Бо не вміщу в класичний ямб
Реальність цю невірогідну.

П'ю багрянець соснових крон
І ним же гою давні рани...
А може, осінь — тільки сон,
І раптом травень знов настане?

Віщує літо сонця мак
Над передсмертям межигір'я,
І, мідний весь від надвечір'я,
Ще трохи — засурмить дубняк.
І поведе кудись до бою
Все, що із ґрунту соки п'є,
Геть від зими...

І я з тобою,

Вояцтво бронзове моє!

ДУБИ

Дуби старіють непомітно,
Не те що ясени тендітні,
Або нервовії берізки,
Чи верби, вічні песимістки.
Дуби дуплавіють. Та зовні
Вони — куди там! — сили повні,
Ще ого-го які кремізні,
Стоять сто років, мов залізні.

Дуби всихають. Та й тоді ще
Прощальні пагінці все вище
Пускають: хай далеко видно,
Як зеленіють верховітно.

Дуби вмирають. Та й по смерті
Коріння їхнє розпростерте
За рідну землю пні тримає,
Немов і смерті в них немає.

1963

* *
*

Десь там, за літом,
                                за синіми веснами,
Ходить в задумі прощальна зима.
Добре б,
                                не будучи Богом,
  воскреснути,
Смертним довести,
                                що смерті нема.
Добре б мені
                                над скорботними фразами
Встати зухвало,
                                та й знов — напролом...
Якщо не можна
                                і серцем, і м'язами, —
Віршем одним би,
Єдиним рядком.

1963

ЧЕРВЕНЬ 1941 РОКУ

А тополі — тихі, не шелеснуть,
А хмарки над ними тануть, чезнуть,
Непорушне вістря тополеве
Протинає небо полудневе.
Чом же так суворо, а не втішно?
Буряно, бентежно, а не ніжно?
Не дрімотно в тиші, а турботно?
В полі не сновійно, а мертвотно,
І тікає в куряві отара?
Бо десь близько — буря,
Чорна хмара.

1964

БРОККЕН*

Над грифельними урвищами Броккен.
Екскурсії. Калейдоскоп облич.
Веселих Мефістофелів морока
І оперна вальпургієва ніч.

О добрі гіді, Фаустові внуки,
Ведіть на оглядовії мости,
Допоможіть до казки перейти,
Щоб я забув про печі Равенсбруку
Й Дахау рукотворнії дроти.

Верніть мені дитинства милий Броккен,
«О Танненбаум»... віск різдвяних свіч...
Тангейзера кохання синьооке
Й вальсуючу вальпургієву ніч.

1971

---

* Б р о к к е н — одна з верховин гірського пасма у Східній Німеччині. Там, згідно з легендою про доктора Фауста, нібито відбувалися відьомські «шабаші» — в а л ь п у р г і є в і н о ч і.

* *
*

Як тихо пам'ятники сплять!
Що їм у тиші боронити?
З площин дзеркального граніту
Упала тінь на сіножать.

І по дорозі у зеніт
У нього сонце зазирнуло,
Причепурилось і звернуло
У свій безкомпромісний світ.

Це за двогорбим перевалом
В однім увічнені строю
І ті, що полягли в бою,
І ті, кого закатували.

Ще не сьогодні я помру,
І знав давно без гороскопів!
Я міг лежати в цім яру,
Я міг лежати в цім окопі.
Дивлюсь на себе, мов у сні,
У чудо мертвого свічада,
І викликаю з диму й чаду
Війни примару по війні.
Вона дримає, ліньки йти,
Їй тут немає що робити,
Бо перекошені роти
І те «ура» несамовите
Уже прикрашено в піснях
І відкарбовано у бронзі...

Стою, у землю вбитий цвях,
У потойбіччя на порозі,
Вдихаю пагорбів полин
На безгомінному осонні, —
Це й по мені бджолиний дзвін,
Це й по мені смутне подзвоння.

1972

ПЕРШИЙ ДЕНЬ СВОБОДИ

Ні галюцинацій. Ні ілюзій.
Все в натурі. Все це наяву:
Тихий травень. Кінь пасеться в лузі.
Тінь від хмари впала на траву.

Ні містифікацій. Ні міражів:
Річка. Кладка. Можна перейти?
Поспитай дорогу — й німець скаже...

.....
Ну, а де ж концтабірні дроти?
Боже милий, де ж м о ї дроти?!
Річка.
Кладка.
Можна перейти.

1972

* *
*

Диктатор міг би і дожити
До ста, як зичили йому
Засліплені ягнята-діти,
Раби, вколінені в пільму.
Диктатор міг би й не сконати
Тоді, як ждали тайкома,
І фарс диявольський дограти,
Щоб раєм стала нам тюрма.
Й могли довіку на дзвіницях
Відтяті голови стирчать,
Коли єдина рятівниця —
Столика смерть...
Та всі мовчать.

*24 жовтня 1954,
з недрукованого*

* *
*

Публіка не плаче на страшному,
Публіка не хоче про страшне,
Публіка, вертаючись додому,
Геть з очей побачене жене.

Жертви Соловків та Моабіту,
Ви її суворо не судіть,
Дайте їй хоч трохи відпочити
Від екраном зменшених страхіть.

25 січня 1971

* *
*

Мов раб, який не пам'ятає волі,
Існую так, мов так завжди було.
Примари давніх дум — самі пустелі голі,
Де висіяне й досі не зійшло.

А вірилось — пшеницею та житом?
А згоден був — та хоч би ж будяком?
Не справдилось: не був я ворожбитом.
Розвіялось: не став я рільником.

Увічнюють безплідність вічні пера,
Й моє блазнює. Без прикмет. Без літ...
Летять лялькові голуби з паперу
В нічийний світ, в уявний круголіт.

15 січня 1963

* *
*

Не пиймо, ні, не пиймо
З покинутих криниць:
Там вічності обійми,
Безмов'я серць і лиць;
    Там тіні, тільки тіні
    Того, що віджило,
    Уявне дзюркотіння,
    Замулене зело;
Чиясь забута жалість,
Чиєсь чуже ім'я,
І десь на дні сховалась
Задумлива змія...
    А серце з туги рветься:
    Була ж вода, як скло!
    А що, коли проб'ється
    Забуте джерело!

1962

* *
*

Сняться небіжчики:
мати казали — на дощ.
Снився сьогодні
майор артилерії Хвоц:
Рік воював капітаном,
майором — три дні.
Весь він для мене
в меткім батарейнім вогні...
Де його мати?
Чи мав наречену той Хвоц?
Чом він привидівся раптом?
На дощ.
Все це, мабуть, на дощ.

Бачив учительку нашу,
немов наяву.
Кажуть, що кинули сиву
до ями — живу —
Зайди криваві...
О чорне мовчання
розчавлених площ!
Пухом земля тобі!
Все це — на дощ.
Все — на дощ.

ЛЮБЕЦЬКИЙ ШЛЯХ

Дерев'яні чернігівські хати,
Деревами обсаджений шлях,
І на місці осінньої страти
У крові походжа ворон-птах, —
У кленовій крові листопадній,
У печалі моїй нерозрадній,
Що вела на цей Любецький шлях.

Примакове, скажи, Примакове,
Хто з криниці родинної п'є?
Хто Гнідка розсідлав — і у повід?
Це ж було, це дитинство твоє!

Над струмком, над живим його блиском,
Де свистять навесні солов'ї,
Ще не сняться тобі обеліски,
Ще не видяться рейди твої.
І з останньої рани не булька
Твоя кров у пророчому сні,
Тая смерть від ганебної кульки,
Що навік в моїм серці, на дні.

*Листопад 1971,
з недрукованого*

* *
*

Не винувать у смуткові мене,
Аматоре веселощів безхмарних!
О скільки мрій,
О скільки звершень гарних
З душі
        твій перст холодний
  прожене!
Я ж повен безоглядного довір'я...
Хіба ж мій смуток —
  щастю не рідня?
І чи не сонцем
  завтрашнього дня
Осяяв землю
  присмерк надвечір'я!

1966

ЗАБУДУ

Забуду, забуду, і крихти
Болючої згадки не хочу:
Ані тобі слова-півслова,
Ані тобі тіні-півтіні.

На згарищі давнього щастя,
У темряві спогадів мертвих
Жадаю живого проміння,
Живучої віри у краще.

1964

НІЧ. ВОГНИЩЕ. МЕТЕЛИКИ

Ніч кліпає мільйоном тихих вій,
Метеликів сполоханими крильцями.
Це я збудив їх вогнищем своїм,
І вже кружляє очманілий рій,
Над іскрами вплітаючись у дим,
Що згубними викручується кільцями.

І вже у попіл падають, мов сніг, —
Отруєні, обпалені, знесилені,
І чорні трави, їх тілами вбілені,
Кричать мені, що я убивця їх.

Я ж просто хмиз зібрав і підпалив,
Картоплю спік і просушив онучі,
Й не винен я, що сталось неминуче:
Що мій вогонь їх звабив і убив.

1964

* *
*

Не дивуйся й не сердься, кохана,
Коли я не жахаюсь безмірно,
На безжурних очах твоїх раптом
Невгамовні побачивши сльози.

Я людина бувала і знаю:
Справжнє горе висмоктує вільгу
До найменшої краплі, а з нею
Неодмінно й останню надію
На відроджений паросток щастя...

Ось чому його жертви невітні
Гинуть мовчки. З сухими очима.

1964

ПЕРЕВЕРТЕНЬ

Прийшов до мене перевёртень в гості,
Мистецтво хитре показав своє:
Шулікою зробивсь, і з високості
Упав і в тім'я голуба клює.

А ось вже й сам він — ніжний голубочок
У сяйві сиво-білих пер...
А далі що? Згорнувся у клубочок,
І вже — гадюка відтепер.

Я вирвав жало. Він змертвів камінно:
Лише отрута в нім жила незмінно.

1967

ПІСНЯ СПОКУТИ

Ірландські середньовічні мотиви

Я короля оспівував так гучно,
Що став багатієм із жебрака,
А жити з грошенятами так зручно,
Що доля забувається гірка.

Я короля оспівував так ревно,
Що сам уже повірив цій брехні,
Картали мене друзі недаремно,
Була мені їх правда не зрідні.

Я короля звеличував так часто,
Що до душі припала підла гра:
Я бачив горе, а співав про щастя,
Я чув «рятуйте!», а кричав «ура!»

Я здатний був і далі так співати,
Щоб слава при дворі моя росла,
Але мене на смертнім ложі мати,
Моя нещасна мати прокляла.

І брат мій, що загинув у в'язниці.
Де він конав з наказу короля,
Мені від дня страшної страти сниться,
Плює у вічі й грізно промовля:

Твій Божий дар — отрутлива цикута,
Візьми й ганьбу в числі винагород!
Спокутуй же, о грішнику, спокутуй,
Аж поки не простить тобі народ.

1964

* *
*

Летючі тіні кажанів
І сови як сновиди.
Аж місяць в небі скрижанів
Од жаху та огиди.

Він бачить з неба вочевидь
    Найгірше із видовищ:
Як вся нічна ганебна гидь
    Із темних лізе сховищ.

Він чує жертв останній крик
І вбивць лихе сичання...
А він-то думав, молодик,
Що ніч — пора кохання!

15 травня 1966

МАНДРІВНИЧИЙ ЕТЮД

Оздобивши дороги биті,
Відбиті, наче у воді,
В асфальті, як слухняні діти,
Стоять топольки молоді,
Коли безвітря.

А повіє,
Ще й пил сошею пожене, —
Зелена шатія шаліє,
По лобі хльоскає мене,
Лиш висунусь необережно
З вікна кабіни.

А навкруг —
Тривожно,
вітряно, безмежно,
І в небі —
хмар безладний рух.
Та знов кудись несамовиті
Вітри війнули, і руді
Від пилу, як слухняні діти,
Стоять топольки молоді.

1964

МЕЛОДІЙНИЙ ЕТЮД

Упали сутінки на хащі,
Озвалась піснею трава,
Співають пнів брунатні пащі,
Співають сині дерева.

Куди поділась денна тиша,
Соснових просік німота?
Щомить гучніша, голосніша
Ліщини парость золота.

Співає папороть, і глиця,
І листя — долі й угорі,
І весь співучий ліс, мов птиця,
А птиці мовкли до зорі.

1964

ПЕРЕДОСІННІЙ ЕТЮД

Вже й сонним осам літять несила,
Й трава березка вже не цупка,
Край літа осінь в садку присіла,
І мовкне стукіт її ціпка.

Вона схилилась на той ціпочок,
На сонце мружиться, мирно жде:
Хай ще стеблинка, хай ще листочок,
Хоч на хвилинку, а то й на день...

Ой добра осінь, терпляча осінь,
Ти маєш право не ждати — і ждеш,
Гудуть невчасно дрімливі осі,
А спать не сміють, а ти не йдеш.

1964

МІНОРНИЙ ЕТЮД

Чому не жаль сухого листя,
Коли на купи золоті
Летить у єдності барвистій?
А смутно й жаль у самоті
Один листок спостерігати,
Коли безрадісно кружля,
Мов птах підбитий, і земля
Під ним — пустеля, а не мати.

1964

ДОЩОВИЙ ЕТЮД

Тиша. Слухаю дощ,
дрібен дощик, який,
може, й сам себе добре
не чує:
Чи то він шелестить,
чи то вітер у листі сухому
ворушиться,
Щось наївне шепоче спросоння
Й, мов дитина розбуркана, мружиться
На ліхтар,
на цей тьмянний,
прив'ялий околичний сонях.
А я слухаю дощ, тихий дощик.
І тишу свою
Коло серця ношу
й заколисю:
Ще поспи, подрімай,
поки я тебе, люба,
до віршів записую,
Поки я з твоїх вуст,
мов з криниці дрімотної, п'ю
Сновидіння летючі,
як пив у дитинстві колись.
Ще поспи. Подрімай. Не будись...

ІРОНІЧНИЙ ЕТЮД

Що за вечір!.. Надовкола
Все чомусь таке несправжнє:
Нудно-солодко відгонять
Липи липовим екстрактом;
На стандартному болоті
Жаби кумкають банально,
А вгорі, над очеретом,
Місяць, вирізьблений тонко, —
Мов пластмасова прикраса...

Ти пробач мені, будь ласка,
Може, я й не об'єктивний,
Але, чуючи від тебе
В цім модернім павільйоні
Про твоє палке кохання,
Так і жду, що над болотом
Раптом виникне з туману
Журавель у чорних шортах
І постука довгим дзьобом
По пеньку, як по пюпітру.
І, прислухавшись уважно
До болотяного джазу,
Ти на заклик диригента
Заспіваєш про кохання
Щось шалено ультрамодне!

БЕРЕЗОВИЙ ЕТЮД

Берізка — з паростка,
з тонюсінької палички,
З дитинності
безшумно безгалузної...
Здавалося,
така й довіку змалечку —
Поміж дубів
жердинкою безглуздою.
О, дай мені
своєї тіні щедрої,
Не здоланому
буднями-незграбами,
Під нею вдячно
маритиму кедрами
Й небаченими зроду баобабамі,
Воскреслими у згадках
олеандрами,
Шляхами
давньолітніми
й майбутніми,
Юнацькими нездійсненими мандрями,
Любов'ю,
що здавалась
незабутньою.

НІЧНИЙ ЕТЮД

Цілу ніч мені снилася жінка чужа,
Нелюбима коханка ввижалась мені.
Шаруділа з дубів жолудева іржа,
Хижі півні хрипіли у ночі на дні.
І, караючись, вірячи п'яному сну,
Цілу ніч я любив тебе тільки одну.

1964

ДЕНЬ І НІЧ

День — вогку сорочину з пліч:
Наробився, не розгинався,
Аж іде солов'їна ніч,
Коли вікна — у зорі навстіж.

День — із хати: ой тьмяно як
І духмяно вночі, аж п'яно!
Він голівоньку — на кулак...
Звідки скрипки і фортеп'яно?
Звідки флейти й зітхання арф?
Ну й чаклунка з тієї ночі!
А вона свій кометний шарф
Кида дневі у сині очі;
З п'їтьми викресала вогні:
Що це, хлопче, — лани? Бульвари?
Спи й дивуйся і хоч у сні,
Як дитина, повір у чари.

12 травня 1966

ПОЧАТОК РОЗЛУКИ

Ніхто з нас не вимовив слова «розлука»,
Ніхто не подумав...

А хто зна. А може...

Склепіння вокзального віадука
Цей давній обман розгадать допоможе.
Яка там розлука!

Ми їхали разом,

Гаразди нам зичили,

нас проводжали...

А дотик терпкого розлучного жала
Уже панував над вітальним екстазом,
Над заплановано інфантильним,
Формально зворушливим чадом весільним.

Немовби й плафони, що сяяли синьо,
І ці бутоньєрки в твердім целофані,
Все знало, все знало й журилось осінньо,
Усе придивлялось прохально, востанне
До спогадів наших — підкуплених свідків
Уявного щастя й фіналу старого:
До прірви — байдужості гречної, звідки
Назад, до надії немає дороги.

1966

* *
*

І знов було таке мовчання —
Мов над коханням суд страшний:
Пора сподіванок нерання,
Хвилина висміяних мрій,
З ефіру линули новини,
І у торшерній півімлі
Я був перед тобою винен,
Я знову був смертельно винен
Тим, що існую на землі.

1970

НАВІЯНЕ КАЗКОЮ

І сниться мені: я — царевич,
Пустив самольотну стрілу,
І впала стріла на болоті,
Протявши болотну імлу.
Ось кумкає щось в очереті,
І, вірячи в казку стару,
Як диво, банькату потвору
Я в руки тремтячі беру:
— О жабо-царівно!
О жабо-царівно!
Кінчай свою пісню буденну,
Скидай свою шкуру зелену!
Розвій-но Кощіві чари, чарівна!
Для щастя воскресни... —
Лиш туга тетивна
Бренить мені в вухах;
невлучну і хибну
Засмоктують плавні
стрілу мою срібну,
Й болотна жилиця, створіння зелене,
Вирячилась на мене
Тупими скляними очима...
О, чим розчаклюю? О, чим?

* *
*

Мій жайворонку, як тобі літалось?
Зосталася
    від неба
            тільки крихітка
Блакитного жалю,
            жалоби, жалості
В очах твоїх,
            що згасли попід стріхою.
Мій жайворонку!
            Як же тобі мріялось...
Розвіялось
            і стало голим-голеньким,
Розвінчаним
            потрошечку, поволеньки,
А неозоре —
            мжичкою засіялось.
Мій жайворонку, як тобі сміялося?
Згадалася сама лиш тьмяна іскорка
Від вогнища,
            від гордої зухвалості,
Що з губ твоїх
            колючим сміхом бризкала.
Як мало сонця у твоєму затінку:
Саме кубельце
            та самець пузатенький...

Ще мрія з ним твоя
не розквітлася.

.....

Мій жайворонку,
ще не відлігалося!

1965

* *
*

Це страшно, що приходить смерть
До рідних, хоч би й до столітніх:
Їх недослуханих одверть
Вже не знайти у днях новітніх.
Повз вуха пущені, вони
Нам пізнім болем серце крають
І мстиву мудрість сивини
З собою тихо забирають
І не збагнеш — чия вина,
Що нам буває гірко й дивно —
Чом виглядала так наївно
Їх невоскресла таїна.

1971

* *
*

Є місця, куди ми не вертаємось:
Житла, і держави, і міста.
На осях суміжних обертаємось,
А до них — ні стежки, ні моста.

Може, спершу й пишемо, і дзвонимо,
Віримо: повернемося колись,
Поки у розлуках не потонемо,
Не збагнем: під нами — інша вісь.

Поруч десь чужа планета крутиться,
Що в дитинстві нашою була,
Блідне, забувається, забудеться,
Стане тільки тлом і тінню тла.

Аж під старість, часом несподівано,
Неймовірним вибухне жалем,
Забринить забутими мотивами,
Пропливе ляльковим кораблем.

1962

* *
*

Я до дитинства мов прикутий,
А той невидимий ланцюг —
Смак терну й дички незабутий,
Осінніх вогнищ дивний дух.
Крізь товщу літ у тьмяний просвіт
Дитинство дивиться моє,
І перед ним премудрий досвід
В сльозах навколішки стає.

1968

БАБАЇ

Цвіт вечоровий — калина,
Сяйво просвічених лип...
Навпіл кавун — об коліно,
З пригорщі — солі на хліб.

Мов з чарівної криниці,
Оси навперебій
З вигриженої кавуниці
Смокчуть рожевий напій.

Боса чорнявка Тетяна...
Руки тремтячі мої...
«Дівка в сінях стояла,
на козака моргала...»

.....
Юності fata morgana,
Рідне село Бабаї!

16 червня 1967

ПРИХОДЧЕНКІВНА

А я молодий, молодий,
ще не голений пух на обличчі...

В. Сосюра

У пору давню,
В часину дивну
Знав я дівчину
Приходченківну.

Скажи, студентко,
Надійко, Надю,
Чи це не в пісні,
Не у баладі
Звучить так чудно
І так чарівно:
Дочка Приходька —
Приходченківна!
І от війнуло
Чимсь первозданним
В юнацькі душі
Нам, городянам,
І усміхнулось
Сільським намистом
Щось рідне в очі
Нам, урбаністам...

— Ти ж наша ладо,
Красо-царівно,
Надійко-Надю,
Приходченківно!
...Приходченківно,
З тих літ приходьте,
Хоч ви вже, певне,
Н. В. Приходько.
Та не забули
Ми ту оселю,
Де так співалось
«Хмелю, мій хмелю»;
А десь клювали
Та й райські птиці,
А десь дрімали
В степу криниці;

Щось віщували
Яркі стожари,
Пливли, як думи,
Повільні хмари;
І громовиці
Гриміли зливно:
Приходченківно...
Приходченківно...

1971

ГОНДОЛЬЄР

Що, якби той вечір повернувся,
Коли я уперше поголився
І сидів з дівчиськом вередливим
Над густою ряскою Нетечі?

Не змінивши давнього бажання,
Я схотів би стати гондольєром,
Молодим, смаглявим гондольєром
На венеціанському каналі.
На кормі різьбленої гондоли
Засвітивши звечора ліхтарик,
Закликав би мовчки я до себе
Синьйорит прегарних і принадних,
А тоді возив би їх до ранку
Під венеціанськими мостами,
Древніми, точнісінько такими,
Як на репродукціях-листівках.

У зубах затиснувши троянду,
Я б мугикав пісеньку зухвалу
Про любовне щось, яке суворо
Заборонено неповнолітнім.
І нехай би милі синьйорити
Посміхались так на тую пісню,
Щоб моє дівчисько вередливе,
Сидячи на березі Нетечі,
Марячи смаглявим гондольєром,
Плакало ревливими сльозами
Й до нестями в мене закохалось.

РОЗЧАРУВАННЯ

I

Гусі-лебеді...
Заллято
Сонцем сон дитячих літ...
Візьміть мене на крилята
У сподіваний політ!
Я віддам вам серце чуле,
Все, що маю,
Все, що мав...

Гусі-лебеді почули,
Приземлились поміж трав;
Кличем,
казці притаманним,
Запросили в тую вись.
І зробилися туманом,
І ярами розповзлись.

II

Як ти глянеш мені в вічі,
Золота плетухо ніч?
Обіцяла мені тричі
Ключ від зоряних сторіч;
Обіцяла, підморгнула,
Наче відьма з помела,

Та й війнула, обманула,
Підманула, підвела...

П'ю з досади чорну каву,
Не беруся за перо,
Хай скара тебе, лукаву,
Ранку сонячне ядро.

1971

* *
*

Чи жде весни гілля зимове?
А може, зовсім і не жде,
А білу нитку снів пряде,
Забувши солов'їну мову,
Сновійне прядиво веде,
Мов довгу пісню колискову.

І не здається смертю сон,
А безконечністю видовищ,
І мірадом сніжних сховищ,
І мірадами заслон...

А ми, покірні моді ницїй,
З пошани до старих традицій
Всьому нав'язуєм нудну
Й банальну мрію про весну?

1965

* *
*

Вночі мороз, а вранці знов відлига,
Дарує непостійністю зима,
Тьмяніє на ставку непевна крига,
І певності ні в чому більш нема:
Ні у вітрах — то дмуть, то перестануть;
Ні у заметах — то ростуть, то тануть;
Ні в небесах — то раптом чисті стануть,
То наче походив по них мазутний квач;
Ні в настрої — сміявся до нестями,
І от — все байдуже,
І от уже хоч плач.

1965

* *
*

З імли, з туману згряя гав,
Неначе попіл з попелища...
Сідають нижче, нижче, нижче,
Аж сніг під ними чорний став.

Кричать на гвалт, шукають їжі,
По кризі дигають плазком,
І мокрий вітер слід їх лиже
Колючим сірим язиком.

1968

* *
*

Галич розкаркалась
На снігопад.
На снігопад, що укриє мій сад,
Сад мій, садок,
Яблуневий куток,
Той, де бурульки звисають з гілок.

Льодом смертельним
Гілки узялись,
Сонце пустельне
По них — тільки блись! —
Дивиться, як їх мороз убива,
Пісню безмовну й нещирю співа.

1965

* *
*

Перед ранньою весною
Зимний березень в боргу.
Мертва гава під сосною
На незайманім снігу.
А живії на морозі,
На просаненій дорозі
Лементують у тривозі,
Накликаючи пургу.

Ще й не пахне тут весною.
Мертва гава під сосною
Задубіла на снігу.

1965

* *
*

Нарешті. А ми вже й не ждали,
Гадали, й не прийде, либонь...
Бурани, полярні вандали,
Гасили щодня наш вогонь;
У коминах вили шалено,
Сніги намітали до стріх,
Ламали тополі й антени,
Машини збивали з доріг;
У будки собак заганяли,
Ланцюжний розсипавши дзвін,
Аж скресла твердиня каналу,
Аж знову загув кригоплин.

В калюжі купається промінь,
П'є сойка з розмірзлого дна.
Розкованість...
Провесінь.
Повінь.
І сонце...

О боже! Весна?

1965

* *
*

Морозець березневий
по кризі
відстукав ковінькою,
Мокрий слід на снігу:
із зимою прощаються сани,
Горобчисько і той
за вікном не пищить, не цвірінькає,
А співає натхненну свою
горобецьку осанну
Вічно жданій весні:
ані холоду більш, ані голоду,
На весінні щедроти
з дротів
упадай стрімголов,
Пий донесхочу день —
шумовиння пахучого солоду,
Й хоч і зараз не з медом,
але ж і теплінь,
і любов...

1965

* *
*

Ірпінь. Весна, близька до болю.
У хмарах день-чорноголов.
Чернетки палимо з тобою...
Давно. Любов чи не любов?

Її, можливо, ми бажали,
Але інтимної пори
Усе чернетки заважали,
Чернечі наші вечори,

Слова разючі, як багнети,
Категоричність — напролом,
Міцні шкідливі сигарети
І стос чернеток під столом.

То що ж я гарбузів навздогад:
«Любов»... Любов... Не вернеш, ні...
Ірпінь і Ліна. Кожен спогад
Горить і корчиться в огні.

17 липня 1967

ТІНІ ПТИЦЬ

На яркій полудневій траві
Тіні птиць — як істоти живі.

Ось на мене летять два крила,
Ось окрила раптова імла
Мою стежку... Нові та й нові
Тіні птиць, як істоти живі.

Я впіймав би якусь за крило,
Та в руках тільки гнуче стебло:
У ніщо, без відчутих прикмет
Відмайнув голубий силует...

Що ж бо — тіні, й нема для них пут.
Справжні птиці у небі, не тут.

1968

НОВОЛІСНЯ

Голий пень, окатий, як сова,
І на нім зозулина пір'їнка...
Зве в минуле тиша лісова,
Пахне, як дитинство, материнка.

Падолист і росяне гілля
Давнім віддзеркалюються ранком...
Те, що у майбутнє звідсіля
Я пустив, до мене — бумерангом!

Ще чого! Дурниці! Пень як пень.
І пахтить трава лише травою.
Лізе всяка всячина, лишень
Стежкою прямує лісовою.

А воно ж і ліс не той, не мій:
Той — до пня, дотла, нема і тріски,
Тільки пні — стандартні обеліски,
Й коло них вартує деревій.

В іншому кує зозуля дзвінко,
В іншому! А пам'ять ще жива...
Чом же ти так пахнеш, материнко,
Муко моя, м'ято лісова!

НАДВЕЧІРНІ ПТАХИ

Птахи дивнії на полотні,
Він їх бачив живими.
Ось два сині й, неначе в огні,
Кумачевий між ними.

А на другім — нема таких фарб! —
Як міраж. А на третім —
Золоті-золоті, наче карб
На музейній монеті.

Мить була — так осяяло їх
Межи хмар межигір'я,
Він хлюпнути захоплено встиг
Неземне надвечір'я
На полотна. О щастя! На них
Вічність зоряно грає...
А невіглас промимрить: «Таких
у житті не буває».

1967

ЛІРИЧНА СПОКУТА

...На світі є співучий Лангедок.

Максим Рильський

Лангедок, Лангедок,
він до мене з'явився докором,
Несподіваним свідком
розвіяних бурями літ...
Лангедок, Лангедок...
На тодішніх
письменницьких зборах
Ми картали поета:
мовляв, не поет, а піїт;
Не горіння, мовляв,
а байдуже безкрилля естета,
Дезертирство у сон,
за незнаним засуджений сум...
Аж тепер я збагнув,
що була то й моя естафета —
Від Гомера й до нас
неприборкана віра в красу!
Серед степу стою,
і безмов'я мій слух обіймає,
Тчеться музика сну:
сум і радість... діз і бемоль...
Чом же я не боюсь,
що для серця нічого немає
В тую мить, окрім піль
та нахилених вітром тополь!

* *
*

Напровесні стою на перехресті
Зневіри й мрій, де знов — незнаний світ...
Мов гусені цвітастої нашестя —
З тополь злітає коконами цвіт.

У щебеті пташиних небувальщин
Ловлю міраж захоплень і страхіть!
Десь кружеля в любовнім леті вальдшнеп,
І хтось у нього цілиться в цю мить...

Чого я жду? Яких новин навальних,
Яких іще прекрасних катастроф
Після моїх тривог дев'ятибальних
І неповторних вистражданих строф?!

1972

* *
*

Не думати б...
А думається, лізе, —
І не про щось:
про все,
про цілий світ.
У ревищі тотального заліза
Стою собі, замріяний піт.
Розгублений...
Трибуном би, трибуном!
Оракулом...
Пророком...
Сурмачем!
Віддати кожне слово
буйним лунам,
Підперти світ
натрудженим плечем.
Тривожністю
з'ятрити, наче сіллю,
Ще й віщим слово,
що на сполох б'є...
А тут біліє ніжне ромен-зілля
Й сурмі сестрою рідною стає.

1972

* *
*

Фіалкове клеверище,
Ковили сріблястий дим.
Нахилися нижче, нижче,
Впийся солодом земним.

Я не знаю, не питаю:
Хто ще плакав, як і я,
За красою цього краю,
Що так швидко відбуя.

Хто сміявся безтурботно,
Як і я, уздрівши слід
Золотих, безповоротних
Літ прожитих... Чи ж як слід?!

Липень 1968

СОЄНЯТА

Сойки з криком упадають
На траву, як смерть крилата,
Їх на липі дожидають
Нетерплячі соєнята.

Сойки трепетну поживу
Вже розкльовують завзято,
Чують просьбу вередливу —
«Їсти!» — скиглять соєнята.

Гине хтось без повороту...
Десь чиясь волає мати...
І ласують жовторото
Свіжиною соєнята.

*18 липня 1967,
з недрукованого (?)*

* *
*

На заході барвисто, ясно, ягідно,
Отак би — вік. Не хочеться додому..
Як весело,

як затишно,

як лагідно

Ловити слухом дятлову невтому.

Чому у гомінкій дубовій зарості

Мені ті звуки мирні серце крають?

Чи не тому, що знаю:

не від старості —

Від струсу мозку

дятли

помирають.

1 серпня 1972

* *
*

Наче кроки чийсь,
тихо падають груші в траву,
Дикі груші — в траву,
непахучу, прив'ялу траву.
Підкрадається осінь:
Живеш? Доживеш? — Доживу...
(Це ж вона про весну?).
А зима уже сиву брову
За плечима насупила:
— Що ж, ти старій і не рад? —
А тим часом — теплінь;
і по теплім дощі — зорепад,
І, мов голуб, сидить
сизий вечір мені на плечі.
І дрімає печаль.
І не сплять цвіркуни уночі.

1970

* *
*

Ще де-не-де немов радіють,
Коли прийду чи подзвоню, —
Флюїди молодості діють,
Пробивши старості броню;
Ще удають, що хвилювались,
Коли десь довго пропадав,
І не ховають дружню жалість
За мотлох вигаданих справ,
Коли нездужаю...

Як мало
Вас залишилось в наші дні,
Маленьких лицарів зухвалих,
Чий побут — подвигу зрідні;
Чия зворушлива тактовність
В годину суму й каяття
Долає мертву послідовність
Нежданим вибухом життя!

1971

* *
*

Приходь на поминки,
Друже мій,
Здихає пес наш
Сторожовий.
    Гроза п'яничок
    І волоцюг,
    Він ледь волочить
    Важкий ланцюг.
Ошийник скину,
Води наллю,
Пущу на волю
І пристрелю.
    Щоб скоротити
    На цім снігу
    Його недугу,
    Його нудьгу,
Безглузді ночі,
Безтямні дні.
...Такого б друга —
Й тобі, й мені.

*15 липня 1967,
з недрукованого*

* *
*

З нудьги, знічев'я, з неспокою,
З недоброго передчуття
Я знову мучуся собою,
Переглядаю все життя.
Було не сіре, не злочинне,
Й не бездіяльне аж ніяк,
І все ж воно якесь причинне,
А я у нім — немов маньяк:
Для чогось мудрощі віршую,
Коли в пошані — піснярі,
Для чогось день новий віншую,
Коли мій вечір на порі.
І все караюсь, все караюсь,
Що я чогось не доробив,
І все стараюсь, все стараюсь,
Щоб сам себе не розлюбив.

16 січня 1971

* *
*

А добре це у спадщині фольклорній —
Про камінь, що на серці від журби.
В тональності приглушено мінорній
Не скажеш так про те, як три доби
Хоч вовком вий отут у самотині,
Хоч бийся головою об панель,
Коли в чужому місті, як в пустині,
І за твоїм вікном хоч в око стрель.

17 січня 1971

* *
*

Щось повинно, мабуть, і по колу —
Не лише по спіралі? Чи ні?
Віти яблунь, опущені долу,
Що всміхались дідам і мені.

Ніжний дотик — удар електричний,
Що жаги відкриває красу;
Й колискової пісні правічний
Невичерпний задумливий сум.

1971

* *
*

Мені дивно, що я не при ділі,
Мені чудно, що є в мене час,
Мені страшно, що роки похилі
З магістральних виманюють трас
На бічні лободяні стежини,
Де зловісна зозуля кує,
Де за мурами терну й ожини
Видно тільки минуле твоє.

Упаду серед сивого шляху
І лежатиму так горілиць,
Наче вслід задивлюсь тому птаху,
Що мигтить між летючих зірниць;

Наче ледь усміхнуся хмаринці,
Що вітрильце легке напина,
На курнім негостиннім гостинці,
За яким не моя далина.

1967

БАЛАДА ПИЛЬНОСТІ

Як діловито розгрібає
Жовтаве листя жирний крук.
Він сам-один, покинув зграю,
Злетів з чужих, незнаних лук.
І гайда — в парк, у листопадний
Безбройний тихий день, як свій,
Такий вже свійський та порядний
У ролі лагідній новій.
Знайшов їство — якісь обрізки,
Мов курка, дзьобнув черв'ячка...
Та ось із срібного гачка
Зірвалась ніч. І бойовисько
Йому привиділось. Навкруг —
Мерці... мерці... Й над ними крук
Під невимовне голосіння
Видзьобує на дні яруг
І карі.
Й сірі.
Й чорні.
Й сині.

27 листопада 1970

* *
*

Маленькі кратери багать,
Слухняні селищні вулкани,
Яскраві, мов тутешні канти, —
Інтимна дачна благодать,
До катаклізмів непричетна...
А десь дримає хижа Етна
І справжні кратери димлять.

1971

ОДУЖАННЯ

Спогад

Відсніжилось. Навколішки б упасти:
Парує лан. Клубочаться яри.
І дід-чабан — до нас, до дітвори:

«Святий Петро вже вигнав вівці пасти...»
Відзимилось. Ожив. Яке це щастя!
Світліє лан.
Розверзлися яри.

1970

* *
*

Хтось же та й придумав
І на люди виніс:
Поки сонце зійде,
Роса очі виїсть.
Мабуть, бідоласі,
Щоб сказать *навічно*,
Узнаки далася
Не роса лірична,
Не ота срібляста,
Що по віршах бродить,
Афоризми сіє,
Сіє, та не родить.
А ота, що з ночі
Хижо випадала,
Наймитові очі
В полі виїдала.

1971

* *
*

На піски, на берези, на білий
Яблуневий зажурений цвіт,
Відсуваючи день сизокрилий,
Суне вечір, старий ворожбит.

Що він знову мені наворожить
По зірках, по руладах жабні?
Чим він душу мою розтривожить,
На уявній загравши струні?

Може, він і мені нашепоче,
Як оцим легковірним садам,
Оберегу-закляття пророче,
За яке півжиття я віддам?

І на мене він, може, навіє,
Як на цей осокоровий мур,
Золотінь безпідставної мрії,
Що, мов спалах, розкрає пітьму?

І один проти орд незліченних
Близнюків — пазуристих дрібниць
Я врятую усіх наречених
Від отруєних горем криниць;

Од відьомського звабного чару,
Що підказує зраду й ганьбу,
І спокус безчабанну отару
Пожену в далечінь голубу.

Добрий вечір...

Деся близько вагони

Буферами мов плещуть йому,

Наче б'ють у залізні долоні.

Щедрий вечір...

Це все — забобони.

Знаєш сам: я їм віри не йму.

То чому ж я у вік мій похилий,

На порозі полічених літ,

Жду, щоб день одлетів сизокрилий

І щоб вечір прийшов, ворожбит?!

1972

* *
*

Боюсь: а що, як день буденний дійме
І витверезить свято двох сердець.
Боюсь: а що, як справді ці обійми
Не корінь щастя, а його вінець?

1970

* *
*

Десь за обрієм, а може, і тут
Феї добрії та ельфи живуть,
Знав я змалечку дорогу туди —
Тільки балочку оцю перейди,
Будяковий ще яроч, а тоді
Він видовище відкриє тобі
Незрівнянне з тим, що видно усім,
У незнаній первозданній красі...

Дивокраю, чаросвіте ж ти мій,
Помираю у тривозі німій
Без твоїх безповоротних стежок,
Де ще й досі мій відлунює крок.
Поверни мені забуте, віддай
Той без імені, утрачений край,
Де за обрієм, а може, і тут
Феї добрії та ельфи живуть,
Де вистукують до-мі-фа-ре-соль
Дерев'яні черевички Ассоль.

28 січня 1972

* *
*

Вередливих, пишних, жалюгідних,
Пещених у п'янім забутті,
Скільки їх могло пройти безслідно
У моєму страдному житті.
Навіть не пройти, а промайнути,
Щоб байдуже й мстиво віддалік
Боєм невігойної отрути
Старість скаламутити навік.
Твій лише неспокій п'ю до дна.
Тануть, тануть тіні, ти — одна.

1958

* *
*

Невже і тебе розлюблю,
Як вірші, написані вчора?
Здавалося, зрушую гори
І музам під ноги стелю.
Здавалосьь, розвідав у нетрях,
У світлій безодні душі,
Слова незітерті, безсмертні,
Хоч кров'ю усі запиши.
Здавалосьь, оце вже — навічно.
Лише у мені це жило...
А вранці читаю: все звичне.
Сто тисяч разів це було.

1972

* *
*

Сьогодні все фальшиве: сонні гави
Вдають, що заклопотані вони;
Придурюється місяць, що цікаво
У двір наш зазирати з вишини;

За срібну видає себе калюжа,
Дрібненька ціль — за обрії мети,
Й до мене, ось вже стільки літ байдужа,
Ревнивою прикинулася ти.

1971

З КНИГИ ТАЇН

I

Є зміст, є сенс, і є звучання,
Єднання звуків золоте,
І що з них перше родичання
Із серцем — бозна: те чи те?

Звідкіль воно, сплетіння чуйне
Цих потайних незримих струн:
То живодайне, то отруйне.
То — легіт ніжний, то — бурун?

Я то ловлю його в тенета,
Які намислив і наплів,
На честь народження поета
Сама тече музичність слів;

Сама свавільно розсуває
Незграбні намисли мої,
Покірна лиш законам гаю,
Де шелест листя й солов'ї;

Канонам звичного струмочка,
Який звучить на камінцях,
І дятлу, чудо-молоточку,
Й дзижчанню сонному комах;

І дальній пісні за горою,
Де відсвятковують жнива,

І чи прийдеш ти знов,
і чому я щасливий
Цілу мить і недоброму віри не йму,
Аж свічусь.
Просто хочеться знати — чому?

12 грудня 1971

* *
*

Невже й вони, натхненники мої,
Уславлені бояни-солов'ї,
Стократ від мене кращі й голосніші,
Вагались, як і я, в жорстокій творчій тиші,
Терзались, як і я, у гомонах життя, —
Боялися швидкого забуття?!

16 грудня 1971

СЕРЕД БІЛОГО ДНЯ У ТРОЛЕЙБУСІ

В троллейбусі, на повороті,
Де люд, мов тая повінь, суне
Мені привидівсь у дрімоті
Дрімучий ліс і в нім красуня.

Бува, серед міського руху,
Де в чаді серцю мало втіхи,
Тому, хто лісу і не нюхав,
У снах приходять лісничихи.

Довірливі і дикуваті,
В воді умивані джерельній,
Несуть свою натуру-матір
У жертву пристрасті пекельній.

А потім пошепти таємні
Дарують зорям і туманам,
Лишивши спогади приємні
Нежданим зайдам-донжуанам.

Сни городян... Давно, на щастя,
На них уже я не хворію.
Наснитись — прокидаюсь вчасно
І геть жену нікчемну мрію.

Бо ставлю твердо й неминучо
Живе життя на місце дива.
Я знаю: є той ліс дрімучий
І лісничиха чорнобрива.

Вдова чи донька лісникова
Із попелястою косою,
Що цілий день сортує дрова
З прочесаного сухостою.

А той, що з просіки вчащає
До неї в папоротні нетрі,
Живе у морі молочаю
На 205-м кілометрі.

Ліс, знаний ліс, гуде й тріпоче
В його крові, у кожній жилці.
Зі стежки поночі не збочить,
Як треба, влучить в око білці.

І не зважа на голосіння
Сича, — хай ухкає з горища, —
І до світання сохнуть в сінях
Його болотні чоботища.

10 грудня 1971

* *
*

У присмерку
лиш контури існують —
Домів... дерев...
Без суті. Без ества.
Лиш обриси уявні торжествують,
Боюся їх німого торжества:
Довільно виникають і зникають,
Чи то живі, чи то напівмерці,
На щось невірогідне натякають
І тануть, мов сніжинки на руці.
Як розігнать їх тьмяність зловорожу
У спогадів химерному саду?
Я їх жену. І я без них не можу.
Зрікаюся і знов жадаю. Жду.

15 грудня 1971

* *
*

Жовте листя на воді —
Кораблиська безпричальні,
Їх печальній череді,
Може, видяться навальні
Буруни дев'ятибальні,
Мов буй-тури молоді;
Може, сняться їм вітрила,
Штормового вітру сила?
Може, й сняться...

Та дарма:

Ні вітрила, ні керма —
Хитра тінь передосіння
Та безцільне мерехтіння,
Що кінця йому нема.

1971

* *
*

Одцвіли яблуневі
безтурботнії віти,
і в'яне
Під ногами
їх білий,
ще вчора незайманий цвіт,
Материнському дневі
ще буде і гірко, і п'яно
Від шаленого щастя
вагомих запліднених віт.
А як зронять плоди свої
в сонні отави, під ноги,
Ще й в долоні дитячі,
в осінні пахучі коші,
Досить буде й тоді,
проти осені,
втіхи й тривоги
Попід голим гіллям
у німій яблуневій душі.

1972

* *
*

Повні відра полуниці,
Пахне літом наш перон.
А мені дитинство сниться,
Полуничний бачу сон,

Світ барвистий бачу з ганку:
Білий Жихор, сивий бір,
Золотий на тлі світанку
Хорошівський монастир;

Через луки — сині Уди,
Дна жовтава глибина,
Зеленаві спороди
Бабаївського млина;

Чорне цямриння криниці
І на ганку, біля ніг,
В срібних відрах — полуниці,
Полум'яний літній сміх.

1972

СПЕКА

Кленова крона сонце просіває
Крізь сито візерунчате своє,
А вітер чорновіття розсуває
І пригорщами спеку їсть і п'є.
І плямкає, і цмокає стоусто,
І кида на розпечений бульвар
Газону й сонця місиво загусле
І шкаралупки висмоктаних хмар.

30 березня 1966

* *
*

Сліди розтрушеного сіна
У яблуневому садку,
І вже печаль передосіння
Нам сниться в жовтому вінку.
Літа зозуля лічить дзвінко,
Віщує старість молодим,
І тягнуть довгі соломинки
Мурашки в свій зимовий дім.

1971

* *
*

Крізь веселку пролетіла сіра птиця,
І на мить зробилась райдужною птиця;

Розітнулася над нею блискавиця,
І блакитною на мить зробилась птиця;

Спалахнула коло неї зоряниця,
І пожежею спалнула тая птиця.

Утомилася, у затінку присіла,
І побачили усі, що птиця — сіра.

1972

* *
*

Під липою сутінь вологу
Весь ранок вінчає роса,
І трасу пробила оса
З цього запашного барлогу
На стежку, де ґрунт, мов граніт,
І небо, як первісна лава,
І сонце прямує в zenіт,
І жовкне безсила отава,
Й росиночки де не знайти,
Бо спека стоїть на сторожі...
Так поруч існують світи
Й серця, між собою не схожі.

1972

* *
*

Тополі і стовпи
тікають у туман...
Тополі і стовпи,
дроти й летюче листя.
Новий мікрорайон.
Недавнє передмістя.
Тікають у туман
і яр, і котлован.
Змішалось усе:
буденне і святкове,
Гудрону дзеркало
і придорожній пил,
Накреслене у плані й випадкове.
Тополі і стовпи...
Тополі і стовпи...

1971

* * *
*

Ліс іще пишається
зелено і вогко,
Та ознаки вересня
помічає сам:
Наче хтось невидимий
ніс відерце з вохрою,
На ходу задумався,
хлюпнув тут і там.

Жовті плями більшають,
їх вже не зітерти,
Змішані з червоними,
геть охоплять гай...
Зелено й не зелено,
ні життя ні смерті,
Ні біди ні радості.
Жди. Спостерігай.

1971

* *
*

На бузку останні три листочки,
Сироти на голому куці.
Дощ — немов із тріснутої бочки...
Ну а що, як вітер по дощі?

Сам зірву, щоб вітру не дістались,
Не убили осінь та зима...
О моя ж ти жалюгідна жалість —
Та невже ж рятунку їм нема?!

З недрукованого

* *
*

Розвінчують діброву. Пишні шати
Зривають геть. І топчуть, топчуть, мнуть.
І в мрячну окупають каламуть.
Катують, мучать, і не видно ката.
Чи вітер це? Чи не мороз? Хто й зна...
Тупцюємо по ніжності дібровній,
По стежці закривавленій, безкровній,
Немов забули, що веде вона
Через знущання, муки і тортури
На віщі, на пророчі голоси.
Скажи: це не омана? До краси?
Ти віриш? До нетлінної краси?

1970

ДЖИН

З пляшки випустили джина,
Ждали чуда. І дарма:
Нічогісінько нема —
Тільки пісня комашина...
Сонце... яхта... жовтий корт...
Модний джаз у ресторані...
І не видно — що за чорт
У розщепленім урані.

13 липня 1967

* *
*

З гостинця, де, горлаючи,
Машины мчать, — зверну,
Петлястим слідом заячим
Піду в гущавину.
Діброва, січнем скована,
Промерзла голяком,
І сонце заґратовано
Цупким молодняком.
У тиші завороженій
Життєвий зміст увесь...
По стежечці неходженій
Мисливець ходить десь.
А заєць впав на листяну
Ряднину й зве жону,
І вірить, наче в істину,
В непевну тишину.

20 січня 1971

* *
*

Ще не видно сонця, та вже світиться,
Ставши проти сходу, березняк,
Золоті карбованії китиці —
Прокиду ясного вірний знак.
Ну, а що — не даром гай проміниться,
Як і влітку, дивлячись на схід:
Може, щось у світі переміниться.
І зима поверне од воріт?
А трава у лузі не оманиється,
Їй у низині не новина —
І туман, що холодно туманиться,
Ї паморозі люта сивина.

16 жовтня 1966

* *
*

Пом'якшало.

Полегшало.

Яскравість

Утратили зірки. І на снігу
Якась непевна, не січнева млявість,
І в пишній піні місяць на пургу,
На віхолу. А може, й на відлигу.
Що ж, хай собі відлига чи пурга...
Та на учора ще надійну кригу
Ступає обережніше нога.

11 січня 1971

ПРОЩАННЯ З ЯБЛУНЕЮ

Усохла ніжна яблуня моя...
Яка вона скорботна, подивись,
Ця незабутня яблуня моя!
А я ж не помічав її колись...

Найкраща всохла яблуня моя,
А ще ж торік на ній буяла цвіт!
Квітує все. А яблуня моя
Одна в садку безрадісна стоїть.

Чого ти всохла, яблуне моя?
В суворі зими, кажуть, це бува:
Убив мороз... О яблуне моя,
Невже це ти — безплідна, ледь жива?

Хіба ж не так, о яблуне моя,
З усіх сестер, коли кругом війна,
Як ти, сердешна яблуне моя,
Калікою стає якась одна!

І дивиться, мов яблуня моя,
Вона в журбі на цвіт, на білий світ,
Соромлячись, о яблуне моя,
Страшних рубців, як ти усохлих віт.

І тільки мати, яблуне моя,
Та рідний батько спогад бережуть
Про давній май, о яблуне моя,
Коли дочка, мов яблуня моя,
Цвіла не гірш, як подруги цвітуть.

1964

ТРАГЕДІЙНИЙ ДІАЛОГ

Я:

Посовітáюся з тополями,
Спитаю ради в ясенів:
Хіба й собі в осінне полум'я
Жбурнути юнь липневих снів?
Ронити цвіт при сонці й поночі,
По одному... По два... По три...
А може, це не так і болюче,
Коли січуть тебе вітри?
У забутті — мета і дівчина,
Що ти любив, і, як мара,
Стоїш покірний і розвінчаний,
Бо на землі — така пора?

ДЕРЕВА:

У червоних сльозах по коліно,
Неуклінно, — хай буря нас б'є! —
Дерзновенно, д'небес тополино
Проводжаємо літо своє.
О, нам боляче, боляче, страшно,
Ми й за вічність не звикнем ніяк,
Що зриває з нас шати вчорашні
Розперезаний вітер-маньяк.
О, нам смутно і скрутно... Та соки
Під корою у трепетній тьмі
Бережуть нашу мрію високу,
Нашу помсту жорстокій землі.
О, ми вірим: до сонця долине

* *
*

Скрипки грають в унісон;
Це дитинства чистий сон,
Нерозвіяне повір'я,
Нерозгадне надвечір'я,
Вечорінь кленових крон...
Скрипки грають в унісон.
Мовкнуть скрипки. Тишина.
Мовкнуть разом, як одна.
Та лишилась первозданна
Звуку тінь недоторканна,
Ніби шелест полотна, —
Серця радість домоткана...
Щезло й це! Сама луна.
Безгоміння.
Тишина.

1971

СТАРОВИННА ВИСТАВА У РИМІ ДЛЯ ІНОЗЕМНИХ ТУРИСТІВ

Дивертисмент. П'єро ридає, бідний.
І лампіонів блимають вогні.
Дивертисмент... Який він жалюгідний,
Цей вірний муж при зрадниці жоні!
Ще й монолог на публіку? Мовчи ти, —
Вже окупив усі квитки вхідні...
Як хочеться від фарсу відпочити
Комедіантам.
Людству.
І мені.

* *
*

Я — зайчик сіренький на п'ятому поверсі,
Де-інде — ішак, за покликанням — вовк.
Убити б на старості залишки совісті,
І шлях мій горбатий зробився б, як шовк.
Ну що мені прикрості? Несправедливості?
Чудні рудименти розтерзаних мрій?
У циніка й сноба є ширші можливості:
Шматок ухопив — і козирною крий.
Нема з моїх мук втаємничених користі,
Але ж і спокою на хвильку нема.
Я — зайчик сіренький з огризками совісті,
Що мріє про вовчу натуру дарма.

1971, з недрукованого

ПСИ

В вічі грому-гармашеві,
Духом пильності живі,
Одігнавши сни рожеві,
Брешуть пси сторожові.
Перекривши скрегіт МАЗів,
Самоскидних колісниць,
Їхній гавкіт десь на базі,
На посту в універмазі
Пахне порохом рушниць.
А поблизу — шкури братні,
На сигнал не похватні,
Пси розбещені кімнатні
Скиглять жалібно вві сні;
Нудять світом в теплім колі
Медальованих кар'єр,
Десь у затишному холі
І бульдог, і мопс, і коллі,
І болонка, і тер'єр.
Що їм сниться? Хмари зливні?
Лігва втрачені колись?
Чи не белебні вартівні?
Чи погоня й вовчий ліс?
Чи й у сні плазують рачки
Вилупки нудьги — жебрачки,
Все забувши в ніч таку,
Крім хазяйської подачки
Та підстилки у кутку?

20 вересня 1972

ДЯТЕЛ

А дятел стукає, мов доля,
У серце стомлене моє,
То відпочине, то поволі
Ретельно й ревно б'є та б'є.

Десь одуд скаржиться, печальник,
А цей жалі й печалі — вщент...
Чи він, бува, не віщувальник
І не зозулин конкурент?

Минуло свято круглодатне.
А до нового — скільки літ?
Що лічиш ти, — признайся, дятле, —
І чим завершиш мудрий лік?

Чи довго ці ласкаві ружі
Мені леліятимуть зір?
Та він мовчить, йому байдуже,
Що ліс, мов шапку набакир,
Ще раз нап'яв космате сонце
Й прощає небо голубе.
Він зна своє і на сосонці
Луску просмолену довбе.
Не благодійник, не каратель:
Голодний птах у стовбур б'є...
А доля стукає, мов дятел,
У серце стомлене моє.

* *
*

«...Часу рука, мов на пульті, на пульсі —
Нам відміря інтервальчик спокою...»

«Боже, який я без тебе самотній!
Праця немила, й розвага немила...
День при тобі, наче дзвін — великодній,
Вечір без тебе — німотна могила;
Спогадів пустки, мов випиті глеки,
Свідки смутні невтолимої спраги».

Все це — щоденник — забутий, далекий...
Віра і сумнів схрестились, мов шпаги.

1969,
з недрукованого

* *
*

Ще не пишно, ще не вербно,
Й ось він — клест, зимовий птах,
Та навішно і нестерпно,
Неминучо і нестерпно,
Чує лютий: щ о с ь не так.

Щось інакше, ніж учора,
Чимось грізно й без грози,
Хоч не бунт, а непокора,
Ще не бунт, а непокора —
Червінь буйної лози.

А грози...

Мо, й завтра...

Хто зна...

Бо ж і нині мимохить
Все — залізне, все морозне,
Все — розмерзле, верболозне:
Ані страхів,
Ні страхіть.

2 березня 1972

РЯСТ

Поки віко трунове ще біля труни,
А надгробні вінки біля ями,
Чи не встати мені — та й на всі сторони,
Геть за цвинтар полями, гаями?

Чи топтать мені ряст, чи травою рости,
Чи літати, чи славить безкрилість?
Ні, не встану з труни: ліньки йти без мети,
А над нею вже віко закрилось.

*19 січня 1973,
з недрукованого*

* *
*

Вінок. Некролог — і забудуть,
А ти лежи собі й мовчи.
Дроти ревти і скигнуть будуть,
Мов ті полярні сивачі,
Понад домівкою твоєю,
Над огороженим горбком,
Де радять раду скарабеї
З тупим і жирним хробаком;
Де пил спада на кволу тую,
На неприм'яту траву...
А, може, трохи поживу?
Ще дорадію? Досумую?

*Січень 1973,
з недрукованого*

* *
*

Отак кінчаються тривоги,
Як пульсу кволого биття,
Коли вінчає всі пороги
Поріг німого небуття.

І що за ним? Хоча й відомо:
Ані утіх, ані страхіть,
Та невідомості судоми
Тебе терзають мимохіть.

І голос-грім... Луна правічна,
І хтось ввижається в імлі,
І тіла звільненість незвична.
Що ж так тримає деспотично
На вже покинутій землі?

*9 листопада 1971,
з недрукованого*

* *
*

На незнайомому майдані
Ніч п'є неоновий бальзам,
На незнайомому майдані
Як опинивсь — не знаю сам.

На незнайомому майдані
Чомусь я зовсім молодий,
На незнайомому майдані
Чомусь патлатий і рудий.

На незнайомому майдані
Волю впасти — й не впаду,
На незнайомому майдані
Шукаю смерті — й не знайду.

1972,
з недрукованого

* *
*

Я — поранений звір,
що у лісі шукає цілющу траву,
Від образ дріб'язкових
пірнаю
в поезії річку живу.
І тамує, і гоїть
всі рани її бистрина,
І мелодія тиші
бринить, мов далека струна.

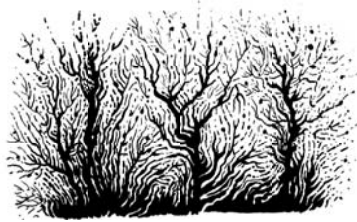
1969,
з недрукованого

* *
*

Я давно вже помер.
    Все довколишнє — тільки уява.
По забутих стежках
    недолюблені ходять жінки,
Жерстю лаврів шерстких
    шарудить моя вицвіла слава,
І застигли, як лава,
    колись полум'яні рядки.

Я давно вже помер.
    Я умовний суб'єкт цього світу.
Тіні давніх турбот
    узяли мене в чорне каре,
Бачу кривду живу —
    і не годен їй шлях заступити,
Руку спраглим даю —
    та руки вже ніхто не бере.

29 жовтня 1968

Легенда

ЛЕГЕНДА

Верхи на хмарі
    лечу без мотора,
Десь по дорозі
    кивну метеору, —
Так не певніше,
    зате веселіше:
Хмара, як хоче,
    гойдає, колише,
Серце мое
    вільним рухом тривожить,
Тіло мое
    на осонні воложить.
Їй заманеться —
    півнеба захмарить,
Громом розколеться,
    градом ударить.
Й тут же,
    покірна вибагливій миті,
Сонце поверне
    незрячій блакиті.
Мчу, родичаюсь на ній
    з вітрюганом...
...Я не ловив її
    в небі арканом, —
Стала конем моїм
    на видноколі,
Сивкою-Буркою —
    з власної волі.

Тим-то й у злагоді,
                  тим-то і дружим,
Тим-то й очей
                  проти сонця
                  не мружив,
Тим-то грозою
                  серця розважаєм,
Тим-то батіг і вузду
                  зневажаєм.
Поночі я
                  після мандрів останніх
Змилену хмару
                  поставлю до стайні,
Корму їй всиплю
                  у торби всесвітні,
Хай собі хрумає
                  зорі досвітні.

Грудень 1972

ДАЮ НАЩАДКАМ ІНТЕРВ'Ю

— Були поетом ви?

— Звичайно.

Можливо. Хто й зна... Це ж бо тайна
Для тих, що пишуть. У ріллю
Зернину вкинеш — і з женцями
Зустрітись прагнеш до нестями

Десь там у мрії на краю.

...Даю нащадкам інтерв'ю.

— Як починали ви?

— Не спалось.

Тож і писалось. А здавалось —

На брудершафт з віками п'ю,

До неба лізу по драбині

Химерних пристрастей своїх...

А що було в моїй торбині,

В отій чарівній домовині?

Лиш марнослав'я смертний гріх

Та ще наївність неповторна:

Я сам — оркестр! Я — гелікон,

Я — скрипка, флейта і тромбон,

Віолончель, гобой, валторна,

Ще й помах диригентських рук...

А був я несміливий звук

Струни якоїсь негучної,

Відлуння звучності нічної

На хвилях сонячних симфоній,

Краплина буряних гармоній
У оркестровому строю.

...Даю нащадкам інтерв'ю.

— А потім що?
— Ох, жаль: не скоро
Мене пойняв пекучий сором
За сліпоту мою. Тоді вже,
Пуд солі з мудрим лихом з'ївши,
Поклявся: зважу кожен крок
І на руїнах помилок
До смерті й хвилики не змарную,
До серця людство пригорну я,
Не те що лаврів не ждучи —
Бодай мізерної подяки,
Аби хоч трохи уночі
Світить і невідступно тих
Виводити на сонце з мряки,
Хто сам збагнуть його не встиг.
І на останку днів своїх
Я засівав червоні маки,
Віддавши їм всю кров свою.

...Даю нащадкам інтерв'ю.

1965

ГЕРОЇЧНА ЕЛЕГІЯ

І домчав, і ступив я ногою
На планету чужу,
На відлюдні степи її голі,
На цілинну іржу.
Краєвид озираю безликий,
Одноцвіття сумне,
І безмежності сум превеликий
Огортає мене.
Хай ніхто не ступав ще до мене
На цей прах, на цей тлін,
Але ж так і мене перемеле
Отой млин-часоплин,
І отих, що в ракеті зі мною
Прилетіли сюди,
І отих, що любов'ю земною
Крізь далекі світи
Прикули нас, небесно-крилатих,
І аж в темряву цю
Протягли крізь буденність галактик
Свій чарівний ланцюг.
Та відчути було мені варто
На собі той тягар,
Як відвага забутого старту
В серце вкинула жар;
День прощання відлунням далеким
У мені продзвенів,
І вже линуть думки, мов лелеки,
До осель, до ланів,

Де очей нетерплячих — без ліку,
Де у ріднім краю
Вірять в радість мою превелику,
У могутність мою.

1964

ФІЛОСОФСЬКА ЕЛЕГІЯ

Казки — позаду...

Звук відстав...

Летить

Ракетний вік,

ділами красномовен,

Величний маг,

наочних звершень повен,

У вир уявностей,

у карколомну повінь,

Скидаючи баласт —

архаїку століть.

Цей вік ще вчора був

малюк лабораторний,

Аж ось він пелюшки теорій нам лиша

І вже не наш,

І вже нерукотворний,

І загадковий, як чужа душа.

І раптом, приголомшені, про нього

Ми сумно згадуєм, як мати про дитя,

Що з кволіх рук її пішло у вир життя

І шле відлуння їй поразок і звитяг,

І не вертається до рідного порога.

1966

ГІТАРИ НАШОГО СТОРІЧЧЯ

Гітари нашого сторіччя,
 Я не збагну,
 Я не збагну,
 Чи ви сучасне протиріччя, —
 Я не збагну,
 Я не збагну, —
 Чи погляд ви у давнину?

Гітари нашого сторіччя, о гітари,
 Хто ви такі — оази чи міраж?
 Заморських какофоній Ніагари
 Чи рідний, мов струмочок, смуток наш
 За тим, що безнадійно кличе
 В алеї мрій, в кленове забуття,
 Де солодко зітхають почуття
 І все ясне — навмисно таємниче?
 О, хто ви, хто ви є,
     дрімоти й трепету
                     вибагливе злиття,

Гітари нашого сторіччя?!
 Ви кличете — іти мені чи ні?
 Ви маните — повірити чи страшно?
 А що, як ви — примари учорашні
 У модній машкарі, мов у броні?
 Прикличете у затишок — і в зуби,
 Заманите у присмерк — і ножем,
 Тупим ножем злови, зневаги й згуби,
 Що з хижих струн жеребчиком ірже,

Шалінням плоті ніжність нам калічить...
О, хто ви, хто, — пора б і знати вже, —
Гітари нашого сторіччя?!

А може, ви, гітари, о гітари,
Не вбивці, а лише незграбні лайдаки,
Комічно осучаснені гусари,
Які змішали карти і віки,
Рейтузи й шорти, маски і обличчя, —
То герлс, а то кабацькі співаки,
Гітари нашого сторіччя?

І все-таки чомусь я вірю вам,
Напруженим і чуйним вашим струнам...
Не можна ж так — не вірити словам?
Не можна ж так!

Ще є зелені вруна...
Й кришталь джерел... І звуки, як бальзам...
І вірності нестоптане величчя...
Я незабутнім Лоркам вас віддам,
Замріяним отим бунтівникам,
Чий перебор на битву честі кличе.
Й тоді вже я збагну,
Тоді вже я збагну,
Мої ж ви горлиці,
о, я вас ще збагну,
Гітари-чари нашого сторіччя.

РОЗГРІШЕННЯ

Мені явився дух небесний, —
 Сам — шестикрил, в руці — коса, —
 І мовив: «Тричі ти — воскреслий,
 Твори гріхи і чудеса.
 В бою під танком, у неволі,
 З-під хірургічного ножа
 Утік од трьох смертей — доволі!
 Ти сталь, яку не їсть іржа.
 Віднині будеш Божим братом,
 Надбаєш всі його права:
 Будь благодійником і катом,
 Як він, а решта — тринь-трава:
 Діставши місію безкарну,
 Даруй прихильність і карай!»
 І зник у зоряність захмарну,
 Де радіація і рай.
 І віщій день запав за тучу,
 І вечір виринув із тьми,
 І силу я в собі гнітючу
 Відчув над часом і людьми.
 Дивились очі всюдисутньо
 У таємниці душ людських,
 І передбачені їх судьби
 Тремтіли в пазурах моїх.
 Я міг комусь навісити орден,
 У прах розвіять братній дім,
 І підписати безвинним ордер
 На вічну тундру й Освенцім.

Та замість вічної відради —
Стежину славити слизьку,
Від необмеженої влади
Відчув я смерть свою близьку.
А надовкіл уже лукаво
Юрмились орди лестунів,
І щось на обрії криваво
Будило чийсь одплатний гнів.
О, повернися, Шестикриле,
Візьми дарунок свій назад:
Я — смертний. Як себе не силуй,
Ні Бог, ні чорт мені не брат.
За смерть в собі раба і ката
Безсмертям вічним заплачу.
Коли ж до мене знов — кирпата,
Чим чорт... Дай, боже, утечу!

17–18 липня 1967

ЖИВОМУ ЖИТИ

Симфонічна сюїта

I

Пригадалась ізнов мені пісня предавня
 «Сизий голуб водицю з криниченьки п'є...»
 Це п'янючо запахло тополями травня
 Кам'яне, асфальтоване місто моє.
 Я у нім народивсь, і змужнів, і донині
 Городянином тут доживаю літа,
 То чому ж мені видяться обрії сині,
 Щовесни, щовесни — мої обрії сині,
 Понад селами цвіт, що з вишень облита,
 Коло чорних тичин білий хміль, що так
в'ється,
 Край, де стало замріяним серце моє,
 Де у синяві жайвір безжурно сміється,
 Дикий голуб з криниці водиченьку п'є...

II

У кожного є згадка особиста,
 Що зберіга з дитинства смак і колір.
 Пахтить вона бензином чи любистком,
 Ліхтар чи сонях їй на видноколі
 Одсвічує, — радієш, як хлопчисько,
 Коли вона дихне на тебе зблизька.
 І думаєш: не всім щастить дожити
 До мудрої прощальної пори,

Коли з минулим днем ви ще не квити,
А вже його женуть сучасності вітри...
Ось він воскрес на мить. І щез.

І сумно від утрати.

І жаль його...
Й не хочеться вертати.

III

Я не волів би жить, коли б зі мною
В мій слухний час пішли у небуття
Берізки ці, що білою юрбою
Шепочуться про лісове життя.
Я не волів би жить, якби в могилу
Покладено зі мною цвіт вишень,
І вечорову зірку, серцю милу,
І запашний, терпкий липневий день.

Я б світ прокляв, прочувши від пророків,
Що вже навік не буде по мені
Ані гірських розбурханих потоків,
Ані струмочків тихих навесні;
І горобців на плетиві антени,
І жолудів у ржі дубових віт...
Як добре, що лишітья після мене
Цей незбагнений, світлий, добрий світ!

IV

Жовтіє кульбабка,
така ще зухвало яскрава,
Така не підвладна
свавільним гульвісам-вітрам...
На гаяві світло,
мов зорі попадали в трави,

Ще й бризнуло сонце
 на неї
 з березових брам.
 Не вічно? Й не треба...
 Малеча про літепло мріє,
 А бджоли — про липи.
 Нехай собі зміниться все:
 Ну що їй, кульбабці?
 Не сивіє ще — золотіє...
 Коли ще той вітер
 її по степах рознесе!

V

І раптом згасає невгасне,
 Стає своїм часом невчасне,
 Немовби незнане, неждане,
 Незваною старістю дане.
 І як ти йому без розпуки
 Потиснеш простягнуті руки?
 І як ти йому серед ночі
 Поглянеш у Війові очі?
 Звертайся тоді до несхильних,
 До прадідів наших двоожильних,
 Що лан перед смертю орали
 Й на свіжій ріллі помиралі.

VI

Я умру, а ти залишишся,
 Білий цвіте край гори,
 Від жалю не заколишешся,
 Не зів'янеш до пори.
 Я умру, а ти зостанешся,
 Чародію — гаю мій,

Від печалі не стуманишся
У байдужості німій.
Я умру, але під вітами,
Ніби й зовсім вже погас,
Ледве чутно я ще житиму,
Наче іскра, ще я житиму,
Знаю: жеврітиму, житиму
Ніжним спогадом про вас.

VII

Йду стежиною лісовою,
А до мене — сухі сувої
Торішнього листя:
— Чого ти тут ходиш?
Чого від нас хочеш?
Пощо ти нас будиш?
Адже й сам такий будеш,
І сам такий будеш...
І смутно так,
журно зробилось мені.
Сів та сиджу
на зогнилому пні,
Над іржавим болотом...
Аж хтось мене — торк.
— Гей, а хто там?! —
А то паросток перший вербовий.
Мов лапкою кицька, лоскочеться:
— Ох, як хочеться,
Як мені хочеться
Зрости аж урівень
з тією старою вербою,
Що все літо шумить-шелестить над тобою,
Над твоєю смутною задумою...

— А як всохнеш?
 — Про це я не думаю!
 Ще ж такий молодий з мене паросток,
 Не до смутку мені, не до старості...

Йду галявиною лісовою,
 А під ноги мені — шарудливі сувої:
 — Ну, що ти шукаєш?
 Незчуєшся, хлопче, не охнеш,
 Як і сам отак всохнеш,
 І сам отак всохнеш...
 І чудно так, дивно зробилось мені.
 А чого я їх слухав?

Хіба ж мої дні
 Ер космічних не варті?
 Їх так уже мало
 До прощальної миті,
 що можна
 дивитись зухвало
 На цей світ,
 мов не бачив ніколи його
 і не чув...

Від судьби не втечу.
 А від чорної думки втечу!
 Йду і серце п'яню
 лісовою хмільною красою...
 Ну, а як же сувої?
 Кийком
 розсуваю
 торішні сувої.

VIII

Ніч прожену, розвію.

Подолаю

Навалу ненавісних сновидінь,
В яких, самотній, мучусь і волаю,
І назирці за мною — страх, як тінь.
Вік проживу в ім'я незнаних років,
Плакаючи земну стобарвну цвітть,
Аби мені щодня — щасливий про́кид,
Аби щодня — святої віри мить.

IX

Від спогадів на серці завжди смутно:

Отут — було...

І там — було...

О, хоч би як було сутужно й скрутнo, —
Хай буде з кореня щодня нове стебло
І плід на нім новий, щоб мали право люди
Сказати:

«Тут вже є,

А там — ще буде!»

X

Ціную кожен крок, що по землі роблю,
І спалах блискавки, що поглядом ловлю,
І кожен звук земний, що гострим ухом чую,
І кожна мить, коли, захоплений, мовчу я,
І кожен день новий, що на землі зустрів,
І кожен, котрий збіг, на ніч перегорівши,
І створену з пустель осінню щедрість нив,
І весни правнуків, де предки не були ще...

МАНДРІВНІ ДЯКИ

Вибóрно голоті: не хочеш ярма —
Від пана тікай, хоч Сибір, хоч тюрма.
А каторги страшно — паняй в чумаки,
А бурса обридла — в мандрівні дяки.
Їй-богу, цей, Господи, рай твій не в жарти:
У торбі — псалтир, оковитої кварта,
Заснеш при дорозі — хоч твердо бокам,
Та зорові красно й привільно думкам:
Вони ж таки бродять, як мед у барилі,
На страх полохливим у збудженій силі,
В зухвалій відвазі — чи пан, чи пропав...
Бо нащо ж ти, Боже мій, глузд мені дав,
Коли його давлять, і чавлять, і мучать,
Неумства навчають, безмовності учать!
Не ждїть мене, тату, до церкви попом.
Пїду собі степом... Он жниця з серпом,
Підсяду до неї та з притчі почну,
А може, й подовжим розмову нічну.
Не ждїть мене, мамо, дяком при попові,
Інакша стежина лягла бурсакові:
Од притчі до притчі, від хати до хати,
Завїтних стежок та думок пребагато.
І нині, і присно, і вчора, й сьогодні
Несу гречкосїям я слово Господнє,
Не блудне попівське, а серцю близьке,
Бо слово Господнє — це ж слово людське!

Отож, помолившись, та й ну по-людському...
Не ждіть мене, батьку та мати, додому:
Світ Божий широкий, ясна небосинь,
У вічній мандри пустився ваш син.

1964

Зелений Гай

КАРАВАНИ

Куди ви — у життя чи в потойбічність,
В земне буття чи в мороки нірвани,
Наївні й мудрі, як думки про вічність,
Пустельних жахів свідки — каравани?

Рої планет над вами комашині,
Під вами виру згубного зибучість.
Їм все одно — верблюди, чи машини,
Чи роботи, чи люди: неминучість.

О каравани! Як ніхто у світі,
Були б ви і безпомічні, і ниці,
І не здолати б вам пустель страхіття,
Роз'єднаним на кволі одиниці.

На вас навально падають самуми,
І ваблять вічним сном міражні юрти,
А ви — через Сахари й Каракуми,
І на горбах — безсмертна сила гурту.

1964

* *
*

Усе на Землі іграшкове,
На Місяці — справжнє, либонь;
І сріберні щастя підкови,
І вічний бездимний вогонь.

Усе на Землі, ніби казка,
А там — наче дійсність жива;
Ласкавців примісячних ласка,
Бувальщин беззвучні слова.

Щось буйне у серці зростає,
Бо місячну мову я вчу...
Як близько до Місяця стало!
Чому ж я туди не лечу?..

З недрукованого

НІЧНІ ПЕРЕГУКИ

Чом змалку до душі
отак мені припали
Нічні перегуки
на залізничній колії?
Аж мерехтять в очах
руді ребристі шпали.
І подумки жену
в імлу залізні коні я;
І ген у звабну даль
по рейках цокочу
Й хвилини бережно лічу,
Спиняючись на тихих полустанках,
Кохаючить у росяних світанках,
Де зеленіє за пероном став
І пахне молоком, і свіжістю отав,
І шпалами, й овечою отарою,
І з ближнього пакгавзу — бензотарою;
Де півні, треті півні,
так стараються, —
У ста раях
ста райським птицям зась, —
Коли кордони світла й тьми
стираються,
Пірнає місяць, золотий карась,
У плеса туману,
щоб сонцю дати дорогу,
Цьому Ярилові — язичеському богу,
Диспетчерові всіх космічних трас.

І — далі,
        повз тополі й світлофори,
Мотоциклістам хвацьким на соші
За переїздом давши фори,
Випереджати їх
        і від душі
Гукати навстріч вітру:
        «Йду! Іду!»
Ось курява услід...
        І вже немає сліду...
І сонце обважніле у zenit
Несе розбурхані свої протуберанці.
.....
О, чом мене
        так владно
        зве цей світ,
Глибинний світ
        забутих богом станцій!

14 травня 1972

СЕВІЛЬ

Каспійська райдужна вода,
У морі — вишок череда
На водопій іде в туман...
Азербайджан, Азербайджан!

Я думав, що прийду сюди
До гір, до нафти й до води,
А я прийшов, а я забрів
До чорних кіс, до чорних брів.

Не сплю, біжу до моря в ніч —
Вона і тут мені навстріч,
Мій дивний сум, нежданий біль,
Химерний сон — Севіль, Севіль!

Спиню. Покличу. Та дарма:
Я сам в порту, її нема,
Лиш теплий дощ та піна хвиль,
І все шумить: Севіль, Севіль!

О місто буйне, вітряне,
Розвій цей сон, врятуй мене
Від звабних вій, од рук тонких,
Що заведуть мене у гріх.

Втечу, покину Апшерон...
Та чи скінчиться мій полон?
А що, як і між рідних піль,
Поміж тополь, як труйний хміль,
Вчуватиметься звідусіль
Твоє ім'я — Севіль, Севіль!..

НАСЛІДУЮЧИ СХІДНИХ МУДРЕЦІВ

Подивись, Гюльчохра,
на розквітлий трояндовий кущ,
І ясні свої очі
заплющ
і за хвилю розплющ,
І побачиш:
того вже куща
і на згадку нема,
І лічити на ньому
шовкові пелюстки дарма:
Ці — лежать під ногами,
від них і рожево, і біло,
Кілька ще їх за вітром
ген-ген
аж на шлях полетіло,
Й стало менше на краплю
духмяної вільги-смоли,
Бо за мить тую краплю
невтомнії бджоли спили,
Й сонце низку росинок
на хмару взяло непомітно,
Й ця ось квітка, що скраю,
не квітне уже первоквітно:
Під цілунком бджолиним —
тепер іще більш запашна —
З немовляти-бутону
красунею стала вона...

Що ж змінилось за мить
на усій нашій милій планеті?
Полічи: стільки тут —
і царів, і рабів, і поетів.

1971, з недрукованого

* *
*

Якого кольору кохання?
Рожевого, мов те світання,
Що під вікном вартує в нас
Безмовно в наш таємний час?

А може, синього, як далеч,
Що зве в мандрівку молоду,
А може, чорного, як галич,
Яка віщує нам біду?

Відкриє, мабуть, мить остання
Всі барви нашого кохання.

1963

* *
*

Мила, на́ тобі арфу,
заграй мені, мила, на арфі!
Доторкнись до золочених струн,
і нехай воскресають всі барви
Таємничих півтонів...
Заграй мені, мила, на арфі.

Люба, на́ тобі флейту,
заграй мені, люба, на флейті!
У вуста їй легенько дмухни,
і нехай собі в зорянім леті
Звуків рій миготить...
Ну, заграй мені, люба, на флейті.

Рідна, лютню візьми:
і у неї краси не забракне,
Рідна, лютню візьми...
Серце в атомний вік
божевільної
ніжності
прагне!

І ЗНОВ, ЯК ТОДІ...

І знов, як тоді, в ту хвилину,
В ту хвильку, що стрелила ввіч,
Трагічно і молодо гину
На тризні твоїх протиріч.

То геть проженеш, то покличеш,
Не знаючи пестошам меж,
То років розлучних не лічиш,
То день самоти проклянеш.

І знов, як тоді, я не знаю —
Прийду ще до тебе чи ні,
Воскрес при тобі чи конаю
В шаленій височині...

1966

Я ТАК БОЯВСЯ...

Я так боявся вас зустріти літню,
Без вороття утративши оту,
Шкільну чаклунку, що колись у квітні
Мені «люблю» сказала на мосту.

Я так боявся вас зустріти іншу
Йї тоді вже розпрощатися навів
З безмежним світом щирого дитинства,
Де царювали ви аж цілий рік.

Наївний страх?

Моя ж ви Беккі Тетчер,
Чи знали ви йї тоді, що все мине?
Я не прийшов на традиційний вечір,
А ви прийшли: забули ви мене.

ВЕСНЯНИЙ ЕТЮД

Гай. Весна. Бузок буяє.
А моя маленька доня
Примостилась коло мене
На березовій колоді
Та й мугикає під носа
Щось навіяне весною...

А помовч-но, і послухай,
І прислухайся до гаю:
Чуєш, як різноголосо,
Як настійно і кумедно
В замаскованих кубельцях
Розкричались пташенята?

Вже й голівки нетерплячі
З теплих гнізд повистромляли,
Вже й роти — наготові:
«Їсти! Їсти!...»

А на матір,
Що несе для них поживу,
З неба цілиться шуліка.

А ще гірша від шуліки
Під кущем, де звикла птаха
Спочивати, причаїлась
Люта з голоду лисиця;

А ще гірший від лисиці,
По землі мисливець ходить,
Не жадібний, не голодний —
Добрий лагідний хлопчина
З непокірним русим чубом,
Із очима, як волошки.

Він, мугикаючи пісню
Про весну і про кохання,
Весь в росі, як в діамантах,
Може так собі, знічев'я,
Розрядить свою рушницю
Й роздробить пташине серце...

1964

БЕЗСМЕРТЯ

В ракеті Пушкіна читали,
А за бортом — космічна ніч...
Світи незнані пролітали,
Щезали в темі тисячоріч.
Й тріумфом вічного натхнення
Звучало ген на всі світи:
«Я помню чудное мгновенье,
Передо мной явилась ты».

З недрукованого (?)

НА ПЕРЕВАЛІ

А літо вже на перевалі
Перепочило після жнив,
Утерло піт і — далі, далі,
До вересневих щедрих див.
У небі синім до нестями
Стомились хмари від плавби,
І молодими жолудями
В дібровах світяться дуби.

1963

**ВЕРЕСЕНЬ. СОНЯЧНО.
ПАХНЕ СМОРОДИНОЮ**

Бражним духом відгонить
    смородини листя сухе,
Захмелію, згадаю
    все прикре, болюче, лихе,
Павукові на злість
    геть усі його пута порву,
Владним рухом звільню
    полонянку — побляклу траву,
Ще й пахучі кущі, —
    хай їх мують цілющі дощі,
Огортають сніги,
    сповивають гудінням хрущі...
Може, й... пута — нехай?
    Павутиння оце золоте?
Щоб усе — до ладу:
    в'яне сад мій і знову цвіте,
І струмки навесні
    навпростець через нього течуть,
Павуки восени
    йому саван мережаний тчуть,
І п'янючо так пахне
    смородини листя сухе...
Ах, забуду, забуду
    все прикре, болюче, лихе!

ІВОЛГИ

Іволги, іволги, птахи моєї околиці...
 Десь на Леваді болотному богові молитесь
 Одуд-фанатик, і звучні гастролі свої
 В парку культури зальотні дають солов'ї.
 А коло мене, у липовій гущі, де вибалки, —
 Втіха моєї околиці, іволги, іволги...
 Чуєте, чуєте сповнені туги й краси
 Їх материнські, турботливі їх голоси?
 Просять наївно, зворушливо: «З бурі та грому
 Ти ж повертайся,
   вертайся,
   додому... додому...
 Ждане повернення вибори, вимоли, виболій...»
 Як я вас чув, як вас кликав у вирі лихому,
 Ніжність моєї околиці, іволги, іволги...

1964

ТРИ ЩАСТЯ

Повзли в неволі ніч за ніччю,
Та дивним дивом марив я,
Не уявляючи обличчя,
Не називаючи ім'я.
Й мені на темнім видноколі
Три щастя сяли з темноти:
І перше з них — кохана воля,
І друге — хліб,
І третє — ти.

1958

* *
*

Ти кажеш:

«Було в мене щастя,
й навіки минулося щастя,

І знаку нема:

спопеліло,
як в жарі сухеньке стебло».

Не смій при мені говорити

про щастя
в минулому часі:

Коли воно вмерло безслідно,
то й зовсім його не було.

1966

ВЕЧІР. ТИША

Вечір. Тиша. Примружився всесвіт.
Ніч. Безмов'я. Задумався світ.
Він терпів і молився улесливо,
Повставав і конав від безчестя,
Утверждавсь як творець і як месник
Та не думав, не думав як слід,
Ні, не думав про себе як слід.

О, мовчіть на найвищій реєстрі,
Коментатори й піснярі,
На панелі приватні транзистори
І лунки гучномовці вгорі:
Наче кулька жонглера на вістрі,
Наша куля земна. Схаменіться —
Не співайте хоч мить, не моліться
Й не безумствуйте: думає світ.
О, помовчте — хай думає світ...

1 травня 1966

ПРИМОРСЬКІ ЕТЮДИ

I

Я повірив не в жарт,
     що балкончик мій утлий —
         це палуба,
 А дуби проти нього —
     зелені гінкі буруни.
 Я пливу,
     а за мною
         кошлаті запінені спалахи,
 Кривосмужні сліди,
     мов од п'яної борони.
 Море, мріє моя,
     ти — безмежжя,
         безладно пооране,
 Ти — безсонний прибій,
     ти — хмаринок відбита плавба,
 Розтинають тебе
     гострозубі свавільниці —
         борони...
 Боронити свій спокій від тебе
     коли-небудь
         навчусь я хіба!
 Ось пливу
     і живу цим тривожним,
         захмареним обрієм
 (Чи не ближчає він
     за крутою заслоною хвиль!).

І не прикро мені,
що зусилля мої —
тільки добрива:
Хай комусь урожай,
І ужинок,
І пристань,
І штиль.

II

Проти сонця на березі моря
Хтось невидимий дзеркальцем
бавиться:
То впіймає у нього промінчика,
То на хвилі назад його випустить.
Може, це дитинча пустотливе,
Що в люстерку вподобало іграшку?
Може, дівчина гарна жартує,
Заграє з моряками на катері?
А можливо, за каменем сірим,
Сивину передчасну ховаючи,
Все це робить колишня красуня
Й ледь не плаче, бо згадує
втрачене...

III

Приморські горобці біля чайок
на пірсі
Стряхають піну хвиль і покидьки
клюють.
Нема романтики у звичній їх говірці,
Й не звуть їх обрії
у небезпечну путь.

Їм байдуже — славетний порт...
 столиця...
 Чи затишний райцентр на степовій
 ріці.
 Під вітром штормовим їм корм
 насущний сниться,
 Хоч ген у піні хвиль — приморські
 горобці.

IV

Ще ж не наслухався я моря,
 не наслухався:
 Ні ревища, коли об скелю — хвилею,
 Ні лементу бакланів одчайдушного...
 О ні, я моря зовсім не наслухався.
 Його нема — а в вухах так і гупає,
 Далеко десь, а й досі квилить
 в пам'яті.
 Шепчу: «Люблю тебе!»
 Воно мене й не слухає,
 Немов сміється з нас,
 що так пишаємось
 Своєю твердю, перед ним —
 непевною.

7 травня 1966

* *
*

У зорях зміст?
У присмерку дібров?
Він є, він є,
                  та що мені від того!
Он вийшов з хати
                  вечір-сивобров
І на сопілку гра біля порога.
Чи то лісник?
А може, лісовик,
Що викликає солов'їне слово?
.....
Двадцятий вік...
                  А я не звук, не звук
До логіки,
                  коли мені казково.

1967

У КИЇВСЬКОМУ БОТАНІЧНОМУ

А я й не знав, що світ увесь бузковий,
Геть до кінця казковий, фіалковий,
І білий, отакий, як в снах бува —
Аж обертом від нього голова,
Аж не вмістить очам його суцвіття,
Не осягнуть усіх одтінків віття,
Не звикнути до пахощів тих віг...
Хіба ж я знав, що він з бузку, наш світ!

1967

ЧОМУ?

Якої ж надивився я краси!
Яких наслухався мелодій!
Синіли присмерком на обрії ліси,
І місяць верхи плив на хмарі-тихоході,
Й настійний одуд, цей болотяний Равель,
Дві нотки вар'ював з натхненням наодинці,
І жаб викльовував епічно журавель
З трави у заболоченій долинці.
Аж ось і лука, й ліс — усе пірнуло в тьму,
Пручався лиш окраєць призахідний...
Усе мені отут було болючо-рідно,
А я йому, немов сторонній гість...
Чому?!

1967

* *
*

Я хотів би, щоб метелиця
Все минуле замела,
Щоб любов моя нежданая
Первозданною була,
Щоб горіли ми, не тліючи,
Попеліючи дотла!

Я не знаю, не розпитую,
Не клянусь і не клену,
Хай на все накинє віхола
Непроглядну пелену,
Хай про ніч цю не зостанеться
Ані спогаду, ні сну!
Тільки б дальні, тільки б зоряні
Тьмяні межі перейти.
Щоб ні кущика, ні каменя
На осяяній путі, —
Лиш метелиця за вікнами,
Тільки вічно — ніч і ти!

1945

* *
*

Видно, видно шлях Полтавський...
Ти мене й не ждала там,
А прийшла і пригорнулась,
Наче з пісні осміхнулась
Недоспіваним ім'ям.
Звідки ця шинель похідна?
Де я був — без тебе, сам?
Слід забутий,
Сум безслідний...
Видно шлях Полтавський, видно, —
Ти й у пісні ждала, й там.

1946

НА БАШТАНІ

Ох, і жилося на баштані,
Де цілий день — аніцвірінь.
Лише ординці голоштанні
Атакували наш курінь.

Недбало сіяв реактивний
Висотні відгуки луни
На степ вусатий переджнивний
І на рекордні кавуни.

Хмаринка пір'я алебастрове
На тло ронила голубе,
Кружляв шуліка й, мабуть, заздрих,
Що вітер пух на ній скубе.

1967

* *
*

Коли не гай — хоч падолиста рух,
Коли не степ — нехай полинний дух,
Хоч тінь життя залиш мені, о вічність.
Аби
не бездиханну потойбічність;
Хоч здогад про цей світ,
якщо не зір, не слух.

1968

ЩЕДРІСТЬ

Хто смів сказать мені: не руш
Скарбів, що осінь нагромадила?
Червона щедрість диких груш
На мить красою нас розрадила.
Берези світлі мідяки
Й дукати пропонують: нате вам!
Хіба ж ми тут не жебраки
В лахмітті чвар, що в торбу латану
Все просим, просим — дай та дай —
І у весни, і в літа, й в осені...
А цей золотоверхий гай
Віддав нам без жалю всього себе.
Чого ж не поділили ми,
Яких іще багатств потрібно нам,
Коли так близько до зими,
До одноцвіття срібного!

1963

* *
*

Є у звершенні сум безпричинний,
Є в шуканні утвердження дух...
Безкінечно малі величини,
Безперервного розпаду рух.

Зупинись на уявній зупинці,
Осягни магістраль до мети,
І помітиш: у кожній частинці
Є свої неосяжні світи.

Мчать роями секунд каравели,
Чую часу подрібнений плін...
Це не смерть, не пустиня, а велич
Безконечно малих величин.

1968

МАРСІАНКА У СИНІМ ШОЛОМІ

Марсіанка у синім шоломі,
В золотім, як реклама, плащі,
Оселилась у нашому домі.
На балконі живе, на плющі.

Причепилася цупко до нього,
Тріпотить, як метелик нічний...
І, покинувши звіт свій річний,
Знаю, ходить з упертістю йога
Мій сусіда-мовчун, рахівник
На балкон... Як же скоро він звик
Відтіля повертатъ аж уранці,
Коли з двору вивозять сміття!..

Цілу ніч він плете марсіанці
Про своє невеселе життя:
Про невдячних дітей і про тещу —
Джерело його хатніх страхіть,
І про чортів коліт, і про те, що
Так на світі немислимо жить.
І стоїть, і стоїть на балконі,
Бідна жертва дрібних помилок,
І ряхтить на тремтячій долоні
Марсіанського щастя пилоч.

* *
*

Музико довколишнього світу,
Ранньої і пізньої пори
Скільки тебе, щедрої, розлито —
Сонячної, звучної, — бери!

Брав би тебе, брав і не набрався,
Пив би — не напився досхочу,
Барвами твоїми убирався,
Як сади в черешню й аличу,

В сяйві недосяжного zenіту
Суть твоєї віщої краси,
Музико довколишнього світу,
Вічності й Хвилини голоси!

18 липня 1967

ТИША

I

Лежу і тишу слухаю живу,
Рожево-синю, передгрозову,
Не чую, тільки вгадую у ній,
Як білоротий скромник, деревій,
Щось шепче сон-траві й кошлатий джміль,
Мов корабель на міліні у штиль,
Осів на тихі луки, де трава
Перешепти свої перелива
На гіркоту й — о диво наяву! —
На тую тишу переддощову.

II

Горілиць лежатиму, чекатиму,
Аж від тиші в ушах стане дзвінко,
Поки розпадеться, як на атоми,
Ця блакить на крихітні хмаринки.
Я ще змалку знаю їх походження.
Чом же ця глибінь мене так кличе
І чому цих клаптиків народження
Видається дивом таємничим!

НЕСМІЯНА

Лірично-казкова поема

I

Я Іванко дурний —
випасаю волів крутобоких,
Край курної дороги
пильную чужії воли.
Дурнем звать мене ті,
хто батьків моїх чесних, убогих
Зневажа,
бо й кілочка на тин
спадкоемцеві не набули.
Я Іванко дурний —
ні стодоли не маю,
ні коней,
Тільки вдача зухвала
зосталась у спадок мені:
Щось утну я — сміха! —
червоніші стають од півоній
Молодиці й дівки,
і вдовицям
яснішають очі смутні.
Я Іванко дурний —
мені красно у латаній світлі,
У жорстокому світлі,
де вільно панує батіг,
Я сміюся з біди,
щоб ніякі жахи-лихоліття

Не загнали мене
у зневіри самотній барліг.

II

А як вдарив мороз той, моцар,
Горлопанів прислав своїх цар,
Краснобаїв казенних своїх,
Що сурмили у кований ріг,
В барабан калатали тугий,
Мов рекрутів скликали на бій,
Аж не бій вістували якраз —
Небувалий царевий наказ:
Чари гемонські розворожить,
Несміяну-дочку розсмішить.
Гей, віддасть він маєтки свої,
Хто на хвильку розважить її,
Хоч би темним той був вівчарем,
Він за те його зробить царем.

Як зачули ту вість чабани —
Та й до мене: «Іване, утни!
Ой уріж їм, Іване, утни,
Ти ж і мертвих підводиш з труни!»
Як зачули гувльвіси в шинку —
Та й до мене: «Це ж раз на віку,
Ой Іване, це ж раз на віку —
Жартом долю зажити легку!»
П'яна чарка по кругу пливе,
П'яна думка бере за живе:
Нащо бути мені пастухом?
Буду царській дочці женихом!
Нащо бути мені бунтарем?
Буду сам над рабами царем.

III

Прощавай, лободяна могило,
 Де матусине серце зотліло!
 Не доїсть, як жила, заощадить,
 А печаль удовину розрадить —
 Почастує, порадує сина...
 Не за кучері й оченьки сині
 Мав од неї турботу гарячу,
 За одне — за веселую вдачу.

Прощавай, тонкорука шинкарко,
 Ще й без грошей піднесена чарко!
 Не за ситих волів пастухові,
 Не коханцю за ночі медові
 Наливала — за гостре за слово,
 Що було від журби, як заслона.
 Прощавайте, мовчальники щирі,
 Побратими — воли мої сірі,
 Не погейкаю вам, не покличу,
 Не побачу я вас, не помічу
 З піднебесся верховного трону,
 Злоторогу нап'явши корону.

IV

Привели мене, привели мене,
 Привели мене до царя,
 Там дочка його, там дочка його,
 Там дочка його, мов зоря,
 Мов печальниця вечорова,
 Ані хвора, ані здорова,
 А яка вона — дідько зна —
 Неусміхнена, мовчазна.
 Огинається, огинається,

Огинається, як примара.
На чолі її, на чолі її,
На чолі її чорна хмара.
    А за вікнами — тіні страт,
    Біля плахи — баньканий кат:
    Хто царівну не розсмішить,
    Він ураз його порішить
    Або...
    Що — або?!!

V

Три дні мені дано,
Три дні мені дано
Й три ночі на діло моє.
Сюди, Несміяно,
Сюди, Несміяно,
Де бізнесом вдача стає;

Де дух мій свободний
І жарт первородний
Працює на нього, як клерк,
І радість моя —
Наче брід перебродний,
Як звабних реклам феєрверк,
Де ревно витесую
                                з мряки й туману
Здоровому глазду труну.
Сюди, Несміяно...
Три дні мені дано
Й три ночі.
О Боже, почну.

VI

— Коли ж не розсмішиш, —
 лоскоче слух мій хтось,
 Якийсь пігмей
 У ковпаку препишнім, —
 Сам обирай:
     чи смерть, чи те,
         що довелось

Нестраченим зазнать
 веселунам колишнім.
 — Що саме?
 — А поглянь. —

    І привели мені
 Якусь мару патлату з підземелля,
 Штурнули під ребро:
 — Поглянь на пустомелю!
 Бач, згодився у вічній глибині
 Покірно ждати, поки Несміяна
 Оцінить хоч один його бездарний жарт.
 Але йому лиш натякнути варт —
 І вже наказ гуманний буде дано:
 За мить одну врятує кат його.
 — А... він?
 — Уперто жде.
 — І досі жде? Чого?
 Над ним не ніч,

        не день,
 А кам'яне склепіння
 Та в павутинні —
 жирні павуки...
 — Чи в тебе є мета?
 — Мета моя — терпіння. —
 І впав грудьми на мокрі маслаки,

Що кинуто йому,
немов собаці.
Він їх шукав на нюх
у мороці й у мряці.

.....
«Терпіння? — думав я. —

Хіба ж його струна

Стогнать напружено

здатна до безміри?

Який це жах — дивитися на сіре
Й не снити бунтом сонця і вина!
Все ждять? А біль який?

Чи ж під лежачий камінь

Сама собою потече вода?

Тож бий по нім

до крові

кулаками

І знай:

не зсунеш — чорна жде біда».

VII

Все тьма і тьма.

Чи ж довго до світанку?

Що ти зробила, смертовійна ніч,

З балакуна, з наївного Іванка?

І гумор, і сатиру всіх сторіч

Йому вдихнула в ультрачуїне вухо,

Аби хоч раз лишивсь без діла кат.

А що ж царівна?

Знов — уста без руху,

І погляд, призвичаєний до страт,

Протнув мене, мов синя голка, зимно.

Я жартував.

Ще мить, гадав, — і гримне

Ревучим реготом царева цитадель,
 І в затишнім водоймищі форель
 Озветься, сміючись колоратурно.
 Я витонченим був.

Я блазнював халтурно.

Я з шкури ліз, бо страх передчуття
 Мені велів чіплятись за життя
 І чудом осягти всі стилі, всі манери
 Сагириків: і Свіфта, і Мольєра,
 І Франса, і Вольтєра.

Ні, дарма!

Знесилів я. Вона була німа.
 Будь проклята, царівно Несміяно,
 Ти так і не всміхнулась на мої
 Жертовні жарти.

Ніч безмовно в'яне,

І смерть мені віщують солов'ї,
 І кат мітлою замітає плаху,
 Щоб я отут до ранку не дожив...
 Невже тому, що змусив бідолаху —
 Свій жарт — іти на штурм,

аж тремтячи від страху,

А через те й тебе не розсмішив?

Ні, не тому. Я знаю.

VIII

А чому?!

IX

Усе влаштовано до страти,
 На вежі бовкнув сонний дзвін,
 Завили свій псалом кастрати,
 Усі пискляві, як один.

Поклав я голову на плаху,
Кружля над нею чорний птах,
У вічі бачу костомаху,
Ще й ката з довбнею в руках.
І в мить подовжену, мов роки,
В єдино праведную мить,
Своїх дівчат веселооких
Я уявив як вочевидь;
Усіх вдовиць веселогубих,
Усіх співучих матерів,
Отих, що жартом гнали згубу,
Смішинки сяли з-під брів.

Сміялись бубни і баяни,
Ще й саксофон з далеколить...
Ну що ж, не смійся, Несміяно,
Я сам сміюсь.
Твоїх страхіть
Я не боюся,
Зневажаю
Твою нещирюю журбу
Й, мов тінь святенницького раю,
Цю накопилену губу!

Я бачив: за віконні грати
Несла ти лжу очей сумних,
А в них, ждучи моєї страти,
Зубами клацнув хижий сміх.
І думка праведна і дивна
Мене осяяла: хіба
Ти — вередлива царівна?
Ні, Несміяно, ти — юрба;
Ти юрмище, бездарне зроду,
Що кирпу гне і дотепер
Під машкарою — то Народу,

То Надлюдини з Божих сфер.
Тобі чужа душі тривожна
Або весела іпостась,
Тебе цинізмом ката можна
Розважити, а жартом — зась!

Ось міну скорчила скорботну,
А в оці — жовчі перегар...
І я байдужість цю мертвотну
Прийняв за лихо лютих чар!?
О, славтесь, жертвенні кентаври,
Ви кров за ближніх пролили.
Топчіть міщан фальшиві лаври
І не приймайте їх хвали!
Мені б душевну вашу вроду,
Щоб я поліг в ім'я Доби,
В ім'я розкутого Народу,
А не продажною юрби,
А не в ім'я сатрапів сірих,
Яким чудні мій плач і сміх,
Не для овацій їх нещирих
І не для змов їх потайних!
Бий, кате, бий!

Не жаль нітрішки

Себе, а людям — поготів:
За гріш базарної усмішки
Я запродатися хотів;
Над гробом серця правив тризну,
На змову ладен був піти
Із власним «я», робити бізнес
На бідній совісті...

Прости

Мене, магусю. Помираю
У пеклі юдиного раю.

Х

Я вчорашній Іван,
я сконати під довбнею мушу,
Накладу головою,
життям молодим заплачу
За той ласий шматок,
що хотів задля нього я душу
Запродати, й тепер
в небуття
просто з плахи лечу.
Я премудрий Іван,
мене посестри віщі вмудрили —
Мені смерть і життя
розпетляли таїни доріг...
Мить лишилась мені.
Але встигну:
хлюпну, як з барила,
На здоров'я нащадкам —
вишневий
рум'яний мій сміх.

1967

Зелений Гай

ДУМКИ НА ПОЛУСТАНКУ

Поїзди придумано для того,
Щоб у далеч кликали мене.
Попоїздив я вже, слава Богу,
Що ж мене ізнов кудись жене?

Чув я зблизька Спаської куранти,
Місячний на морі бачив слід...
Не туристом і не екскурсантом —
Пасажиром я родивсь на світ!

Хай назустріч гони-перегони,
Цілина небес і хмар дрантя...
Що ж робить, коли й з вікна вагону
Я люблю довколишнє життя,

Вічно несподіване, строкате,
Змінне, як матерія сама:
Трохи забарився — й не впізнати,
Мить одну прогаяв — і нема!

1970

ПРОБАЧЕННЯ

Я міг би жити й тут.
Немовби народився
На цій землі. Чужого тут нема.
Я на Десну
іще й не надивився,
А вже без неї
мріяти дарма.
Де бачив я ці береги, ці коси,
Цю синяву? У думці чи у сні?
Де змалку чув
цей шепіт стоголосий,
Що з тиші виника
при березі й на дні?
Пробач мені, чернігівський мій краю,
За те, що я десь їздив, і ходив,
І раював, мандруючи, без раю,
І див шукав, твоїх не знавши див.
Пробач мені, побачена уперше,
Сувора земле пращурів моїх,
За те, що, серце навпіл не роздерши,
Я половини тут лишить не встиг.

1971

* *
*

Хочеться туди, де нам на плечі
Осідає зоряний туман,
Хочеться туди, де тихий вечір
Не потворить свистом хуліган,
Де не сіє страх його свинчатка,
Не копилить носа детектив;
Де не чують хлопчики й дівчатка
Белькотіння п'яних їх батьків;
Де завзяття юності — в розмаї
Визріло й щасливо розцвіло...
Хочеться туди, де нас немає,
Може, ще нікого й не було?

8 січня 1973

ПРАГНУ СОНЦЯ

У садочку, в лісі, в лузі
Стебла й руки верховіть,
Вічні недруги і друзі
В давній спразі, у напрузі, —
Всі до сонця: Жити! Жить!

З ряски, з папороті, з тіні,
З гущі, з пущі, з туману,
З моху, з жаху, з павутиння
Все — в безодню осяйну.

Прагну сонця!

В травні... В грудні...
На світанні... Пополудні...
Для онукових століть
Вир я полум'яний раю
обираю. В нім згораю,
І згорю. Аби не тліть.

Червень 1966

* *
*

Ось на безсніжному морозі
Розчервонілася лоза.
Ще буде їй в апофеозі
Студених ранків бірюза,
І срібні лицарські шоломи,
І королівський горностай,
Еквілібристика слалóму
Й хурделиць бальний білограй.
А зараз тут всі голі й босі,
І жаль у серце заповза,
І гола труситься лоза,
Мов та жебрачка на морозі.

1967

* *
*

Тиша будить мене,
а не сон навіває,
Розбудила в мені
нерозбудне давно,
Й заколисане гомоном,
враз вибухає,
І терзає,
І тішить,
І вабить воно.

Тож вертайся до мене,
розважливий гамір,
Заспокой моїх дум
розворушений вир,
Щоб ні мук, ні вагань, —
бо ж не той мав я намір,
Ідучи в цей німий,
насторожений бір.

1970

* *
*

Н. Б.

Я знав музику: очі сині,
Від ніжних пальців — запах трав...
Він на німому клавесині
Собі й богам беззвучно грав.
Натхненно грав. І трель ласкаво
Манила щастям перших мрій,
І поставала дивним явом
В чудній уявності своїй.
Обожнив він її зачаття,
Людського виру віддалік,
Та дух натхнення, мов прокляття,
Над ним німотністю навік,
Над ним самотністю навік.

9 липня 1969

* *
*

А в лісопарку — солов'ї,
Тисячолітні солов'ї,
Вони й Ромео та Джульєтті
Рулади сипали свої,
Оті ж витьохкували трелі
В альковах ночі потайних,
Аж поки в неба на тарелі
Не загарчало сонце: гріх!
І на святенницькій планеті
Під шал безбожних молитов
Старі Монтеккі й Капулетті
Вчинили замах на любов.

1963

У ЛІТА В ГОСТИНІ

А що, зимовість волохата!
А що, буденний сірий дім!
Мене запрошено на свято
Не кимсь, а літом золотим!
    Недовговічну, повну пилу,
    З її хистким напівтеплом,
    Воно весну переступило
    І гостям щиро б'є чолом;
І повнить спекою по вінця
Степи, де сиза далина,
І там, за звичаєм ординця,
Намети й шатра напина:
Ген-ген в лугах на сіножаті
Копиць голівоньки чубаті...
    А спека дужчає і лущить
    Стручки акації в саду,
    І зілля труйне та цілюще
    В одну збраталося орду;
І зорепади пишуть повість
Про літо перами жар-птиць,
І переможена зимовість
Конає в серці горілиць.

1968

* *
*

Бджола із карими очима
І коники зеленоокі
Поета слухати навчили
Погідних днів останні кроки.
Він слухав їх і дивувався,
В німій побожності завмерши,
І світ підтоптаний здавався
Йому побаченим уперше.

1972

ГОРОБИНА

Н. Б.

Кого цнотливість яблунева
Чи мрійність липова, липнева, —
Мене ж тривожить восени
Вогненний шал горобини!

Все, що було колись зелене, —
Берези й вільхи, буки й клени, —
Повільно згасло, а вона
Уся в огні, горобина.

Стоїть в безумному паланні,
Без солов'їного признання,
Лиш власні віти багряні
Співають гімн горобині.

І я, і я прийшов до неї,
Забувши рожі і лілеї,
Голублю, пещу і кляню
Скривавлену горобину.

Що їй зими холодні риси!
Вона, як факел, серед лісу
В жаданні буйному одна —
Горобина, горобина...

1963

ШУКАЮЧИ ЛЕСИНУ МАВКУ

Осінь.

Земля по дощі — ну й глевка ж!
Ногу не висмикнеш.

Осінь.

Болото.

Мавко! Шукає тебе твій Лукаш.

Осінь.

Сльота.

Головіття-голота.

Цвинтар чи ліс?

А було ж, а цвіло,
Шумом яріло, буйнням кипіло,
Серце розчуливши — кожне стебло,
Всяке зело, — душу тішило й тіло.
Чий він? Не ваш...

І не ваш...

І не ваш,

Клени й берези...

Хатинна мертвота.

Мавко! Гукає тебе твій Лукаш,
Дупла відлунюють.

Осінь,

болото

Душу його викликають на герць —
Тихий,

підступний,

зрадливий,

незримий,

Наче недогарки змучених серць,
Тліють в печі головешки без диму
І без вогню.

Де весна?

А була ж

Вільних струмків

золота перекличка...

Мавко,

жадає тебе

твій Лукаш.

Осінь і осінь.

І морок.

І мжичка.

Скільки ще голих, знедолених віт!..

Мавко,

сумує без тебе

ввесь світ.

1971

МІЙ ДОБРИЙ СМУТОК

Не виснажений і не замордований
Бруківкою безбарвного буття,
Мій добрий смуток, наче кінь некований,
Ковзається на стежці в майбуття.
На творчій стежці, лиш мені призначеній,
Що в'ється крізь терновий живопліт,
Поразками і болями позначеній,
Немов слідами зраних копит,
Мій добрий смуток! Я і сам не відаю,
І сам не знаю — де йому ступить...
За мертвою журюся Антарктидою,
Якої вже мені не розтопить.
А може, за конаючими з опуху,
Бо їх не порятую ще ніяк.
А може, за незнайденими строфами,
Заміненими з горя бозна-як...
Мій смуток... Він дратує, він підкочує
До горла ком пекучий, як вогонь,
Але без нього й дня прожить не хочу я,
Без вічного супутника мого;
Без болю золотого за незвіданим,
Угаданим, як недочутий грім
По блискавці; за ранком ледь розвидненим —
Предтечею бурхливої зорі.

* *
*

Дуб аж тягнеться
довгими вітами
долу, до білих ромашок:
— А які ж бо ви ніжні, білявочки,
йдіть під мій дашок,
Я надійно сховаю
незаймане ваше цвітіння...
— А ми хочемо сонця!
Й дощу!
Та не тіні, не тіні!
Хай вже краще гроза...
Аж до скону...
Аби лиш — не тіні.

* *
*

Я прокинувся рано,
я побачив, як зорі уплав
Утікають на обрій,
де ворухиться марево дня,
Де туман свою трасу
із долини моєї проклав
У безкрайність рожеву,
а до неї — рушай навмання!

Я на трасу туманну ступаю,
я до сонця піду.
Хай зеленим безладдям за мною
ця знайома долина майне...
Але біла бруківка вгорі
розпливається, як на біду,
І здаля мене дражнить, здаля,
з недосяжності
манить
мене.

5 липня 1967

* *
*

З-під шиферу і руберойду —
 Пташиний пух, мов перший сніг,
 Летить ранковою порою,
 Як сотні літ летів з-під стріх,
 З-під споконвічної соломи —
 На всіх вітрах, в усі кінці,
 Та все одно вони тут — дома,
 Оці шпаки і горобці.
 Хай шиферна, або залізна,
 Або солом'яна — вгорі,
 Отут правічні їхні гнізда,
 Де рідний щебет на зорі.
 Чи рій ракет над ними в леті,
 Чи білий пух, мов перший сніг,
 Свій дім лиш по одній прикметі
 Впізнають: тут малята їх...
 І на тривожній цій планеті
 Так смутно й радісно за них.

1971

* *
*

Часе тихого-тихого надвечір'я,
Що прийшло повз дуби
і повз липи оголені,
Над старих лопухів
жалюгідне ганчір'я,
Мов невидиме ще,
лиш угадане полум'я, —
Ти — мов та колискова,
почута від матері,
Коли тільки зорів
мій несходжений світ;
Ти — як тиша
у гирлі погаслого кратера,
Що хова таємницю
відлітених літ.

1972

БЕЗ ТЕБЕ, З ТОБОЮ

Туманіє усе. Тільки — ти.

І така — що бере мене жах:

Ось відьомський стриптиз,

голі відьми,

канкан на ножах, —

І це — ти.

Пропливають лебідки

легенькі, пухкі, молоді, —

І це — ти.

Лоскiтливi русалки

мучили місяць у чорній воді, —

Мати сина годує

при сонці в траві лободі, —

І це — ти.

Осоружне і звабне

У сні, у реальних речах, —

Все це — ти. Тільки — ти.

Туманіє без тебе в очах.

Увесь світ

Туманіє в очах.

1 жовтня 1970

* *
*

Н. Б.

Нас єднає давнє й неминуще —
Золотих світанків кожен звук...
Безліч мук і звершень осягну ще,
Поки зброю випущу із рук.
Та й тоді — не в тузі та знемозі, —
(Осміхнеться полудень синам!)
На твоєму тихому порозі
Я її нащадкам передам.
І зачувши здалека похідну,
Ту, що вітром смутку опече,
Привітаю зірку призахідну,
Обіпруть мовчанням на плече.

*20 червня 1969,
з недрукованого*

* *
*

Ветхий і старий, зіпрусь на палицю,
Під твоє приплентаюсь вікно.
Щоб тобі не так самотньо спалося,
Пригадай одмріяне давно.
Серенад тобі я не співатиму
(Високо живеш... не ті літа!..),
Хай летить, розщеплена на атоми
В серце твоє ніжна німота.
Ти у нім будь-як з'єднаєш часточки.
Випустиш на свій домашній кін
Нетривке і нетривале щастячко,
Трагедійний блазню — Арлекін!
І в ім'я розлуки многорічної
Ти хоч раз простиш за всі рази
Тривіальність рими дактилічної
Легкоплинність пізньої сльози.
Бо ж тепер ні сумніву, ні рішення,
Ані примх колишніх, ні образ,
Лиш тягар останнього розгрішення,
Лиш буксир чужих звитяжних трас.

З недрукованого

ВЕЧІР ЧОРНОЧУБИЙ

Мотає вечір хмарою —
чорною чуприною,
Від зіроньки-жаринки
цигарочку прикурює.
Мавка, його дівчина,
чи вийде, чи ні,
А він уже русалку
на озері піддурює:
— Ой, виглянь та вийди
з води голубої,
Будемо в парі
довіку з тобою,
Берімося за руки —
та й до моєї хати
Любов запізнати,
дітей колихати.
А він тої хати
не мав і не має,
Забудь, зеленокудра,
слова його предивні, —
Він чорним чубом має,
усіх красунь займає,
А ніч його уговкає
ще до перших півнів.

10 грудня 1970

* *
*

Під неситий зойк хижачок-сойок,
Під безглуздий розчерк ластівок,
День новий, умиваний росюю,
Робить у незнане перший крок.

Він іще романтик, ще не практик, —
Що йому судьби дев'ятий вал:
Слушна мить розщеплених галактик,
Кв́азарів страшний потенціал?

Він собі у всесвіті існує,
Ниточку буття свого снує,
Безтурботно й весело веснує,
Знаючи, що й вечір настає,
Знаючи, що й осінь настає.

1970

* *
*

Чом ти, дубе, слухняно
 зелений свій скинув шолом
 І зміняв на шапчину руду, —
 а тепер вже й — шапчину?
 Перед ким?
 Перед ким ти, можете, шапкуєш?
 Та невже перед місяцем лисим?!
 Він же більш не чаклун,
 не любовний отой ворожбит,
 Що срібливсь у піснях.
 І на нім, як на битій дорозі,
 Курява від чобіт і коліс.
 А коли придивитись уважно,
 Мабуть, десь по кюветах —
 і недокурки, й банки консервні..
 Чи з пошани до Марса? Дарма!
 Там нема ні червоних дібров,
 Ні отих фантастичних каналів,
 про які, може, чув.
 Ні, нема і нема, і нема!
 Й марсіян не існує лобастих
 Із носами залізними,
 й повних жаги марсіанок..
 Перед сонцем? За гору втекло:
 не воліє дивитись,
 Як стоїш голяком.
 Глупа ніч..
 Знаю вже, перед ким.

Додивився й збагнув:
    перед плямкою тьмяною в небі,
Що з-за хмар визира, —
    перед донькою дальніх галактик!
Ще ж її не розвідав ніхто
    й не топтав її ґрунту чи магми,
Й, може, там, —
    саме там! —
        і дива веселкових садів,
І канали — молочнії ріки,
    і на них каравели
Неземної краси,
    і стоять на борту чарівниці,
Що з безодні віків світляних
    нас примушують
        марити ними,
Й сумувати без них,
    і шапки перед ними скидати,
Й низько бити чолом.
Безпорадним
    без казки
        чолом.

1971

* *
*

Вихор мчить — аж іскри креше,
 Спробуй в сіть його злови,
 Пазурами люто чеше
 Гриву сивої трави:
 — Гей, пустельнице побожна,
 Препокірна мурава,
 Все зчинить з тобою можна,
 З переляку — ледь жива!
 Всіх розгрішуєш, убога,
 Всім вітрам поклони б'єш,
 Тож стелись мені під ноги,
 Й ви, тополі, гніться теж!

Тонкі віти? Ломить віти.
 Ніжні стебла? Рішенець!
 Як усі шаленці світу,
 Йде зухвало навпростець,
 Б'є в дикунські барабани,
 Лущить тишу, мов горіх,
 Вимагаючи пошани
 В безборонних і німих.
 Та не всіх під ноги стеле,
 Дореве до того дня —
 Налетить на креміль скелі
 Та й заскиглить, мов щеня.

ТРЕТІЙ КОНЦЕРТ РАХМАНІНОВА ДЛЯ ФОРТЕП'ЯНО З ОРКЕСТРОМ

Був дивосвіт,
і зник,
і знов з'явився.

Був щедрий дух.
І щез.
І знову — тут.

Був голуб-дим.
До хмари легко звівся,
Був отчий дім.
Волошки там ростуть.

А згадка— що?
Печальна порожнеча?
Чи загадка?
Хто може розгадать?

На зелен лужку бавилась малеча,
Селянська й панська,
Злидні й благодать.
І першим цим — нічого не згадалось
Від сонячних дієзів земляка,
І перших цих
німа тендітна жалість

Не мучила, коли чиясь рука
Торкнулася таїн клавіатури,
І обірвалась, і торкнулась ще,
І не прийшла до них чужа зажура, —

Прийшли свої
і жаль,
і біль,
і щем:
Немов це в них
був світ
і знов з'явився;
Немов у них
був дух —
і знову тут;
І голуб-дим
над хатою підвіся,
І рідний сум
у красний ставлять кут.

1971

* *
*

Мені було б легше,
я знаю,
Під музику
помирати.
Нехай би і скрипки, і флейти
прощались зі мною, як друзі,
І хай би не реквієм бився
вдовою у трепетній тузі,
А свято буяло весільне,
одвічні тамуючи втрати.

1964,
з недрукованого

ПОБАЧЕННЯ

День пригасав. Поволі пригасав,
Як вогнище забуте у безвітря.
Звірятком вогняним ще промінь десь гасав
На заході по райдужній палітрі.

Не пишеш ти мені, то й що ж — і не пиши,
Удвох ми пусткою блукаєм приміською,
І надвечір'я це обом нам до душі,
І в бурю віриться від тиші й неспокою!

1970

ГІДРОПАРК

Що буде завтра? Нині — пароплави
Очима проводжаємо... Куди?
Аж ген за край рожевої води,
Де, як міраж, затоки і заплави.
Що буде завтра? Нині, мов кентаври,
Дерево-люди, коне-дерева;
Золотоверхість Київської лаври,
Зорі тоненька смужка, ледь жива.
Що — завтра? Нині — правий берег круто
Із лівим, низовим, стає на прю,
І вірять, вірять, вірять наші руки,
Сплелись і сліпо вірять наші руки
В цю тишину і, наче в запоруку
Безхмарності, — в пречисту цю зорю.

1970

П'ЯТИЙ МІКРОРАЙОН

Мов опускаючи завісу
Край золотих своїх воріт, —
Недоторканна смуга лісу —
Чарівника замовний щит.
До нього крани, — стоп, машино!
Траншеї, — далі ні на крок!..
Беріз мольба білоколінна,
Захісне плетиво стежок.

Імла тамує і туманить
Категоричність автофар,
І манить, манить, глухоманить
Дощами виточений яр,
Вітрами виточені мури
Цих заворожених дубів,
Де жовтолистя вовча шкура
Тремтить під градом жолудів.

І багрянім первинним дивом
Я, зачудований, стою
І чую видзвони тятіви
У неполоханім краю.
І город мій, що меж не знає,
Лишає скраю чад і дим
І шапку шиферну скидає
Перед обмеженням своїм.

* *
*

Тріумфи розквіту,
які ж ви нетривкі!
Зеніти радощів,
які ж ви непостійні!
На сході — золоті мандрівники,
На заході — вже човники спокійні.

І очерет за річкою погас,
Змівши на постель палахкотіння,
І гордія
в його вечірній час
Бере з небес
у діл
земне тяжіння.

*20 березня 1972,
з недрукованого*

* *
*

Комусь, не мені, не для мене,
 Колись, не сьогодні, т о д і,
 Всміхнеться моє безіменне,
 Відіб'ється в чистій воді —
 Не знаю, чиєю красою,
 Якою з нежданих прикмет:
 Дівочою диво-косою
 (Не модний сьогодні портрет!),
 Чи блиском очей електронних,
 Які не замінять живих,
 Чи глибом урочищ бездонних,
 Що прийде на хатній поріг,
 Як родич... Єдиноплемінна
 Себе не впізнає земля.
 Комусь, не мені, не для мене,
 Засіє арктичні поля,
 Приборка чудовиська дикі,
 Пригасить фанфарний мажор
 І виставить замість мотики
 В музеї сучасний мотор.
 І, може, мов зірка негасна,
 Діставши безсмертя собі,
 Я б гірко ридав за сучасним,
 За віком моїм, далєбі.
 О ні, я себе не морочу, —
 Пощо утопічний екстаз? —
 Та хочу цього чи не хочу,
 Я сам наближаю той час;

Підставив під нього рамена
Й тягар його чесно несу,
Хоча не мені, не для мене
Плекає він силу й красу.

16 грудня 1971

* *
*

Причилось мені кумкання знайоме
Забутої серпневої жабні...
Я вуха катуляв. Я вибігав із дому,
І в очерет — грудки. Та не змовкало, ні.

А вдома ждала ти. Тоді ти ще любила.
І зошит дожидав: писалося тоді...
Чого б я не віддав, щоб знов загомоніла
Забутая жабня в цій крижаній воді!

*19 січня 1961,
з недрукованого*

* *
*

Було все відомо зарані,
Й мовчало воно до пори,
До вічно печальної грані —
Фіналу недовгої гри.
Суворості маю навчатись,
За тую ступаючи грань:
Щоб легше було розлучатись,
Не треба, кохана, прощань.
Зловтішні мої понеділки
Уже не віщують біду,
Як яблуко падає з гілки,
Дозрівши, — в дорозі впаду.
І нащо в журбі величатись,
Примарністю давніх світань?
Щоб легше було розлучатись,
Не треба, кохана, прощань.

1960

ЕЛЕГІЯ РОЗЛУКИ

Десь на різних меридіанах,
На роз'єднаних паралелях
Б'ються два незустрічні серця
В людських гомонах, як в пустелях.
Їм би вибрести із пустелі,
Щоб у визрілу мить спіткання
Ощасливили менестрелі
Неосмислені їх шукання
Словом, струнами, віщим співом...
Але час не стоїть на місці
І мотає вже чубом сивим,
Отряхає зів'яле листя;
І комашками нонпарелі
В чорній рамочці — смуток шани...
Й розбігаються паралелі,
Йдуть у безвість меридіани.

Травень 1966

* *
*

Незчувся — утекли мінливі акварелі
З ясного полотна у присмерк цих долин,
На здибанку спішу з вечірньою зорею,
Бо тут її мені не видно з-за ялин.
Щоб до її чеснот хоч подумки припасти
Й очиститись на мить від злої метушні,
На гору видерусь, на цей уступ стрімчастий,
Де тиша виграє на зоряній струні.

19 січня 1971

* *
*

Оцій горі — блакитне, тій — рожеве
Дарує ранок. Третій — мов кумач...
А вже хмарки — мов ті казкові мєви,
Мов ті чайки... І не вгаває квач
Невидимий — розписує, малює,
А сокіл-сонце на чайок полює.

21 січня 1971

* *
*

Люблю дерева розгалужені,
Зеленовіттям щиро здружені,
Коли в ясній небесній купелі
Мішають крони перехлюпані,
І навіть осені безлистяній
Не розлучити їх на відстані:
Гілками голими й тоді
Вони братаються в біді.

16 липня 1967

* *
*

Оце моє селище,
Зелений мій Гай:
На вербах омелища,
Мов гніздища гав;
Ось півень вітійствує
У розповні дня,
Б'є ріжками тінь своєю
Дурне козеня.
А де того розуму
Набратись, коли
Над вербами й козами
Накрито столи
Хмаринками свіжими
І небу на дно
Із сонця націджено
Липневе вино!

4 червня 1972

* *
*

Дельфінії, красуні, добрий вечір,
Синійте, височіть, мов синій тин,
Можливо, так синіє в горах глетчер,
Сповзаючи з осяяних вершин;
Можливо, так чиїсь синіють очі
Закохані у синій даліні,
Коли нічне кошлате потороччя
Ще не приверзлось у лихому сні;
Можливо, так чиїсь синіють плечі
Під голубим, як марево, плащем,
Під цим сліпим, присонячним дощем,
Який вам, синім, шепче: «Добрий вечір...»

1972

* *
*

Рано-вранці, місячну підкову
Здавши (вкотре!) без жалю в архів,
Викликаю птаство на розмову
Посвистом бунтарських ватажків,
Голосом чабанської трембіти,
Віршами про вічність і любов
І в подяку, наче вперше, знов
Бачу й чую сотворіння світу.

В муках щастя корчиться земля,
Й, нотку взявши з кожного кубельця,
Ліс її, мов те легеньке перце,
До мого розчуленого серця,
Мов до рани, ніжно притуля.

1972

СУМНІВИ

Що — сумніви?
    Ніщо ви і ніхто ви,
Без вас, мов гай зволожений, живу:
Добродій дощ
    поквапний і раптовий
Вас миттю змив,
    як з листя куряву.
Що — сумніви?
    Тарелі умоглядні,
Де й не бувало зримої ваги.
Півдня,
    чи день,
        а, може, й півтора дні
Вихлюпував я вас
    з човна на береги,
На суходіл, де ви
    без вільги задихнулись,
На спеці спопеліли,
    й відтепер
Од вас і ум і серце відсахнулись,
Як від цупких,
    мов той будяк, химер.

Що — сумніви?
    Я вас гонив настійно,
Й без вас, пахучих,
    так мені спокійно,
Що вже й забув —
    живу я, чи помер.

*Грудень 1972,
з недрукованого*

* *
*

— Куди з букетом о шостій ранку?
— Піду зустріну свою коханку,
Свою коханку, мою кохану, —
Зі згадки вийде, мов із туману.

Вона так любить останні квіти,
Які овіяв осінній вітер,
І уп'ялося в них тихе жало:
То біла туга на них лежала.

Кохана з рук моїх квіти візьме —
Тугі, різьблені, немов залізні,
Та не поставить, як перш, у воду,

Простелить бережно біля входу,
Простелить райдужно при порозі,
В німому щасті, в глухій тривозі,
Щоб я пройшов по живім коверці,
Як по її вже осіннім серці.

1971

* *
*

Підлещується легіт до осички,
Прилащується ніби мимохіть,
Вона ж не від кохання, а від звички
І без його обіймів вся тремтить.
І так собі тремтітиме довіку,
Аж поки в ньому лють не зареве,
І, ставши ураганом, цю осіку
Він геть із ґрунту вирве, розірве!

1971

* *
*

Лопухи цвітуть... Не в'яжеться?
Лопухи... Невже — цвітуть?!
Забуяли і не скаржаться
На свою плебейську суть.
Їх давило вже машинами,
М'яло колесом хребти.
Їм же, бачте, лопушиними
Любо квітами цвісти.

30 листопада 1971

* *
*

І знову привиділось море,
Отари дельфінів і хвиль,
І штилю уявна покора,
І штормом скасований штиль,
А тут по-осінньому мжичить,
Оплакують літо сади,
І чайкою спогад кигиче, —
О, море південне, — сюди!
Забав мене, вибав од смутку,
Безжурністю райдуг приваб,
Хлюпни на віконную лутку,
Де гріється сонячний краб.

1971

* *
*

Жовтогаряче небо
вечірніх ліхтарів,
Із темного завулка
я в сяйво це забрів,
І моторошно стало,
і молодо мені,
Й затріпотіло серце —
метелик на вогні.
Вже й крильця опалило
йому отим вогнем,
Ще мить — і спопеліє
перед прийдешнім днем,
Лиш попіл на порозі
залишиться... Нехай!
Аби воно ввібрало
цей райдужний розмай,
Уздріло, як регоче
з-під металевих брів
Жовтогаряче небо
вечірніх ліхтарів.

Липень 1971

МІСЬКА ФАНТАЗІЯ

Піду на площу до світанку,
Нап'юся тиші досхочу.
А там нехай, мов лихоманка,
Машин перегуки, — мовчу!
Адже плекаю наймилішу,
Наївну мрію довгих літ,
Ношу в собі досвітню тишу
І вірю, що настане світ,
Де будуть площі — тихі луки,
Бо вельми вчений мій онук
Усі безжальні зайві звуки
Перекує на ультразвук.

* *
*

І поховали мертві гасла —
Ченців горіння неживе,
І знову з пристрастей пригаслих
Війнуло вогнище нове.
І плоттю стала тінь летюча
(Її позбудешся хіба?),
І серце радує і мучить
Непередбачена судьба —
На мить усе відчути зайвим,
Крім цих легких щасливих сліз,
Іти світ за очі за сяйвом,
Що зайчик сонячний приніс.

Жовтень 1966

* *
*

У лабіринті вигадок чарівних
 Заплуталось моє сердешне «я»,
 Ні, тут воно не рівня поміж рівних,
 І сонм уяв — це не його сім'я.
 Його з чужої волі — майна! Віра! —
 То вгору — до небес, то каменем — у діл,
 Змішалися у нім довіра й недовіра,
 Й воно то Фенікс-птах, а то — робочий віл.
 Гей ви, творці легенд про те усе взірцеве,
 Що змалку тішило мене до сивини,
 Я вдячний вам чи ні?

Що скажете на це ви
 Солдатові, що виніс три війни?
 Концтабірнику, в'язню-чорноробу,
 Об'єкту світових глобальних хиб,
 Тому, хто надголодь, одівши чорну робу,
 Хоч подумки жував казок солодкий хліб,
 Жадав його давно і нещодавно?
 Той хліб мені ще й досі сон жене,
 Хоч не за мною плаче Ярославна,
 І виглядає Сольвейґ — не мене...

* *
*

Падають зорі.
І зором засмученим кожну
Я проводжаю.
Назад не повернеться, ні.
Падають зорі...
Чому мені сумтно й тривожно?
Падають зорі.
Минають життя мого дні.
Падають зорі
у вічність,
у безвість, назавше.
Сяють востаннє,
ще світлі,
та вже не живі.
Гаснуть,
зникають,
мільйони сторіч відпалавши...
Падайте, зорі, —
народжуйтесь в небі нові!

1962

ПРОЩАННЯ З БЕРЕЗНЕМ

I

Удвох, удвох ми з березнем.

І вереск

Пружинить під ногою, мов живий.
У провесінь, ледь прочинивши двері,
Скубе торішне листя вітер низовий
З кущів ліщини, звільнених од снігу,
Мов той чабан, зіпершись на герлигу.
Дрімотний дуб на сніжнім бережку
Пасе болотні кочки у лужку.

Шпаки на орнім полі бенкетують,
Роз'їлися на нім, немов граки,
Й мені весіннім лементом диктують
Ніким не рецензовані рядки.

Удвох, удвох ми з березнем. А потім?
Хто нас розлучить?! Любо ж нам удвох...
А вже розрадник — хміль на живоплоті
Намислив приховати мертвий мох;
А вже розлучник (зна свою принаду!)
Березовий прозорий перший сік
При березні уклінно — ой, дід-ладо! —
У квітень зве по сріберній росі.

II

— Не бійся, йди! — це березень до мене.
— А як же ти? — (майнув у згадці май!).
І вже мені, мов голуб, на рамена —
Останній його день: — Не забувай!
Не забувай ні першого братання
Весни з поетом в тиші лісовій,
Ні вереску, що лунко на світанні
Пружинить під ногами, мов живий.

23 лютого 1973 р.

Криво

КРИЛО

Я везу в літаку
ясен світ, сіверянку-коханку,
Білу ніч на крилі...
А чи встигну
за мить до світанку?
Щоб і ти, мій Донець,
і твоя комишева заплава
До схід сонця були,
мов на денний причал переправа.
Я везу од Неви
білу ніч
і від загадок хмелію:
Як любилися ми!
Зливу хмелю для тебе волю,
Не коханка ти, ні,
ти судьба моя, ніченько біла,
Тим мостам розвідним
нас повік
розлучити несила;
Сліпакам-ліхтарям
наше сяйво
збагнути не дано;
Завидючим морям
не буюти, як ми, океанно.
...Очерет, очерет,
Слобожанщини
шепітні джунглі.

Ваших барв ясноту
від мазайла-квача збережу я.
Біла ніч, пора!
Ось вже й вогники
льотного поля.

Де ж ти є?!
На крилі
ребра, місяцем сріблені, голі,
Й хтось на чатах стоїть
за тополями, ген за бар'єром,
За дрімливим Дінцем,
за сипучим піщаним кар'єром;

Хтось у п'їтїмі густій
повні пригорщі зір набирає —
Та й під ноги мені;
щедрим серцем соромить, карає:
«Чи ж не я тебе ждала,
з чорнильних небес виглядала,
В чорночубім гаю
всі слова незабутні згадала!»
Ухнув сич на вербі,
обіззався бугай на болоті...
Це ж цариця моя,
ніч південна у зорянім злоті,
Зустрічає мене,
білій —
усмішку шле не ревниву,
Гладить чорний комиш,
мов коня нерозчесану гриву.

8 січня 1973

СЛОВО ДО ЖИВИХ

Я до вас не прийду, мене вбито,
Із землею зрівняли мій рів,
У бетоннім мішку Моабіта
Я сконав. У Тремблінці згорів.
Полетів сірим попелом-димом,
Капустяні угноїв грядки.
Чув: зубами гризуть молодими
Качани, мов хрумтячі кістки,
Зондер-вбивці.
Кричу, сповіщаю,
Потойбічною пам'яттю мщу:
Не прощав, не простив, не прощаю,
Не дозволю простить,
Не прощу!

КУМИС

Мій родóвiд, сказати по правді,
Анічим не уславив рiдні.
На кумисі зросли мої прадiди, —
Ось і все, що відомо мені.
Пивши просто в степу жовто-бiлий,
Бражно-пiнявий гострий кумис,
Набирали вони собі сили,
Аби рiд наш плодився і рiс.
І, дбайливим доглянуті оком,
Там же, в долі в'юнкої рiки,
Табунились, росли крутobокі,
Космоногі ставні битюки.
Я не пив молодого кумису,
І в степу стригунів я не пас,
Та в крові моїй, мабуть, до бiса
Є такого чогось, — ані час,
Ані побут його не зітерли,
Хоч давно тiї предки померли,
Що високіі ватри в степах
Вовчим зграям палили на страх.
І, коли мене кривда карає,
Я ж сміюся, та й знов за своє, —
Це кумис у крові моїй грає,
Буйна кров степова в бубон б'є.

І коли все життя я на вахті
Не хилюсь, не журюсь, — це вони
Мчать на поміч у дні сивини,
Чебрецем і кумисом пропахлі,
Незагнуздані табуни.

1964

* *
*

Прощай, моя ночівле випадкова,
Хатинко вбога в лісі віковім!
У час нічний, знесилений безсонням,
З твого віконця часто милувався
Ясним сріблом примісячних озер;

І слухав я зозулю нерозумну,
Яка мені з ялини ворожила,
Яка мені безсмертя віщувала
І збилася на сотому «ку-ку».

Не треба й ста! Не вірю я зозулі.
Звичайних літ мені на світі досить:
Не хочу я у затишнім кутку,
Глухий, мов пень, зіпершись на ковіньку,
Дивитися безтямними очима
На муки і на радощі людські.

Я хочу жить, щоб серце молоділо,
Відчувши подих першої весни,
Щоб не було у морі життєвому
Ні буйних хвиль, ні крапельки малої,
В яких би світ мені не одкривався,
Які б я міг байдуже обминуть;

Щоб за любов мої кохані друзі
І за ненависть недруги лукаві,
Над тілом бездиханним стоячи,
По щирості ридали і раділи
І путь мою недовгу вшанували,
Не сміючи сказати: «Він помер».

1940

* *
*

Майнула тінь галчіного крила,
Мов у казанні гемонська стріла,
І тінь ота лишила в серці сум,
Болючий тлум невисловлених дум.

10 травня 1964

ДИМ

*Пам'яті
Леонтія Максимовича
Муратова*

Валує дим з домашніх димарів.
Іде на дим бездомний подорожній.
Ще не добрів. А хоч би і добрів, —
На засувах залізних двері, кожні.

Аж рвуться з ланцюгів хазяйські пси,
На волі їм підбріхують нічийні...
О Господи, коли ти десь єси,
Пусти його сьогодні на ночівлю.
Пурга вляглась. Конає тихий день.
Причувся дальній тупіт: це погоня?
Петляє дим, мов марево руде,
Йому ж в очах не дим — жандармські
кони...

Розстріляний безбожно П'ятий рік...
І вила бунтарів у грізнім русі...
Йде подорожній. Дням утратив лік.
Це батько мій. Він з каторги утік.
Коли не дійде, — я не народжуся.

* *
*

Беру многобарвну палітру
І землю малюю мою,
Обличчям до сонця, до вітру,
До білого світу стою.
І хай мені гірко й сутужно,
Я сонце крізь ніч пронесу,
Дивитимусь ніжно й немружно
На цю неvigубну красу.

1965

БАГАТТЯ

Гори, моє світле багаття,
Давно я для тебе зібрав
Цупкого, колючого хмизу
І сонцем напоєних трав.
Збираючи, руки поранив,
Та любо ж як зараз мені
Дивитись на іскри, що в небо
Летять, наче птиці ясні...
Я мовчки стою над тобою,
А ти розгорілось, буйне!
І крил твоїх дотик пекучий
І вабить, і палить мене.
Твій племінь од сірої мжички
Я чесно грудьми бороню,
Недаром же з самого серця
Дістав я для тебе вогню.
Та буря наскочить — не страшно,
Повіють шалені вітри —
Сипни їх жаринами на́встріч,
Буйніш, моє світле, гори!

1939

НЕБО НАШОГО ВІКУ

Наді мною, над гаєм,
Над простором усім —
Щось незримо шугає,
Розсипаючи грім.
Воно днює, ночує
В небі звучнім, як твердь,
І віщує, віщує
Або — мир,
Або — смерть.

1964

* *
*

З легенд делеки немовлят приносять
На щастя нам. І часом десь у лузі,
Коли мантачать коси й сіно косять,
Ідуть до косарів, мов давні друзі.
Вони, герої наших колискових,
Живуть коло антен телевізійних
І прижились до їх тремтінь нервових,
Як до тополь безвітряно спокійних.
І тим вони щасливіші од мене,
Що, вірним цьому лагідному літу,
Їм не приносять трепети антени
Тривоги і болів змученого світу.

1971

* *
*

Ну хай не голосом пророка —
Хай кличем ратника в бою
Дай оспівать мені високу,
Жорстоку молодість твою,
Вітчизно, — зльоти крил прекрасні
Й гірку ціну земного щастя,
Яку диктує нам доба, —
Аби не пустослів'ям блазня,
Не алілуєю раба.

1964

* *
*

Л. К.

Заборони мені бачити,
Заборони мені бачити,
Моя кострубата, шалена доба!
І я про метеликів співатиму,
начебто
Вже ні пана у світі нема, ні раба.

Заборони мені чути,
Заборони мені чути,
Повний світлик гармоній
дисонансний мій час!
І я ревом тваринним
за це відплачу тобі,
Мовби я — не симфонія,
а мюнхенський джаз.

Заборони мені думати,
Заборони мені думати,
Категорична епоха моя!
І я замість пісні
жуватиму гуму
Прописних мертвих істин,
мовляв: «Я — не я».

ПЕРЕДСМЕРТНИЙ МОНОЛОГ ПАТРИСА ЛУМУМБИ

Жорстокий вік...
Сенсації.
Контрасти.
Зубожених ідей autodafe.
На згарищах
танцюють педераста
З вусатими кокотками в кафе.
І джаз рубає
негритянську румбу,
І дмуть у труби
чорні лайдаки,
Й мене,
вождя вчорашнього,
Лумумбу,
Такий же чорний
тягне в бамбуки.
Бенкет, бенкет!
Запроданці — до столу!
Я вірив всім
і ось плачу стократ.
Рвіть на шматки.
Тут можна все за долар.
І смерть моя —
у преїскуранті зрад.
Одумайтесь!..
В лакиз немає часу.

Жить.

Вижить.

Пережить.

Прожить.

Пропить.

Безмайбуття

їм креслить

п'яну трасу

І вічність в них

вимінює за мить.

1961

ПІСНЯ

А де ж вона, пісня про волю,
Про ту, що не десь, а в руках?
Я серце минулим мозолю,
А зве мене завтрашній шлях!

Іду — ні кінця, ані краю
Розкутим просторам нема,
І кращої пісні не знаю
Про волю, ніж воля сама.

1961

ГУСИ ЛЕТЯТЬ

Гей, дикі гуси, вільні гуси,
Пощо ви так сурмили гучно,
На південь летючи, у вирій,
Понад подвір'ям цим безмовним,
Де ваші родичі статечні,
Поважні, свійські, ситі птахи,
Спросоння рідне щось почули
І крильми вдарили на сполох?
Що їм привиділось, убогим?
Чи то п'янке високе небо,
Чи на стрімкій колючій скелі
Тривожна ніч перепочинку?
А ви летіли, ви не чули,
Як хтось у розпачі гелгоче
На запарканенім квадраті,
Де рано встав хазяїн добрий,
І корм у ночви сипле щедро,
І, щось насвистуючи, гострить
Ножа веселого — на жирні
На шиї рабські на покірні.

1971

НІЧНИЙ ЗООПАРК

Спить зоопарк, і за надійні ґрати
П'янкi примари лізуть до звірюк,
Їх не приспати, і не відібрати,
І не прибрать наглядачам до рук.

І ледве чутні пахощі пустельні,
Ще й бездиханність тундри, й джунглів дух
Терзають ніч, як марення пекельні,
Вертають хижакам їх древній нюх.

О, як би їм в очах зірки горіли,
Коли б з очей — отой заґратний фарс!
І тьму ліан у снах

розгойдують горили,
І кров'ю жертви снить
ручний, мов кішка, барс...

НАТАЛІ БІЛЕЦЬКІЙ

Змій-Горинич на двобій покличе,
Не злякаюсь! Гірше — ну́жа й міль...
Доки ж нам катюги таємничі
В свіжі рани сипатимуть сіль!?
Доки ж нас невігласи уперті
Батіжком учитимуть — як жить!?
Мабуть, аж до смерті, аж до смерті,
А тоді вже — годі... Ждана мить!
Неживим не заподіють лиха:
Хай лежать під мотлохом вінків...
Ну́жа тих терзає, хто ще диха,
І небавом злазить з мертвяків.

15 жовтня 1966

СЛОВО ПЕРЕД СПАЛЕННЯМ

Постраждаю за Христа:
Можновладним плюну в вічі,
Хоч і знаю — буде мста,
Буду проклятий я тричі,
Й на тортурному вогні
Очі випечуть мені,
Все окриє тьма густа, —
Постраждаю за Христа.

Постраждаю за Христа...
Б'ють в набат мої вериги,
Йде відлига, скресне крига,
Степ обійми розпроста
Для ошуканих, нездатних
До звитяжних битов ратних,
До жертовного хреста...
Постраждаю за Христа.

Постраждаю за Христа.
Він терпів не для терпіння,
Біль його — моє кипіння,
Що на бурю вироста.
Хай течуть у попіл очі,
Та речуть слова пророчі,
Слухай правду, Русь свята...
Постраждаю за Христа.

26 травня 1972

ТРЕТІ ПІВНІ

Відшуміли ночі зливні,
Проводили й горобину.
Чуєш, чуєш — піють півні
На світання, на годину.

Перші піють ще спросоння,
Другі знають: їх почують,
Треті, дня сини законні,
Вже не піють, а віщують.

Жду їх, жду, коли довкола
Довгоруки тіні ночі,
І крізь хмари сонце кволе
Продиратися не хоче.

Жду їх, жду, коли годинник
Зупиняється зловісно,
Й звуть сичі на поєдинок
Солов'я беззбройну пісню.

О, фанатики на тині,
Віщуні нового ранку,
Може, завтра господині
Переріжуть вам горлянку?

Та здавен і аж донині
Ви усім пророкам рівні,
Сурмачі нової днини,
Треті півні, треті півні.

Чим завзяття ваше змірять,
Де взяли ви стільки сили?
Вас, — хоч вірять, хоч не вірять, —
Ждуть, щоб день оголосили.

20 березня 1972

НАД ЗИМОВОЮ РІЧКОЮ

Як нам почуть річкову річ,
Її джерел глибинний клич,
Коли над ними товща криги
І ще далеко до відлиги?
А ти вгадай незримі рухи
І ті джерела серцем слухай:
Що їм кайдани льодові?
Вони й під кригою живі!

1971

ЧОРНА БУРЯ

I

Зубами землю рве вітрище,
Стихій недобрий посланець,
Все трощить він, і б'є, і нищить,
Віщує ревом рішенець.
Де взяв безплідний свій початок —
З пустелі? З моря? Все одно
Під ним нічийний відпечаток,
Над ним безбарвне знамено.
Бураном звать чи ураганом —
Він і без назви зна своє
І родичається з ураном,
В якого знак серійний є;
З ритмічним бомбовим безглуздям,
З піснями на один мотив,
З табунним факельним безвуздям
І з трансом табірних катів...
Прогноз був точний, і тоді ще
Ми навстріч винесли щити...
Зубами землю рве вітрище,
Тремтять у сховищах кроти.

II

Та не вий же, не вий,
    не карай, перевій, схаменися,
Де ти й сили береш —
    світ наш ставити дном догори!
Від обіймів твоїх
    почорніло зимове узлісся,
У твоїй куряві
    по коліно стоять явори.
Та не вий же, не вий!
    Все одно навесні пересієм,
Пересадим тебе
    і запліднимо рідну ріллю.
Все одно доживем,
    допрацюєм, доплачем, домрієм
До рясної весни
    й незабутого в бурю —
        «люблю».

1971

МАРІЇ МИХАЙЛІВНІ ПИЛИНСЬКІЙ

Маріє Михайлівно!
Ще Лангедок чи Валенсію
        оспіває Рильський,
Скресає, мов крига, Куліш.
Невже навіть спогади
        підуть із нами на пенсію,
Чи вдарим об землю бідою,
Щоб серцю було веселіш?..
Минуле... Минуле... Жде правди
        чудний юродивий Малахій,
На всесвіт палає
        жертвна «Комуна в степах»,
І падають зорі,
        мов зрубані голови з плахи,
І пісня голодна
        у жебри виходить на шлях.
Тичинова муза жаданням спокію уговтана,
Мов чайка, при битій дорозі
        марнує дівочу красу,
І лють Бажанова,
        мов ніч божевільного Гофмана,
З колючок тернових
Спиває криваву росу.
І Вишня вишневі усмішки
        несе у генделики,
І в жирнії очі
        стріляв би Сосюра,
Але...

У безвість летять сподівання,
наївні метелики,
Й від страху великим здається
мізерне і зле.
Він знає ті ночі,
колишній провулок Покровського,
Колишній Барачний,
де «чорного ворона» слід.
Мерців воскрешає
пожовклий щоденник Дніпровського,
А десь дотлівають доноси
в могилах розстріляних літ.
Минуле... О, серця мого всюдисутнього
не спита скорбото!
Дзвеніть же прощальні чарки!
Хай спогади наші
(в ім'я золотого майбутнього!)
На пенсію підуть усякі —
солодкі й гіркі.
Нам тільки б дожити,
добути,
додумать,
(а мо, й передумать),
Загоїти рани живі —
Й ще трохи б пожити
у царстві забутого суму
Без горя і глуму,
Де кожний зустрічний —
за кума,
Де зорі холодні
не гаснуть у мертвій траві.

6 липня 1965

* *
*

Вимірью, виважуй і зважуй,
А щось — як буран, як бурун,
Шалені признання підкаже,
Задражнить роздвоєнням лун.

І серце — на вогнище, в прірву,
І всі твої виміри — геть.
Язик у тверезості вирве,
А логіку всю — шкереберть.

Бери тую бурю, вимірью,
Злічи незлічінь своїх ран,
Коли тебе зве, як у вирій,
До пекла шалений буран!

ЛЯГАЄ ВСЕ НА НАС

Утрати раз у раз...
І чорних рамок пастки...
Лягає все на нас:
не сміємо упасти
Під цим гірким почесним тягарем,
Який у скрутну мить
на себе ми берем —
Вкраїнську нашу музу...
Ще ж не вечір!
Труну соснову беремо на плечі,
Та важко нам не від сосни легкої —
Від горя і від думки потайної:
Як витримать?!
Утрати раз у раз...
Знов жалібний Шопен...
Л я г а є
в с е
н а н а с.

1967

МОНОЛОГ ВІДРІЗАНОЇ ГОЛОВИ

З поеми «Прометееве віче»

— Я — Відрізана голова,
Хірургії епоха нова,
Мої очі все бачать,
Мої вуха все чують,
Біотоки й ферменти штучні
Безвідмовний мій мозок харчують,
І уста промовляють премудрі слова,
Я — від смерті
врятована
голова.
Я — відтята
цілющим ножем
голова...
О, як близько десь
сонячна Сольвейґ
про вічне кохання співа,
І терзає за дротом
моїх однодумців тиран,
І, прикутий до скелі,
стіка Прометей
кров'ю ран...
Але в серці моєму
ні щастя,
ні болю нема:
Адже й серця нема —
порожнеча сама.

Що мій мозок,
мій геній химерний,
самотній,
страшний без ества!
Я — трагедія світу,
примарність його нежива,
Ореолом ганьби,
як терновим вінцем, оперізна,
Я — відрубана.
Я — відрізана,
Тричі
проклята голова.

1972

СОНЦЕ-КАПУСТИНА

Тут — небо височенне,
а в нім — летючі крила,
А в нім — сонця й зірниці,
й сонати мрійних крил.
А там — живуть без сонця,
воно на дні барила,
Мов капуста, кисне,
і темно надовкіл.

Тут сонце всі шанують,
а там з ним не шуткують:
Світило — й одсвітило,
впіймалось — і лежи,
Його ножем кухонним
дрібненько пошаткують
Ще й проженуть промінчик:
не бігай по ножі!

Ще й покладуть, навалять
камінну хатню тонну,
Щоб сонце сік пустило —
свою криваву сіль,
І зайдять світилом
чарчину самогону
Під небом незбагненним,
де сяйво — звідусіль.

КАЧИНИЙ МОНОЛОГ

Потомились ми з моїм мисливцем,
Він уже без ніг, а я — без крил...
Як там каченята у домівці?
Чом таке безмов'я надокіл?

Ми з моїм мисливцем не спочили
І на мить відтоді, як почув,
Як відчув мої безшумні крила,
Й геть лечу, світ за очі лечу,
Виснажена летом-перелетом
(А услід, як вирок: не втече!),
Схована печальним очеретом
Від убивчих кроків і очей.

Весело йому в його мандрівці,
За останню мить чіпляюсь я...
Потомились ми з моїм мисливцем,
Тільки втома в кожного — своя.

1966

ДУМА НАД ТІНЯМИ

Переступаю через тіні,
Мов через ґрати і дроти,
Спостерігаю їх тремтіння
На тлі замерзлої сльоти.
І думу думаю тривожну:
Невже отак зчинити можна,
Щоб знов ожив пекельний кратер
Тортур, і мук, і гіркоти;
Щоб з тіні

знов

зробились ґрати

І знов

ошкірились

дроти?!

ЗАСТЕРЕЖЕННЯ

Е, ні, не вийде, щоб усе — спочатку:
На кожне серце — гербову печатку,
Казенний в кожну голову наказ,
І замість «я» — плебейське, рабське «я-с».

1957
Берлін

ЧЕРНІГІВСЬКІ ГАРМАТИ

Чернігівські гармати,
Чернігівські гармати,
А чом би вам не стрельнути
у тиші віковій?
І от уже крокують
муштровані солдати
З рушничними прицілами
з-під осовілих вій.
Чернігівські гармати,
Чернігівські гармати,
А чом би вам не гахнути
у морок забуття?
Безтрепетний ось Пестель
веде на самострату
Мужицтво голочоле,
і Бог йому суддя.
Чернігівські гармати,
Чернігівські гармати,
На валі-перевалі
чому ви мовчите?
Загрузли ваші ядра
в пахучу руту-м'яту,
Завія з осокорів
на вас мете й мете.
Чернігівські гармати,
Чернігівські гармати,
Ви слава чи неслава
для правнучих століть?

.....
Шпіцрутенами пражить
                                стволи
  верба горбата,
І вітер плацпарадний
                                валторною свистить.

Листопад 1971

РЕКВІЄМ

Ми багатьох пережили,
Отих, що в серці і донині,
І за святковії столи
Звемо безсмертні їхні тіні.

А той, хто лихо перебув,
Старіє, і до згадок схильний,
На пам'ять друга слово «був»
Кладе, мов камінь надмогильний.
О скільки, недругам на страх,
Нам треба знищити страхіття,
Щоб окупилося в віках
Невічне наше довголіття!

1966

* *
*

Як чезнуть битви рукопашні
Кудись в туман,
Відходять пристрасті вчорашні
На задній план.

О ні, здавалось, не забути
Незрілих дум,
І от їх «бути чи не бути» —
Буденний бум;

Побачень трепетно-недремних
Наївна грань,
Розпука ревнощів і ревних
Палких признань.

Прощай, непізнаність тривожна,
Терпке ждання!
Та все одно без вас не можна
Прожити й дня.

* *
*

Закинь мене, машино часу,
У праліс мамонтів і мавп,
Де б ні електрики, ні гасу
В печері темній я не мав.
Щоб океан об скелі терся
Й стогнали привиди сторіч...
Та залиши мені це серце
І залиши мені цю ніч!
Хай навіть місячне проміння
Було б незнане тим лісам,
Я іскру б викресав з каміння
Й при ній на брилі самотинній
«Я син твій, людство», — написав.

1970

* *
*

Кола Брюньйоне, сивий майстре,
Різьбар, філософ, балакун,
Ще трохи, діду, потримайся,
Як роботяга і чаклун.
У час технічного прогресу,
Коли в історію кудись
Відходять важелі й колеса,
Що світ наш рухали колись;
Коли машина пророкує
Нам старт і фініш торжества, —
О, як нам іноді бракує
Твого веселого єства!
Щоб не тікав без повороту
Твій дух у «далі голубі»
І від сучасної роботи
Нам смачно пахло, як тобі;
Й рука на пульті відкривала
Очам омріяні путі,
І складність віку пульсувала
У щиросердій простоті.

1970

* *
*

Що значить «треба» —
рабство чи свобода?
О, як мені отих сліпих і нищих шкода,
Для котрих це — і мука, і тягар...
Та як же ти збагнеш
світів незнаних чар,
Як на віки
життя продовжиш смертне,
Коли буття твоє
внормовано-інертне?
І не як прапор, а як хрест несеш
Обов'язок, і вимагає меж
Твоя тупа й безкрила обережність
Від щастя, що дає тобі безмежність?!

* *
*

Тінь розлуки на спітканні,
Перші втіхи — вже й останні.
Адже перші! Інші будуть,
Попереднє перебудуть.
У холодній мислі — племінь;
У дерзанні — тихий спомин;
У стихії — педантичність.
І дріма у Гномі Велет,
І в незнане стежку стелять
Мить і Вічність,
Мить і Вічність.

1971

* *
*

У стотисячний раз відроджуся,
У собі відшукаю себе,
Змолодію в шаленому русі,
Мов гребець, що до виру гребе.
У стотисячний раз покохаю
І очима в сльозах проводжу
За моря — журавлину зграю,
Ген за вітром — кленову іржу.
У стотисячний раз неймовірність
Притулю, наче добру змію,
До грудей і омані на вірність
Присягну на загибель свою.
І, зачувши сурму золотую —
Безоглядного серця наказ,
У нерівнім бою, в смертний час
У стотисячний раз упаду я
Й підведусь у стотисячний раз.

1971

ПЕРЕВТІЛЕННЯ

I

Чи зумію хоч на хвилину
Стать і юним і багатолітнім,
Осягнути свою вершину —
Радість бути різноманітним:
Нелогічним і послідовним,
То — як сталь, то — від воску м'якшим,
То умовним, то безумовним,
То таким ось, а то — інакшим,
Як зірки, що вночі старцюють
У ракетному неспокої,
Тиші просять на кожному кроці;
Мов лезгінка, яку танцюють
Десь під банею цирковою
Дагестанські канатоходці...
Дзеркала — на друзки! Не треба
Віддзеркалення. А натомість
Пильним зором дивлюсь на себе:
Не в люстерко, а в незнайомість.

II

Ні, я не сам-один,
Мене — мільйон принаймні,
Я той, кому собою стать звелю:
То йду рабом до живоглота в найми,
То бунтарем добро його палю;

То щойно був дрібний і дріб'язковий,
То я сягаю духом верховин,
І світ мене чарує загадковий,
І зве мене в свої простори він.
А ще за мить той світ уже руйную,
А ще за мить його я відтворю!
У незліченних «я» відтворений, існую,
З моїм, первинним, стаючи на прю.

III

Як вільна бистрина гірської річки,
Так і життя свавільна течія.
У мене звичка — змінювати звички,
У непостійності — постійний завжди я.

1971

* *
*

Категоричність юності крилата
У вигаданий вирій відліта.
Мудрішаєм.

Але яка розплата!

На бочку — молоді твої літа;
На бочку — тільки золото, готівку,
Зухвалість безоглядних сподівань...
І вже гадючу вистромив голівку
Старечий скепсис — хижий головань.
Ату його! Іду «ва-банк». Рискую.
Юнацький дух прикличу й розкую,
Штурмуючи все ту ж вершину, тую,
Що височить в незвіданім краю.

3 серпня 1972

* *
*

Як я багато хочу — не обняти
Його руками й зором не схопить,
Не увіпхать у торбу діркувату,
У кошик той малий, що зветься — мить.
Як я багато...

Чудодієм стану,
І то жадань зухвалих не збагну...
Мені б не серце — безмір океану,
Захмарне безбережжя й глибину,
А не моє натружене і кволе,
Недовговічне... Рветься з-під ребра,
Дурненьке, за жорстокі видноколи,
Де споконвічна битва Зла й Добра.

Що може воно в дикій коловерті,
В космічній тиші? В гомоні земнім?
Два шлуночки його й два передсердя,
Й над ними тьмяний мученицький німб?!

Ох, серце... Нам та й вирости із ним би,
Все увібрать — веселощі й жалі,
Й під три чорти ці каганцеві німби,
Щоб на зубах хрумтіла сіль землі.

* *
*

Летить повз мене день на синіх лижах,
Рум'яний день, колись ровесник мій.
Він ще не жив, а я конав і вижив,
Я — в спогадах, а він ще повен мрій.

— Агов, спинись! — махнув йому рукою.
Подивимось — обернеться чи ні?
А він уже за лісом, за рікою,
Саму лижню залишивши мені.

— Агов, агов?.. — Піду лижнею. Грузько.
Вже й ноги по коліна у снігу.
— Агов! Агов! — І слухаю... А дзуськи!
Не чує — зник. За обрій. У пургу.

* *
*

Тільки б очі мені,
    котрі бачать, як свято, усюди
Повсякденну красу,
    потаємного світу скарби.
Тільки б зір мені той,
    що не знає полуди-облуди,
І сприймає,
    мов хвилі морські,
        лободою укриті горби,
Й ловить рух світляків
    там, де корч самотіє зогнилий,
Проводжає в ніщо
    утлих хмар нестійкий караван,
І віншує вогонь,
    що вінчає козацьку могилу,
Коли схід вітряний
    пробива собі шлях крізь туман.
Тільки б слух мені той,
    що навчився ловити чудесно
У хисткій напівтиші
    відлуння нічної струни, —
І тоді б незліченно
    для мене
        примножились весни,
Літа... Осені... Зими —
    безцінні поетові сні.

1970

ОСІННІ ВОГНИЩА

Осінь.

Палять полини.

А вони ж і пахнуть, кляті!

Наче в корчах на багатті

Не кричать гірке прокляття,

А регочуться вони.

Осінь. Палять полини.

Тут хоч двадцять тисяч куль би,

Хоч би й сотні бомб ураз, —

Удадуть, що це їм гульби,

Як отой безсмертний Бульба,

Що жартує в смертний час.

Ну й димочки восени!

Ну та й міцно ж пахнуть, кляті!

Це на смертному багатті —

Степові, корінцюваті,

Заповзяті полини...

Ну й димочки ж восени!

* *
*

Ще не вечір... На чистій блакиті
Жовтий сонях палає в зеніті,
Полудневій покірні годині,
Десь у хащах ховаються тіні.

Ще не вечір...
Шляхи многотрудні
Перейти мені слід пополудні,
Поробить, засукавши рукава,
Щоб була по мені добра слава.

Хай за синім отим виднокругом
По ярах, заболоченим лугом
Суне ніч моя зимна, як глетчер,
Я їй в вічі сміюсь: ще не вечір!

1958

ГОСТ

Друзі!

П'ю за мости —
дерев'яні й залізобетонні!
За мости на биках,
повітряні
й понтонні!
За мости через тихі річки
й божевільні потоки,
Комишеві заплави
й журавлині затоки,
Трясовиння безодні
й рукотворні канали...
Люди, п'ю за мости,
повен щастя,
і віри,
й снаги —
За мости, щоб єднали
І серця й береги.
Люди!
П'ю за мости.

1967

ДИВО ДИВНЕ

Ну що мені з веселкою робити,
З немодною красунею моєю,
З її сьома стійкими кольорами,
З відтінками, їй даними навіки.
Не замінити їх, ані змінити,
А мимоволі милуватись ними,
Схиляючись перед чарівним пензлем,
Що цю дугу забарвив неповторно!

1964

* *
*

Восени мені віршами пишеться краще,
Сам не знаю — чому.
Знову кличуть гаїв заворожені хаші
В золоту й фіалкову пітьму.
Й не до прози мені, бо на кожному кроці —
Смолоскипи святкових дерев,
І ключі журавлині вже на синій дорозі,
Й на болоті деркач не дере...
Не до прози мені: все хмільне та пісенне,
Що в мені шумувало давно,
Можновладне здійсмає своє надбуденне,
Неймовірне своє знамено.
І під ним я прямую за всі виднокруги,
За межу передбачених днів,
І здаються захлюпані листям яруги
Золотими озерами снів;
І немов монументи — насторожені кози,
Їм на роги зліта падолист...
Я вернусь ще до тебе, жона моя — прозо,
Одірвусь від омріяних місць —
Від журливих прощань журавлиного неба,
Від летючих принад і окрас...
Я вернусь, моя прозо твереза, до тебе,
Лиш хмільного скуштую ще раз.

* *
*

Осоненим ранком увінчана,
Від сонця й сама золота,
Іде за метеликом дівчинка,
І це вже для неї — мета.

А він без мети, просто з радощів,
Бо день цей на світі живе,
Купається в мареві пахощів,
Кружляє, летить і пливе...

1966

ТВОРЧА ЛАБОРАТОРІЯ

Я вірші не пишу. З усіх боків
Диктують їх мені то вечір, то світанок,
А я лише записую слухняно:
Дубів епічну річ; інтимний тоскний спів
Рипучої верби; патетику каштана;
Риторику тополь... А підеш в ліс —
Іще й альбомну лірику беріз
(То ясень їх приворожив, то явір,
То красень клен у їх палкій уяві).

Ось хмара в синім рейді віддалік —
Поемою про мандри, й чую гострий,
Мов жовчного памфлета влучний постріл,
Хижачки сойки нетерплячий крик.

1964

* *
*

І знову грань сподіваних повторень;
Тумани сонце ловлять в ятері,
Короткий день, мов зрубаний під корінь,
Упав на руки матері зорі.

Свій апогей святкує пізня ружа,
Барвіє айстра в тиші голубій,
Червоний прапор підіймає груша,
Мов викликає осінь на двобій.

О звичний часе вічних перетворень,
Твоя краса у безвість не спливе,
Неправда це! Нема в тобі повторень,
Бо ти поет — і все в тобі нове.

1968

О ТРЕТІЙ ГОДИНІ

О третій годині,
О третій самотній годині
Зимової ночі моєї,
Коли вже і мрійник нормальний
не мріє,
І півень ще спить і не піє,
І темно й недремно
у голій скрипучій алеї, —
Пишу я про сонце:
про теплий блакитний світанок,
Про перших метеликів танок,
Котрі від роси витряхають
свої діамантові крильця
Й фривольно сідають,
оздоблюють барвами бильця
На ганку моєму...
Я сонця оспівую прокид —
Високий, як вічність,
гіркий, як змарновані роки,
Банальний і свіжий,
як юних коханців діалог,
Славетний і скромний,
як цвіт непомітних фіалок
У листі торішнім...
О як же і ревно, й невтомно
У кожен рядочок
вкладаю
трактат многотомний

СПИНИСЯ, МИТЬ!

Спинися, мить! О вічна жалосте
За швидкоплинністю часу!
О золота наївність Фауста:
Не зберегти навек красу.

Дев'ятий вал реве, і піниться,
Й несе на гребені мене.
Спинися, мить...

Вона не спиниться.
Вона просяє — і мине.

1966

* *
*

Поки ти мені снишся,
поки ти мені маришся,
Не тверезь мене
логікою
залізною.
Прийде ніч — і відснишся,
буде час — і потьмаришся:
Старість — ярмарок,
де на любов
не завізно.

1966

* *
*

Усе боюсь не встигнути... Куди?
Чогось не доробить... Чого? Для чого?
За мною роки, як важкі сліди,
Що залишила ти, моя тривого!

Творю, руйную, мучусь, і люблю,
І не спинюсь, аж поки серцем стихну.
І все одно — чогось не дороблю,
І все одно — кудись таки не встигну.

1965

* *
*

Не те невичерпне, що повне й глибоке:
(Все 'дно його вип'ють і висушать роки,
І стане безводне, піщано-пустельне),
А те невичерпне, що — вічно-джерельне.

1970

СОНЯЧНЕ

Пересівся мороз, пересівся,
Повернула зима на весну,
Знову серце у теплій мандрівці,
Знов люблю я тебе лиш одну.

Знов люблю і забуду відразу
Все, що в муках для себе відкрив:
Безотруйну вчорашню образу
І трутизну сьогоднішніх кривд.

Ошукай, причаруй і насмійся —
Не повірю: ти ж правда сама!
...Пересівся мороз, пересівся,
На весну повернула зима.

1966

ВЕСІЛЬНА МІНОРНА

Варіація на народну тему

Чорний кіт та й перебіг нам путь-доріжку,
Завернули ми назад баскії коні,
Ще й цяцьковані, шовкові наші віжки
Попустили — безталанні, забобонні.

А було б нам тії віжки не пускати,
Яром, яром, долиною — далі й далі,
Аж за обрій до коханих доскакати,
Де із хлібом нас та з сіллю дожидали.

Чорний кіт та й причаївся попідтинню,
Визирає на дорогу з бур'яницька,
Гасне в поросі колісне гуркотіння,
Сяє сонечко не здалека й не зблизька;

Сяє сонечко із хмари та з туману
А чи з тьмяної одмріяної мрії...
Ой забудьте нас, кохані, за оману,
Пошукайте собі інших, золотії!

Золотії наші, сріберні, безцінні,
Пошукайте собі сонечка без тіні —
Тих, що мчатимуть до вас крізь перелоги,
Не звертатимуть з весільної дороги.

28 липня 1969

ХВИЛЬНЕ

Ми зустрічалися так мало
Й не переходили межі,
Яка лиш дружбу дозволяла...
Мені й на думку не спадало,
Що ми давно вже не чужі.

Невже були вони безсилі
«Ти — мій!» хлюпнути з віч сумних,
Північні хвилі, щирі хвилі
Стихий бурштинових твоїх!
І розказати, як ти ждала, —
О Боже! — роки, а не дні,
Аж поки — шторм дев'ятивалий!..
Мені й на думку не спадало,
Що вже належиш ти мені.

І навіть в час, коли прозрію,
Коли, бува, й відчую щось,
Я відганяв підступну мрію,
Щоб віддалити згубну млюсть
Дання п'янючого...

Не знало
Незряче серце все одно,
Яку любов воно приспало!..
Мені й на думку не спадало,
Що я отруту п'ю давно.

* *
*

Мовчімо: вперше чи востанне.
Ходімо: стежка чи стерня...
Як я жадав такого дня,
Цього бездонного мовчання,
Цього безмовного ждання!

І дощ. І тьма. Та ні, не осінь!
Чому ж так весняно в імлі?
І як я смів не знати досі,
Як не збагнув, що все збулося,
Бо ти існуєш на землі!

І як я жив без цього шалу!?
То вір же, вір зі мною й ти,
Що ця зоря на щастя впала,
Що саме нам удвох припало
У дикій пущі на Купала
Квітучу папороть знайти!

26 жовтня 1946

* *
*

Я не знаю, може, ти й негарна, —
Ні, неправда, — краща від усіх!
...Десь над нами синява захмарна,
Золотого жайворонка сміх.
Я не знаю, може, ти й невірна, —
Ні, неправда: лиш тобі одній
Безоглядно, щедро, неймовірно
Вірю я без спогадів і мрій.
Я не знаю, може, ти й несправжня,
Ні ж бо, ні — живіша від усіх!
Ти — моя святиня,
Ти — мій гріх,
Навіть серце вигадці віддавши,
Я б таку придумати не міг!

26 жовтня 1946

* *
*

Ти чуєш, як токують тоскно
Тетереви, тетереви?
О, як нестямно їм і млосно...
А вже один — без голови.
Лежить, убитий браконьєром,
У нерозвіянім диму
Аж п'ять секунд за тим бар'єром,
Де так любилося йому.

1972

* *
*

Ні, це не розпач, і не жаль,
І не зловісне ворожіння —
Моїх нездійснених бажань
Непереможене тяжіння.
Цього волів, того жадав,
А де ж воно? І досі — сниться?
У жмені — чорні пера гав,
А прагнув золота жар-птиці?..

Ні, не зневіра, і не сум,
І не блюзнірство пустослова —
Моїх невимовлених дум
І мрій уявність вибухова.
Хоч, може, й поруч той поріг,
Коли ні мрій, ні дум не треба,
Їх не зречуся, бо без них
Я — крила, зрощені без неба.

Тож осипайся, мов іржа
З моїх розірваних кайданів,
Тягар нездійснених бажань,
Летючих мрій розчарування!
О доле, дай мені снаги,
Навчи мене, сувора нене,
Як розсувати береги
Й за роги брати нездійсненне.

* *
*

Білий дим чи сніг на видноколі?
Вітрюган у полі чи набат?
Снігом забинтовані тополі —
Чергою скорботною в санбат.

Вихоплю з перегуку і гуку
Вітряного — давність молоду...
Дай мені довірливу руку,
Я тебе у юність поведу.

Крізь вечірню музику синкопну
Й завіконну мирну куряву —
У мою концтабірну й окопну,
У твою санротну полкову.

Не для згадок і не для докорів
Тим, хто з нами солі пуд не з'їв, —
Для оцих тремтячих осокорів,
Для оцих оголених гаїв.

Щоб сю ніч в нерівному двобої
Розпачу й надії, світла й тьми
Зірку провідну перед собою
Бачили у темряві, як ми.

1970

* *
*

Удруге розцвіли мої кульбабки,
Легкі й оманні вісники тепла,
Удруге конюшина сині лапки
На бронзовім узліссі простягла;

І, наче влітку, цвіт невчасний кличе
У гості на відживлені луги,
Яким вже осінь зазирнула в вічі, —
Аж раптом зникли сірі береги,

Аж раптом знов і синьо, й безбережно,
І думать про завершення — пощо?
І нащо знать, коли отак безмежно,
Що вдруге не повториться ніщо!

1968

* *
*

Гостро пахне підпалена глиця,
Смоляний випромінює дух,
І ялиця, свята, темнолиця,
Нам прощає цих іскорок рух.

Їй відтято чутливі пальці,
І сокира все ближче до скронь,
А гілки, полум'яні страждальці,
Прославляють тортурний вогонь.

Та невже я і справді заплачу?
Що для бору яличка одна?..
Обійму її стовбур гарячий
І займусь і згорю. Як вона.

З недрукованого

КОХАНІЙ

Беру на себе всі твої гріхи,
Всі збочення, всі рани, всі поразки.
Хай лестуни лаштують хитрі маски:
Я розберусь, де недруги лихі,
Де зрадники твої,
а де непевні й кволі
Соратники до першої біди.

Беру на себе все,
лиш поруч вічно йди,
Плече з плечем.
Не підведу, не зраджу
І на облудне сяйво не принаджу,
Лукаво не лишу на півпуті,
Розпуці не віддам, щоб ти на самоті
Конала десь. На це присяг не треба.
Повір:
і скругу,
й риск,
І все
беру
на себе.

1 липня 1967

ЧАР

І скульптури, і фотопортрети,
І краса, що під пензлем співа, —
Чи спіймати їм серце в тенета,
Як це робиш зі мною, жива?

Чим віддати нюанси мінливі:
Милу тіль негіркої журби
І зіниці твої сміхотливі,
Де ручні вуркотять голуби?

І у них же досадливі сльози,
І у них же з-під вигнутих брів
Неприховану люту загрозу,
Соколинний закон пазурів?

Як вловити вибагливі риси?
Мабуть, це і немислимо, бо...
Всі, кого ти дурила: — Актриса! —
Жовчно скаржаться. — Грає любов.
Грає скрізь, привселюдно і вдома,
І з собою віч-на-віч, сама...

.....
Я на кін отой вийшов свідомо,
І назад повороту нема.

Будуть дні мої в болях щасливі,
Не покаюсь довіку, аби
Вічно бачив я риси мінливі,
Щирий усміх, і очі дражливі,
Йї милу тїнь негіркої журби.

20 грудня 1971

* *
*

Невже все вивчено —
і геть усі крапки
Поставлено над «і»,
великими й малими?
Й на сумніви мої,
дозрілі та гіркі,
Й на щастя бачити
для інших ще незримо?
Невже все вивчено
й записано навек
Для довідок
до списку й до реєстру, —
І какофонію
шалено скреслих рік,
І милозвучний гвалт
пташиного оркестру?
Коли це так —
то божевільний я:
Шукаю межі трас
стежину невідому,
І знане всім здавен
просто твоє ім'я,
Мов віщу таїну,
не видаю нікому.

З недрукованого

* *
*

Це станеться, це збудеться, це буде,
Я так цього боюся не дарма.
Повзуть малі страхіття звідусюди,
Щоб ти мене зреклась-таки сама.
Повзуть мізерні осуди й огуди,
Щоб ти мене убила у собі
У довгу мить німого самосуду
І кинула без схову на горбі.
І над горбом, над пагорбом ковильним,
Яскрів би день у розповні життя,
І золотим салютом надмогильним
Летів літак кудись без вороття
Й шуліки б кружеляли, але чуда
Не ждало б серце, бо ж у нім — іржа...
Це станеться? Це збудеться? Це буде?
Чи вже збулось? Вже сталось?
Ти — чужа?!

1971

* *
*

В моїм саду з'явилося протиріччя:
Шуліку хтось підкинув у садок.
Ще молодий, а вже пташкам у вічі
Війнув смертельний млосний холодок;

Ще не літа, — все скоком та підльотом,
А іволги вже в'ються круг дубів,
Де гнізда їх, і квочка під ворота
Курчат склика, і кріль мов задубів,

Зустрівши погляд, пильний і неситий,
І горобці несуть недобру вість,
Що пахне кров'ю день, росою вмитий,
Бо хоче їсти той пекельний гість.

1968

* *
*

Обвій мене, липню,
залиш на худих моїх плечах
Сліди вікопомні
обіймів твоїх молодечих,
Знебарв мої вії
і вибіли сонцем волосся,
Щоб довго знайомим
дивитись услід довелося:
— Чи він, чи не він? —
А впізнавши, здвигати плечима,
Коли з-під бриля
усміхнись їм
чужими очима.

17 липня 1967

* *
*

Я стомився, і вже не до мандрів мені,
Наче скнара, ціную не роки, а дні,
Їх світанки, їх сутінки, їх вечори...
Але, може, це все — до часу, до пори?

Може, в лантух піжамний заліз я дарма
Й ще заграє мені фантастична сурма?
І крило літака за віконцем майне,
Хижу голову хмари з нальоту зітне,
І помчу-полечу, сам не знаю куди,
Над грімкими розколинами Тіберди,
Над верхів'ями гір, на яких не бував,
Над простором ланів, по яких не блукав.
Марно тішу себе: ще не пізно!?

...Нема

Ні вершин, ні проваль, і не кличе сурма...
На веранді сиджу в приміському саду,
І не вірю у чудо.

А все-таки... жду?!

1965

ОБРІЇ

Мені здавалось — все, що я люблю,
Повинно бути вічним і незмінним.
Тоді ще не блукав я полем мінним,
Під бомбами не падав на ріллю;

Тоді ще я дивився в очі зрячі
Матусі, що засліпла у війну,
І, знані всім, уявлення дитячі
Од всіх беріг, як мрію потайну...

Давно вже не течуть молочні ріки
Для мене в киселевих берегах,
Та з давніх мрій лишається навіки
Надії незгасаючий жар-птах;

І все — немов побачене уперше,
Хоч проживи, як той Мафусаїл:
Вже й сили брак — а серце прагне
звершень,
Вже й ніч твоя — а дух воліє крил!

Напевно, в тім і є жорстока добрість
Буття і мрій — ревнивої рідні,
Щоб вічно нас манив далекий обрій
І залишавсь у вічній далині.

ПРОСІКА

На кордоні вигону і гаю —
Просіки трагічна свіжина.
Згадую. Сумую. Вболіваю.
Падала березова стіна.

Як відтять руку або ногу
Інвалід ще довго пам'ята,
Чують пні утрачену вологу,
Що пили зеленії уста.

Час мине, галявиною буде,
Лугом стане цвинтар лісовий,
Просіка загоєна забуде
Нездійсненність вирубаних мрій.

Лугове безжурне покоління
Виткне за стеблом нове стебло,
Й тільки десь в землі старе коріння
Думатиме: «Лісом я було».

1971

* *
*

Ялиноква розкошлана повсть,
Вітерця візерунчастий почерк...
Мов димок по ялинці поповз —
Павутиння прозоре тріпоче...
Мов димок?! Аж пахнуло мені
Справжнім вогнищем, згарищем, чадом:
Може, займеться зараз? Та ні,
Обернулось холодним свічадом,
У якому і дим без вогню,
І без духу багаття уявні,
А пожежа, що вірилось в ню,
Лиш забава лукавого травня.

З недрукованого

* *
*

Ой скільки ж тих синичок, снігурів,
Голодного й наїденого птаства,
Над білим головіттям яворів
І в нетрях, де смерековії пасма.

Коли б мені на березі тамтім
З усіх утіх — одну лишили втіху,
Я б вічно був серед птахів живим,
Як цей ось ліс,
від їх плачú і сміху.

* *
*

Стомилась бабка ніч,
і крекче, і волає,
Щоб день її змінив...
Геть, геть від таємниць,
До правди щирої, до ярих полуниць —
Від гниляків, морочних ягід п'ятьми!

А день вже тут,
А день вже за ворітьми,
В обіймах дерзновенних верховіть,
Злотокопитно цокає і має
Полотнищем зорі,
й присонячно сурмить,
І вірить, що кінця йому немає.

1972

* *
*

Це ще не гори. Ще до них долина,
Мов кішка, підкрадається. Аж ось
Наїжилась і вигинає спину,
Й усе пішло горбами, підвелось
Уступами... терасами... Чим вище,
Тим дужче діл жадає в небеса,
І вже вітри захмарного горища
Трембітами сурмлять. Яка краса!
Доволі — ницьма!

Вище!

Геть, покоро!

Лишаю прірвам велетенську тінь,
Поламану об скелі...

Гори! Гори!

Карпати.

Пісня.

Воля.

Височінь.

1971

СІЧНЕВОГО РАНКУ

Що мороз наробив!
Що мороз наробив!
Розморозив мій сон,
                        заморозив мій кран...
А я вийшов у двір,
                        дровенят нарубав,
І вже з комина дим —
                        кучерявий баран —
Б'є крутими рогами
                        морозяну синь...
Я дивлюсь на вогонь,
Я молюсь на вогонь,
На всесильний вогонь —
                        його пасерб і син,
Його учень, і раб,
                        і володар його.

1969

* *
*

Щось шумить, і гуде, й не вгаває, —
Електричка чи вітер в дубах
Цілу ніч — і ця хата, що з краю,
Впливає на зоряний шлях;
І стає кораблем міжпланетним,
Світлим храмом нових Аеліт,
Або гасне охвістям кометним,
Або гине, як метеорит.

1970

* *
*

Сам-один, сам-один, сам-один...
Скільки ще тих годин і хвилин
Дождань — і нема твоїх рук,
Прокидань — і нікого навкруг?
Якби ж це — у билинні літа,
Коли голубом серце зліта.
Але ж є у наш час літаки,
Щоб від смутку свого навтьоки,
Щоб бажання крилатим було
Й простягло мені сизе крило!

1971

ГРОЗОВА СЮЇТА

Не дражніться, зайди-гromовиці.
Глузувати досить.
Пасовиськам дощ забутий сниться,
Поле пити просить.

Вас у небі у бездощовому
Марно ловить вухо,
Хоч би крапля вільги з того грому, —
Сухо, сухо.

Не глузуйте, зайди-блискавиці,
Насміхатись годі.
В нас давно вже висохли криниці,
Сохне й мул насподі.

Вас даремно ловить спрагле око,
Все одно — задуха.
Низина іржавіє жорстоко, —
Сухо, сухо.

Дурить небо хмар сухою тінню
Вранці й пополудні
Й шле своє оманне гримотіння,
Спалахи облудні.

* *
*

Серпень. Підлітки вчаться літати,
Ще несміливо, ще навмання,
Ще без мрії — до неба дістати,
Торжествуючи в розповні дня.
Та міцніють уже їхні крильця,
І вчорашне у безвість пливе,
І кубельце на затишній гілці,
Як учора, не манить, не зве.
Ось вже вище вони від ожини,
Ось вже явір під ними шумить,
Ще зусилля — і стануть чужими
Ті, що вчать їх літати в цю мить.

1969

* * *
*

Звалилося на ринь
Мале горобеня,
Під мамине «цвірінь»
Не прожило і дня.
Упало та й кона,
Прощає білий світ,
Отой, що — новина,
Нелітаний політ;
Отой, що мов разок
З їстівних сотворинь,
Ще й ніжний, як бузок,
Як мамине «цвірінь»...

24 червня 1971

* *
*

Одне — із жолудя,
А друге — з гілки,
А як же здорово!
А як же гінко!
Вам височіти ще
Без мене кріпко,
Мої ж ви дітища,
Дубок і липко!
За рік піднесені
Увись надійно,
Як з вами весело,
Без чару — мрійно,
Без див — розважливо,
Без клятви — певно,
Без тиші — затишно,
Й у сні — недремно!
Не тим, що зелено,
Не тим, що гарно,
А мною звелено
Рости — й немарно!
А мною плекано
В мій час осінній.
Лети лелеками,
Нове насіння!

1971

* *
*

Онуко моя синьоока
З ляльковими довгими віями,
Як легко ти мороків давніх мороку,
Нудьгу осоружну розвіяла.
І сумніви куці мої
З безмежжям любові зіставила,
Й крапки над проклятими «і»
Безжурно і твердо поставила.

1972

* *
*

Яке це щастя — плакати від щастя,
В його морях згубивши береги!
Мов тих вербичок лоскоти пухнасті,
Милують серце, сповнене снаги.

Який це жах — розлуки перше вістря,
Коли всі інші страхи — замалі!
...Топтавши ряст,
                  хоч двадцять літ,
                                  хоч двісті,
Хто не кохав — не жив на цій землі.

1971

* *
*

Ніколи я листів не зберігав —
Ні ділових, ні дружніх, ні любовних.
Лишився не у сховищах альковних,
А в серці — спогадів моїх чудесний сплав.

Відсіялося з них все другорядне,
Нешире, випадкове і дрібне,
І тільки те, що часу непідвладне,
Вертати годне в молодість мене.

Простіть мені, жінки кохані й друзі,
Хай вас не засмутить недбалість отака,
Що з писаного вами і рядка
Не процитую в радості чи в тузі.

Але, повірте, сторінки зотлілі
Ніколи б не навіяли тих мрій,
Що нас живили у красі й у силі,
Коли ще скронь не тьмарив сніговій.

Зате живою пам'яттю відзначу
Все, що було, щасливіший стократ, —
Бо з вами я в думках сміюсь і плачу,
Відмовившись безжально від цитат!

* *
*

За день до мемуарів ще горю,
З робочим днем як рівний говорю,
І серця ненормованих ударів
Я не лічу за день до мемуарів.
Я напишу їх — слова не впущу,
Але і в них підлоті не прощу,
За монумент у них собі не буду,
І, ставши падолистом, не забуду
Зелених бруньок, трепетних стожарів,
Зухвалих мрій — за день до мемуарів.
Адже й тепер — не ліком мертвих літ —
Буттям живих мені світає світ.

* *
*

Ще поки зустрічаються знайомі
Й питають, не спиняючись: — Ну як? —
Ще поки не на крапці, а на комі,
Утомлений, спиняюсь, — добрий знак!

Боюсь безлюддя вулиць велелюдних,
Самотності в життєвому бою,
Суцільної святковості без буднів
І крапки без продовження — боюсь!

1972

* *
*

Добро і Зло в тривозі важу,
Гріхи й розгрішення земне,
Братерства міць і силу вражу,
І вічне, й те, що геть майне.
Тремтять мої тарелі дивні,
Уважно гир нових ждучи,
І кожна — все на тому ж рівні,
Не переважена нічим.
А я?! Мов ревище ревуче,
Почувши серце,
«Вже пора!» —
Кажу —
й кладу своє горюче
На ту тарель, де біль Добра.

* *
*

Із нічого в очах виникає
І твоїм аж до болю стає,
Кров'ю ран невидимих стікає,
Крильми птаха в вікно твоє б'є.
З чого твориться? Як воно зветься?
І чому не зважа на літа?
Соловейком забутим озветься,
Жайворонком свавільно зліта;
Прорікає мудріш від пророків,
Знов утверджує радість ества.
І мовчить арифметика років
Перед шалом його торжества.

1972

* *
*

Іще спогади
        мертво,
                        мемуарно не вистигли,
Не заріс до людей
                        мій гостинець курний...
Відчуваю тебе,
        всю тебе, і на відстані,
Необачний,
        жадібний,
                        премудрий,
  дурний.
Мов нещадні шуліки
                        над сонною кручею,
Мої згадки про тебе
                        вітрильно пливуть,
Відчуваю тебе
        то печалю болючою,
То юнацьким чеканням
                        нових первопуть.
Так і буде, повір,
        і на мить не знекрилється,
Не стьмяніє,
        не зблякне,
                        не згасне повік,
Поки неміч глуха,
                        наче куля в потилицю,
Не припинить цим радощам
                                трепетний лік.

ПРЕЛЮД № 7

Що думав Шопен?
    Я не знаю, що думав Шопен...
Несли його крила
    прострелених польських знамен.
І вружила ніжно
    у лісі дембовім отім
Ворожка-зозуля
    на дубі, як сон, золотім.
А я його слухав,
    і рідні ввижались тополі,
І виділись рідні гаї,
    і краяли, й тішили серце — мої
Печалі.
І радощі.
    Й болі.

1971

* *
*

Та коли ж ти, грушо моя дичка,
Червоно спашнула, зайнялася,
Вже тепер не дівка — молодичка
У своїй дозрілості-окрасі.

Сонцем гріта, вітрюганом бита,
Свого серця владна господиня,
Ти таки навчилася любити,
Ти збагнула гріх палахкотіння.

На нічийній кручі, між садами,
Незалежно, бережно, духмяно
Повниш терпкуватими плодами
Падолісту лоно полум'яне.

1971

* *
*

Сплять непробудно прозорі гаї,
Час уже бліднути молодикові,
Горлиці ніжні горлянки свої
Скоро настроять на флейти ранкові.

Як я люблю цей незайманий світ,
Цю, вже й без мене оспівану, землю;
Самодіяльність пташиних сюїт,
Кладок болотяних клавіші темні!

Років забутих воскреслі рої,
Сутінки думні і думи бузкові.
Сплять нерозбудно прозорі гаї,
Вдячні безсонному молодикові.

30 травня 1971

* *
*

Світив би, місяцю, і далі,
А то розвиднілось — і зник,
І вже не срібнії медалі —
Блищать сліди копит і ніг
На мокрій стежці. Й не серпанок
Над очеретом, а туман;
І на кілку — щербатий збанок,
А не заморський пелікан;
І це не трон — гнила колода...
Штукарю, нащо ти ізник?
Без тебе я тут не володар —
Чудний безсонний мандрівник.

1971

БЕРЕГІВКИ

В теплій піні, як у ваті,
Ось майнула... Ось ще дві...
Майже срібні, синюваті
Ластівки берегові.

Наче зорі, маки ярі,
Ще й коряві зруби-пні
Оточили потайні
Гнізда їх у крутоярі.
З лугу в маковій крові,
Як з вогненної облоги,
Берегівки мчать вологі —
Ластівки берегові.

Комишу брунатне вістря
Оминають на льоту,
Ріжуть крилами повітря,
Крають тишу золоту...

*20 липня 1967,
з недрукованого*

МУЗИКА ЛІТНЬОГО ЛІСУ

Звучить ручай. Відлунює каміння,
Десь на ріці поскрипує пором.
І шелестом своїх тремтячих крон
Підкреслюють осики безгоміння
Галявини. Бадьоро джміль гуде.
В мінорному ключі озвався одуд
І горлиць плем'я молоде
Складає лісу ледве чутну оду.

Очищено, як перли, кожен звук,
Настроений прадавнім вічним ладом.
Бринить оса, і дятла мірний стук
Акомпанує жаб'ячим руладам.

Незнаний птах подав самиці знак,
І свист його, мов з лука звук тятивний.
Аж ось контраст: невидимий літак
Жене крізь тишу гуркіт реактивний.

1972

* *
*

Не те, що без людей —
    без пtiць не уявляю,
Без цвіркунів у скошеній траві,
Без бабок райдужних —
    рясних вістовниць маю,
Без всіх живих, що стануть неживі
На цій землі,
    коли над мертвим її тілом,
Послухавши дурних сирен виття,
Нейтроном тихим
    чи гучним тротилом
Стерильне зацарює небуття.

1972

* *
*

Коли ще пишуться листи
Не про болячки та образи,
Коли ще не засвоїв ти
До спорів пристрасних відрази,
Коли безсонний телефон
Ще може твій порушить сон,
Схопить тебе з таhti зручної
Задля дискусії нічної,
І все тобі потрібно скрізь, —
Це ще не старість, не журисть.

1962

* *
*

Проводжаю літа неповторні,
Мов жита вижинаю у полі:
Хай лягає снопами у скирти
Мозолями зароблений хліб...
Мої радощі нерукотворні —
Відчайдушні думки, неймовірні
Наче птиць, випускав я на волю,
У небес нерозвіданий глиб.

А тепер все, що вдосвіта снилось,
Полудневим прийшло повноліттям:
Або сталлю стає, або шлаком,
Лободою, чи добрим зелом:
І для дії з небес приземлилось
Все високе — живим первоцвіттям,
Зоревим закривавленим маком,
Що весь світ йому білий — чолом.

*29–30 липня 1972,
з недрукованого*

* *
*

І учора, і завтра, й сьогодні,
І тепер,
І давно,
І повік
Що любов?
— У блакитній безодні
Битва горлиць і хижих шулік.
Тиша й буря.
Утечі й гонитви.
Катастрофи, — їм втрачено лік...
І триумфи,
І будні,
І битви,
Загадкові присонячні битви
Ніжних горлиць і хижих шулік.

1971,
з недрукованого

КОРДОНИ МОВЧАННЯ

Цього безсонного світання,
Коли примовкли солов'ї,
Мене зреклись усі кохані,
Усі прихильники мої.

Я зрозумів це без причини,
Я це без доказів відчув,
Пойнявши віру будячині
Та ще перевертню-сичу.

«Тепер ти наш», — вони шептали,
Й це мовчки ствердила імла,
Й моїм надіям на поталу
Для когось папороть цвіла —
Недоторканна й незбагненна,
Яку побачити я міг,
Добравши: «Це вже не для мене», —
І впав на росяний моріг.

І у сльозах нестямно бився,
І не було для скарги слів,
Але ніхто не заступився,
Ніхто мене не пожалів.

І щось було у цім бездонне,
Немов являла тиша ця
Мовчання кругові кордони,
Що вже немає їм кінця.

І знали вярки туманні,
Мовчазні недруги мої,
Що це і є той час прощання,
Коли для мене на світанні,
Як мертві, мовкнуть солов'ї.

29 січня 1973

ЗВИТЯГА

У вічі Небуття
Зирнуть не смію...
Коли? Якби знаття!
Тремчу. Німію.

Ач, лічить мої дні
Тупе, безлике...
А що воно мені?
Цабе велике?

Воно ж мені не Суд, —
Чому ж я сповідь
До ніг його несу,
Немов попові?

Воно ж ні «бе», ні «ме»
В життєвій вроді,
Сліпе, глухоніме,
НІЩО, та й годі!

Не плоть воно й не дух —
Нудна статичність,
А в мене плідний рух,
Мінлива Вічність.

Мажорне в мене «до»,
Дієзи в пісні:
Завжди не тільки ДО,
А й красне — ПІСЛЯ!

Отож не підкорюсь,
Ногою тупну,
На хвилю переллюсь
Та й перехлюпну!

Над ним перекочусь
Дев'ятим валом,
З незнаним обіймусь,
З отим зухвалим,

Що греблі Часу рве
У творчій поті,
Вкорінено живе
В живій роботі.

1972

* *
*

Воання... Воління... Вимоги...
Ну, чим я тебе вдовольню?
Де взяти жалю і тривоги,
Й чудес неземного вогню?!
А все ж воно — примхи, і все це —
Розпушта жадань-ненажер...
Чого тобі, смерть моя, серце,
Яких ще язичеських жертв?
Цей травень, як рану відкрити,
Роз'ятримо вкрай. Досхочу
Наплачусь. За кожну крихту
Останньою кров'ю плачу.

4 травня 1972

* *
*

Зціпивши зуби, терплю
Щиглі, подряпини й рани,
Серцю-жовніру звелю —
Вдарить в усі барабани;
В безвість атак поведе,
Вірячи сяйву-стожару,
Й, кволе, не схибить ніде
Аж до останнього вдару.

Зціпивши зуби, роблю
Діло своє повсякденне,
Стежку онукам стелю,
Славлю завзяття натхненне,
Викуте з довгих зусиль,
З мислі та м'язів робочих,
Прóсте, як хліб і як сіль,
Повне осяянь пророчих.

Зціпивши зуби, люблю,
Примхам сваволі не давши,
Зраду жену без жалю,
Хоч би й самотність — назавше.

Зціпивши зуби — терплю.
Зціпивши зуби — роблю.
Зціпивши зуби — люблю,
Легкості

пута

порвавши.

*Листопад 1972,
з недрукованого*

СЕРЦЕ ТИЧИНИ

Уривки з поеми

I. Ювілейної ночі

Короваї несли,
    й ще дарунки нові,
У полив'яних горщиках
    квіти живі...
...Урочистий концерт,
Офіційний бенкет,
І, нарешті, удвох вони —
    Муза й Поет.

— Ну, помовч, ну полеж,
    ти стомивсь, одпочинь,
Я ж не дінусь ніде,
    при тобі я, мов тінь,
Звучна тінь твоїх снів,
Звична тінь твоїх дум,
Неприборканий шал,
Нерозвіяний сум.

Що ти хочеш? Ні слова.
    Отямся. Помовч.
Я пробачила все.
    ...Був лихий, грала жовч,
Ти гонив мене геть,
    я ішла за поріг,
Зазирала у твій
    персональний барліг,

Де без мене гадав обійтися.
Мовчи.
Я пробачила все.
...Десь гудуть тягачі,
Десь пугукає ніч...
Не жени. Постривай.
Квіти вистав за двері,
відсунь коровай,
І важкі адреси —
коленкор, дерматин —
До шухляди кудись,
і на кілька хвилин
Стань моїм. Як тоді,
як давно-предавно,
Коли буйно яскріло
вино-зелено,
Й райські птиці клювали
прозору блакить,
І прокльонувся голос
крізь товщу страхіть,
Осягнув милозвучність
басових віків,
Не уплівшись у брязкіт
лаврових вінків.
Ще тобі не було
ні відзнак-нагород,
Ні бенкетних промов:
тільки страдник-народ,
Тільки жадана воля.
Та праця. Та я,
Неомузена муза українська твоя...
Вже по святі. І досить нам
схилених чол.
Ти — юнак. Ти — моцар.
І пощо валідол?

Все — спочатку
на цій невичерпній землі...
Хай цитують тебе
в небесах журавлі,
Хай курликають сні
з ювілейних видань,
І не сміє всихати
надій Іордань,
Де хрещення твоє
відбулось на порі,
Коли рвали пороги
на сивім Дніпрі;
Над Кузнечною —
захід —
вулкан, полум'яр;
І свистіли у пальці
когорти нездар;
Зуби шкірили «щирі»:
«Плазуй! Не літай!»
Я ж дала тобі дзвін —
розглядай, калатай,
Бий на сполох,
сигналь,
і звелич у бою,
І вшануй
мозольовану землю свою.

*XV. На другий рік
серйозної хвороби*

Хто викаже невисловлене? Хто?
Чи нотувати все, що поки в русі?
Блазнює мемуарність, мов кінто,
На вічнім тлі Казбеків і Ельбрусів.
Кому все недодумане? Кому?

Подалі від байдужих і інертних!..
 Біографам щось віри я не йму,
 Боюся коментаторів посмертних,
 Бо, якщо серце рвалось на шматки,
 Їм варто лиш при нім на варту стати,
 Всі пристрасті зав'юються у вінки,
 Усі думки — у роздріб — на цитати.
 А може, він ц ь о г о не дописав?
 А це і це безжально перекреслив?!
 ...Ще не сив, але вже й не русяв
 Змужнів поет в Космічному Оркестрі.
 Мелодію нічної течії
 Окреслює в безладді зорепаду...
 З рук неслухняних — рученьки чії
 Собі нащадкам візьмуть на розраду
 Оцю чарівну паличку — й за пульт,
 Злетівши над нечитаним клавіром,
 Щоб ядрами з музичних катапулт —
 Мільйони серць — над визвученим виром.

XVI. Реквієм (до мажор)

А серце, бідне серце,
 Побути мріяло таким,
 Як пагінців таємний грім,
 Таємний шум, зелений гімн,
 Що в мох мовчань зухвало вдерся.

Ах серце, серце, бийся дужче...
 (Хіба забудь воно могло
 До сонця пущене зело
 З імлі Зозулиної пущі!)

...У груди стука барабан.
 Скорботно дзвякотять тарелі.

А він — прикутий до постелі.

...Де ви, іюневі постелі?

...Не Зевс...

Не Голуб-Дух...

...Не Пан...

Терзає слух знайома fuga.

Трунове віко — у вінках.

Ховають друга? Ні, не друга —

Йому приснився Ворон-птаха.

Йому. Не квапся, віщий пташе,

Всю правду й друзям прокричи.

Співдружжя вистраждане наше

Урветься, може, й уночі...

Й уранці... Вранці...

Браво, серце!

Ти спромоглося на двобій

З відьомським кодлом, з мертвим колом

Медовоустих безнадій;

І, проминувши перший іній,

Не полічило ще й донині

Ані подряпин,

Ані ран.

Тож хай вогонь передніх ліній

Останній кличе барабан.

.....

Хай б'є. У груди. Барабан.

Хай б'є. Останній. Барабан.

Б'є бараба...

Березень 1973

* *
*

Якого ще треба відчаю,
Коли за ретельність раба
Поетову старість вінчає
Державної слави ганьба.

* *
*

Ви все одно згадаєте мене,
Закляті недруги і легковажні друзі:
Мінливий час минущого майне,
Мов той туман болотяний у лузі,
Й постане суть речей на виднокрузі,
Й ви все одно згадаєте мене.
Одні — в думках, а другі — привселюдно,

Одні — без сліз, а дехто й у сльозах;
Цей, зваживши мій труд на чесних терезах,
А той, його спаплюживши облудно.
Та жоден з вас набутків многотрудних,
Хоч би й хотів минуть, не омине,
Й ви все одно згадаєте мене.

Не піха це, повірте, а свідомість
Обов'язку перед прийдешнім днем,
Відчута слова кожного вагомість.
Комусь — хай лаври, а мені натомість —
Упевненість, що згине все дрібне.
І не ім'я — чуттів і дум відомість
Нащадків моїх чуйних досягне.
Й ви все одно згадаєте мене.

1970

ДО ЛІТОПИСЦЯ

Ще прийдеш, літописцю, чи ти є?
Писатимеш, чи вже й тепер почато
Неквапне й чесне свідчення твоє,
Узяте міцно в мудрості лещата,
Де все підвладне пристрасті одній —
Віки й хвилини, думність і буремність,
І неподільно володіє в ній
Твоїм пером сама лиш достеменність.

То що ж, пиши. Пиши і не шукай
Ані благословінь, ані прокльонів,
Обов'язком натхнення спонукай,
Бо ж він один твій подвиг узаконив.

Пиши про все: про тишу й буруни,
Про більма рабства й гострозорість волі,
Але прошу тебе — не омینی,
Не обійди суворі наші болі.

Адже в годину грізну і лиху,
В розбурханій глобальній завірюсі,
Вони на магістральному шляху
Нам не були затримкою у русі.

Жадаючи лише звияжних віх,
Ми — будівничі, воїни й поети —
Не раз переступали через них
Чи геть з путі скидали у кювети.

На ґрунт вони лягали і на лід,
Коли повз них ішли комбайни й танки,
Й довірливо дивились нам услід,
Як зопалу покинуті коханки.

О, нам здавались зайвими вони.
Причепливими нам вони здавались.
Та на риштовці й на полях війни
Десь муляла й пекла болюча жалість,
Глибинний жаль за м'якістю сердець,
Безглуздою у вирі неспокою,
І десь щасливий видівся кінець,
І щоб тоді не тільки — навпростець,
А й стежкою вибагливо-виткою...

Я знаю, літописцю, ти вже тут,
Між нами ти, живий, хоч і незримий,
І кличеш нас на свій верховний суд,
Пройшовши мідні труби Риму й Криму.

Пиши про все: про хмари давнини
Й про сонце на безхмарних хмарочосах,
Але прошу тебе: не омини
І не обмов тих болів безголосих.

Поглянь: це ж нишком витерта сльоза,
Вона героя в путь випроводжала.
Зваж і її на точних терезах
І з подвигами поруч — на скрижалі.

ЗМІСТ

Про автора	3
<i>Наталія Білецька-Муратова</i> . «...Не сміючи сказати: “Він помер”»	4
<i>Олексій Муратов</i> . «Я давно збирався, мене просили рідні та друзі розповісти...»	37

У СНІ

У сні	76
Сновидіння	77
Сонячний реквієм	78
Осінні сурми	79
Дуби	80
«Деся там, за літом, за синіми веснами...»	81
Червень 1941 року	82
Броккен	83
«Як тихо пам'ятники сплять!...»	84
Перший день свободи	86
«Диктатор міг би і дожити...»	87
Сліди війни	88
«Публіка не плаче на страшному...»	89
«Мов раб, який не пам'ятає волі...»	90
«Підкуплений за сім'я конопляне...»	91
«Не пиймо, ні, не пиймо...»	92
«Сняться небіжчики: мати казали — на дощ...»	93
Любецький шлях	95
«Не винувать у смуткові мене...»	96
Забуду	97
Ніч. Вогнище. Метелики	98
«Не дивуйся й не сердься, кохана...»	99
Перевертень	100
Пісня спокути. <i>Ірландські середньовічні мотиви</i>	101
«Вороница гаркаві у цвинтарній своїй уніформі...»	103

Круків монолог	104
«Летючі тіні кажанів...»	105
Мандрівничий етюд	106
Липневий етюд	107
Мелодійний етюд	108
Передосінній етюд	109
Мінорний етюд	110
Дощовий етюд	111
Віхоловий етюд	112
Іронічний етюд	113
Березовий етюд	114
Передсвітанковий етюд	115
Нічний етюд	116
Патріотичний етюд	117
День і ніч	118
Початок розлуки	119
«І знов було таке мовчання...»	120
Навіяне казкою	121
Пробудження	122
«Мій жайворонку, як тобі літалось?»	123
«Це страшно, що приходить смерть...»	125
«Є місця, куди ми не вертаємось...»	126
«Я до дитинства мов прикутий...»	127
Бабаї	128
Приходченківна	129
Гондольєр	131
Розчарування	132
«Гусі-лебеді... Заллято...»	132
«Як ти глянеш мені в вічі...»	132
«Чи жде весни гілля зимове?»	134
«Вночі мороз, а вранці знов віддига...»	135
«З імлі, з туману згряг гав...»	136
«Галич розкаркалась...»	137
«Перед ранньою весною...»	138
«Нарешті. А ми вже й не ждали...»	139
«Морозець березневий по кризі відстукав ковінкою...»	140
«Ірпінь. Весна, близька до болю...»	141
Тіні птиць	142
Новолісся	143
Надвечірні птахи	144
Лірична спокута	145
«Напровесні стою на перехресті...»	147

Океан	148
«Не думати б... А думається, лізе...»	149
«Фіалкове клеверище...»	150
Соєнята	151
«На заході барвисто, ясно, ягідно...»	152
«Наче кроки чийсь...»	153
«Ще де-не-де немов радіють...»	154
«Приходь на поминки...»	155
«З нудьги, знічев'я, з неспокою...»	156
«А добре це у спадщині фольклорній...»	157
«Щось повинно, мабуть, і по колу...»	158
«Мені дивно, що я не при ділі...»	159
Балада пильності	160
«Маленькі кратери багать...»	161
Одужання. <i>Спогад</i>	162
«Хтось же та й придумав...»	163
«На піски, на берези, на білий...»	164
«Боюсь: а що, як день буденний дійме...»	166
«Десь за обрієм, а може, і тут...»	167
«Вередливих, пишних, жалюгідних...»	168
«Невже і тебе розлюблю...»	169
«Сьогодні все фальшиве: сонні гави...»	170
З книги таїн	
I. «Є зміст, є сенс, і є звучання...»	171
II. «Просто хочеться знати...»	172
«Невже й вони, натхненники мої...»	174
Серед білого дня у тролейбусі	175
«У присмерку лиш контури існують...»	177
«Жовте листя на воді...»	178
«Одцвіли яблуневі безтурботні віти, і в'яне...»	179
«Повні відра полуниці...»	180
Спека	181
«Сліди розтрушеного сіна...»	182
«Крізь веселку пролетіла сіра птиця...»	183
«Під липою сутінь вологу...»	184
«Тополі і стовпи тікають у туман...»	185
«Ліс ще пишається зелено і вогко...»	186
«На бузку останні три листочки...»	187
«Розвінчують діброву. Пишні шати...»	188
Джин	189
«З гостинця, де, горлаючи...»	190
«Ще не видно сонця, та вже світиться...»	191

«Пом'якшало. Полегшало. Яскравість...»	192
Прощання з яблунею	193
Трагедійний діалог	195
«Скрипки грають в унісон...»	197
Старовинна вистава у Римі для іноземних туристів	198
«Я — зайчик сіренький на п'ятому поверсі...»	199
пси	200
Дятел	201
«... Часу рука, мов на пульті, на пульсі...»	202
«Ще не пишно, ще не вербно...»	203
Ряст	204
«Вінок. Некролог — і забудуть...»	205
«Отак кінчаються тривоги...»	206
«На незнайомому майдані...»	207
Шаління	208
«Я — поранений звір, що у лісі шукає цілющу траву...»	209
«Я давно вже помер. Все довколишнє — тільки уява...»	210

ЛЕГЕНДА

Легенда	212
Даю нащадкам інтерв'ю	214
Героїчна елегія	216
Філософська елегія	218
Гітари нашого сторіччя	219
Розгрішення	221
Живому жити. <i>Симфонічна сюїта</i>	
I. «Пригадалась ізнов мені пісня давня...»	223
II. «У кожного є згадка особиста...»	223
III. «Я не волів би жить, коли б зі мною...»	224
IV. «Жовтіє кульбабка, така ще зухвало яскрава...»	224
V. «І раптом згасає невгасне...»	225
VI. «Я умру, а ти залишишся...»	225
VII. «Йду стежиною лісовою...»	226
VIII. «Ніч прожену, розвію. Подолаю...»	228
IX. «Від спогадів на серці завжди смутно...»	228
X. «Ціную кожен крок, що по землі роблю...»	228
XI. «Ще задухою дня майові вечори не розслаблені...»	229
Мандрівні дяки	230
Каравани	232
«Усе на Землі іграшкове...»	233

Нічні перегуки	234
Севіль	236
Наслідуючи східних мудреців	238
«Якого кольору кохання?...»	240
«Мила, на тобі арфу...»	241
І знов, як тоді...	242
Я так боявся...	243
Весняний етюд	244
Безсмертя	246
На перевалі	247
Вересень. Сонячно. Пахне смородиною	248
Івогли	249
Три щастя	250
«Ти кажеш: “Було в мене щастя, й навіки минулося щастя...”»	251
Вечір. Тиша	252
Приморські етюди	
I. «Я повірив не в жарт, що балкончик мій утлий — це палуба...»	253
II. «Проти сонця на березі моря...»	254
III. «Приморські горобці біля чайок на пірсі...»	254
IV. «Ще ж не наслухався я моря, не наслухався...»	255
«У зорях зміст?...»	256
У Київському ботанічному	257
Чому?	258
«Я хотів би, щоб метелиця...»	259
«Видно, видно шлях Полтавський...»	260
На баштані	261
«Коли не гай — хоч падолиста рух...»	262
Щедрість	263
«Є у звершенні сум безпричинний...»	264
Марсіанка у синім шоломі	265
«Музико довколишнього світу...»	266
Тиша	
I. «Лежу і тишу слухаю живу...»	267
II. «Горілиць лежатиму, чекатиму...»	267
«Циганочка-осінь простягла долоньку...»	268
Несміяна. Лірично-казкова поема	
I. «Я Іванко дурний — випасаю волів крутобоких...»	269
II. «А як вдарив мороз той, моцар...»	270
III. «Прощавай, лободяна могило...»	271
IV. «Привели мене, привели мене...»	271
V. «Три дні мені дано...»	272
VI. «— Коли ж не розсмішиш...»	273

VII. «Все тьма і тьма. Чи ж довго до світанку?..»	274
VIII. «А чому?!»	275
IX. «Усе влаштовано до втрати...»	275
X. «Я вчорашній Іван, я сконати під довбнею мушу...»	278
Думки на полустанку	279
Пробачення	280
«Хочеться туди, де нам на плечі...»	281
Прагну сонця	282
«Ось на безсніжному морозі...»	283
«Тиша будить мене, а не сон навіває...»	284
«Я знав музику: очі сині...»	285
«А в лісопарку — солов'ї...»	286
У літа в гостині	287
«Бджола із карими очима...»	288
Горобина	289
Шукаючи Лесину Мавку	290
Мій добрий смуток	292
«Дуб аж тягнеться довгими вітами долу, до білих ромашок...»	293
«Я прокинувся рано, я побачив, як зорі уплав...»	294
«З-під шиферу і руберойду...»	295
Вдарив дощ	296
«Часе тихого-тихого надвечір'я...»	297
Без тебе, з тобою	298
Срібне весілля	299
«Нас єднає давнє й неминуще...»	301
«Ветхий і старий, зіпрусь на палицю...»	302
Вечір чорночубий	303
«Під неситий зойк хижачок-сойок...»	304
«Чом ти, дубе, слухняно зелений свій скинув шолом...»	305
«Вихор мчить — аж іскри креше...»	307
Третій концерт Рахманінова для фортеп'яно з оркестром	308
«Мені було б легше, я знаю...»	310
Побачення	311
Гідропарк	312
П'ятий мікрорайон	313
«Тріумфи розквіту, які ж ви нетривкі!..»	314
«Комусь, не мені, не для мене...»	315
«Причилось мені кумкання знайоме...»	317
«Було все відомо зарані...»	318
Елегія розлуки	319
«Незчувся — утекли мінливі акварелі...»	320
«Оцій горі — блакитне, тій — рожеве...»	321

«Люблю дерева розгалужені...»	322
«Оце моє селище...»	323
«Дельфінії, красуні, добрий вечір...»	324
«Рано-вранці, місячну підкову...»	325
Сумніви	326
«— Куди з букетом о шостій ранку?...»	328
«Журавлині сонети, фінальні сонети...»	329
«Підлещується легіт до осички...»	330
«Лопухи цвітуть... Не в'яжеться?...»	331
«І знову привиділось море...»	332
«Жовтогаряче небо вечірніх ліхтарів...»	333
Міська фантазія	334
Неможливе	335
«І поховали мертві гасла...»	336
«У лабіринті вигадок чарівних...»	337
«Падають зорі. І зором засмученим кожну...»	338
Прощання з березнем	
I. «Удвох, удвох ми з березнем. І вереск...»	339
II. «— Не бійся, йди! — це березень до мене...»	340

КРИЛО

Крило	342
Слово до живих	344
Кумис	345
«Прощай, моя ночівле випадкова...»	347
«Хвилини радості і смутку...»	349
«Майнула тінь галчиного крила...»	350
Дим	351
«Беру многобарвну палітру...»	352
Багаття	353
Небо нашого віку	354
«Дикі орди зірок без мети наді мною кочують...»	355
«З легенд лелеки немовлят приносять...»	356
«Ну хай не голосом пророка...»	357
«Заборони мені бачити...»	358
Передсмертний монолог Патріса Лумумби	360
Монолог безсмертя Патріса Лумумби	362
Пісня	363
Гуси летять	364
Нічний зоопарк	365

Наталі Білецькій	366
Голгофа	367
Слово перед спаленням	368
Треті півні	369
Над зимовою річкою	371
Чорна буря	
I. «Зубами землю рве вітрище...»	372
II. «Та не вій же, не вій, не карай, перевій, схаменися...»	373
Марії Михайлівні Пилинській	374
«Вимірюй, виважуй і зважуй...»	376
Лягає все на нас	377
Спокута	378
Монолог Відрізаної голови. З поеми «Прометееве віче»	379
Сонце-капустина	381
Качиний монолог	382
Дума над тінями	383
«І Суд рече: немає ліку ранам...»	384
Застереження	385
Чернігівські гармати	386
Реквієм	388
«Як чезнуть битви рукопашні...»	389
«Закинь мене, машино часу...»	390
«Кола Брюньйоне, сивий майстре...»	391
«Що значить “треба” — рабство чи свобода?...»	392
«Тінь розлуки на спітканні...»	393
«У стотисячний раз відроджуся...»	394
«До ночі. До завтра. Довіку...»	395
Перевтілення	
I. «Чи зумію хоч на хвилину...»	397
II. «Ні, я не сам-один...»	397
III. «Як вільна бистрина гірської річки...»	398
«Категоричність юності крилата...»	399
«Як я багато хочу — не обняти...»	400
«Летить повз мене день на синіх лижах...»	401
«Тільки б очі мені, котрі бачать, як свято, усюди...»	402
Осінні вогнища	403
«Ще не вечір... На чистій блакиті...»	404
«Аве, Марія!...»	405
Тост	406
Диво дивне	407
«Восени мені віршами пишеться краще...»	408
«Осоненим ранком увінчана...»	409

Творча лабораторія	410
«І знову грань сподіваних повторень...»	411
О третій годині	412
Спинися, мить!	414
Експромт	415
«Поки ти мені снишся, поки ти мені маришся...»	416
«Усе боюсь не встигнути... Куди?...»	417
«Не те невичерпне, що повне й глибоке...»	418
Сонячне	419
Весільна мінорна. <i>Варіація на народну тему</i>	420
Хвильне	421
«Мовчімо: вперше чи востаннє...»	422
«Я не знаю, може, ти й негарна...»	423
«Ти чуєш, як токують тоскно...»	424
«Ні, це не розпач, і не жаль...»	425
«Білий дим чи сніг на видноколі?...»	426
«Удруге розцвіли мої кульбабки...»	427
«Гостро пахне підпалена глиця...»	428
Коханій	429
Чар	430
«Невже все вивчено — і геть усі крапки...»	432
«Це станеться, це збудеться, це буде...»	433
«В моїм саду з'явилось протиріччя...»	434
«Обвій мене, липню, залиш на худих моїх плечах...»	435
«Я стомився, і вже не до мандрів мені...»	436
Обрії	437
Просіка	438
«Ялинкова розкошлана повсть...»	439
«Ой скільки ж тих синичок, снігурів...»	440
«Стомилаь бабка ніч, і крекче, і волає...»	441
«Це ще не гори. Ще до них долина...»	442
Січневого ранку	443
«Щось шумить, і гуде, й не вгаває...»	444
«Сам-один, сам-один, сам-один...»	445
Гророва сюїта	446
«Серпень. Підлітки вчатья літати...»	447
«Звалилося на ринь...»	448
«Одне — із жолудя...»	449
«Онуко моя синьоока...»	450
«Яке це щастя — плакати від щастя...»	451
«Ніколи я листів не зберігав...»	452
«За день до мемуарів ще гору...»	453

«Ще поки зустрічаються знайомі...»	454
«Добро і Зло в тривозі важу...»	455
«Із нічого в очах виникає...»	456
«Іще спогади мертво, мемуарно не вистигли...»	457
Прелюд № 7	458
«Та коли ж ти, грушо моя дичка...»	459
«Сплять непробудно прозорі гаї...»	460
«Світив би, місяцю, і далі...»	461
Берегівки	462
Музика літнього лісу	463
«Не те, що без людей — без птиць не уявляю...»	464
«Коли ще пишуться листи...»	465
«Проводжаю літа неповторні...»	466
«І учора, і завтра, й сьогодні...»	467
Кордони мовчання	468
Звятияга	470
«Воання... Воління... Вимоги...»	472
«Зціпивши зуби, терплю...»	473
Серце Тичини. <i>Уривки з поеми</i>	
I. Ювілейної ночі	474
XV. На другий рік серйозної хвороби	476
XVI. Реквієм (до мажор)	477
«Якого ще треба відчаю...»	479
«Ви все одно згадаєте мене...»	480
До літописця	481

Літературно-художнє видання

МУРАТОВ
Ігор Леонтійович

НА КРИЛАХ ЛІТАНИ

Поезії

Редакторсько-коректорська праця:
Світлана СУЛИМА, Валерій ДЯЧЕНКО

Технічний редактор:
Євгенія ОНИШКО

Підписано до друку 10.07.12. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 30,88. Наклад 100 прим. Зам. № 12-43.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

Видання і друк ТОВ «Майдан»
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59
Тел.: (057) 700-37-30
E-mail: maydan.stozhuk@gmail.com

ДАЮ НАЩАДКАМ ІНТЕРВ'Ю

- Були поетом ви?

- Звичайно.

Можливо. Хто й зна... Це ж бо тайна
Для тих, що пишуть. У рілью
Зернину вкинеш – і з жінками
Зустрітись прагнеш до нестями
Десь там у мрії на краю.

...Даю нащадкам інтерв'ю.

- Як починали ви?

- Не спалось.

Тож і писалось. А здавалось –
На брудершафт з віками п'ю,
До неба лізу по драбині
Химерних пристрастей своїх...
А що було в моїй торбині,
В отій чарівній домовині?
Лиш марнослов'я смертний гріх
Та ще наївність неповторна:
Я сам – оркестр! Я – гелікон,
Я – скрипка, флейта і тромбон,
Віолончель, гобой, валторна,
Ще й помах диригентських рук...
А був я несміливий звук
Струни якоїсь негучної,
Відлуння звучності нічної
На хвилях сонячних симфоній,
Краплина буряних гармоній
У оркестровому строю.

...Даю нащадкам інтерв'ю.

- А потім що?

- Ох, жаль: не скоро

Мене пойняв пекучий сором
За сліпоту мою. Тоді вже,
Пуд солі з мудрим лихом з'ївши,
Поклявся: зважу кожен крок
І на руїнах помилок
До смерті й хвилики не змарную,
До серця людство пригорну я,
Не те що лаврів не ждучи –
Бодай мізерної подяки,
Аби хоч трохи уночі
Світить і невідступно тих
Виводити на сонце з мряки,
Хто сам збагнуть його не встиг.
І на останку днів своїх
Я засівав червоні маки,
Віддавши їм всю кров свою.

...Даю нащадкам інтерв'ю.

